

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ

Він
Дмитрович
є

Дніпропетровськ «Промінь» 1990

Текст друкується за виданням:
Эварницкий Д. И. Иван Дмитриевич Сирко, славный
кошевой атаман войска запорожских низовых
козаков.— С.-Петербург, 1894.— 163 с.

Переклад з російської *Володимира Чуйка*.
Відповідальний редактор доктор історичних наук,
професор *Г. Я. Сергієнко*.

Праця *Д. І. Яворницького* присвячена дослідженню
життя і подвигів легендарного кошового атамана
Запорозької Січі *Івана Дмитровича Сірка*.
Розраховано на масового читача.

Работа *Д. И. Яворницкого* посвящена исследованию
жизни и подвигов легендарного кошевого атамана
Запорожской Сечи *Ивана Дмитриевича Сирко*.
Расчитано на массового читателя.

Передмова, коментарі та примітки *Г. Я. Сергієнка*.

Художник-ілюстратор *О. М. Бузилов*.

Редактор *О. П. Могоріна*

1805080000-055
Я М 219(04)-90 БЗ-17-9-90

ISBN 5-7775-0350-0

© Чуйко В. Л., переклад з російської, 1990
© Сергієнко Г. Я., передмова,
коментарі та примітки, 1990
© Бузилов О. М., художник-ілюстратор, 1990

Г. Я. СЕРГІЄНКО

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ ТА ЙОГО ІСТОРИЧНА ПРАЦЯ «ІВАН ДМИТРОВИЧ СІРКО, СЛАВНИЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКИХ НИЗОВИХ КОЗАКІВ»

В наш час революційної перебудови суспільства, демократії, гласності й нового мислення особлива увага приділяється вивченню минулого нашої Вітчизни, історичних коренів національної культури нашої, прогресивних традицій і надбань. Читацький загал України з великим інтересом зустрів публікацію прозабутої творчої спадщини академіка АН УРСР Дмитра Івановича Яворницького (1855—1940), п'ятдесятиріччя від дня смерті якого минає у 1990 році.

Д. І. Яворницький, здобувши освіту на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1877—1881), близько 60 років невтомно працював на ниві вітчизняної науки і культури, вніс неоціненний вклад у розвиток історії, археології, етнографії, фольклористики, археографії, мовознавства, української художньої літератури (писав вірші й прозові твори). Різномісний талант, природна обдарованість і неймовірна працелюбність цієї людини вражали сучасників. Творча діяльність Д. І. Яворницького складає цілу епоху в історії української науки й культури.

У складний дореволюційний і радянський час Д. І. Яворницький знайшов своє місце в суспільному житті. Ученому притаманні прогресивні й демократичні погляди на історичне минуле українського народу, служінню якому він віддав усі свої творчі сили і великий талант. Видатний радянський поет-академік М. Т. Рильський, який особисто знав Д. І. Яворницького, надзвичайно високо оцінив його творчу діяльність: «Це був учений і діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф,

¹ Рильський М. Запорозький характерник // Шаповал І. В пошуках скарбів: Документальні оповідання.— К., 1983.— С. 5.

² Життєвий і творчий шлях ученого найповніше досліджено в праці: Шубравська М. М. Д. І. Яворницький // Життя, фольклор, етногр. діяльність.— К., 1972.— 254 с.

письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запорозжя, в яке він був просто по-юнацькому закоханий»¹.

Творчий доробок Д. І. Яворницького воістину велетенський: він опублікував понад 200 праць, в тому числі 50 окремих книг (історичних досліджень, збірників документів, художніх творів, нарисів тощо)². Чимало його рукописів і обширне листування ще чекають на публікацію. На думку відомої дослідниці з Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, кандидата філологічних наук М. М. Шубравської (Олійник), творча спадщина Д. І. Яворницького складає понад 25 томів, які слід було б видати в наш час для широкого читача.

Можна лише дивуватися, що численні наукові праці академіка АН УРСР Д. І. Яворницького досі не знайшли належної оцінки фахівців й не стали сповна здобутком радянського народу. Отож тепер науковці, літератори і видавці докладають немало зусиль, аби надолужити прогаєне в часи культу особи і застою суспільного життя, зробити цінну спадщину Д. І. Яворницького доступною українському народові, який дав путівку в життя своєму славному синові.

За своє довге й сповнене драматичних ситуацій життя Д. І. Яворницький працював у Харкові, Петербурзі, Ташкенті, Варшаві, Москві, Катеринославі (тепер — Дніпропетровськ). Урядовці царської Росії переслідували ученого, який займався історією запорозьких козаків, як «українофіла», навіть звинувачували в «сепаратизмі». Саме тоді діяли реакційні царські розпорядження (1863 і 1876 рр.), що пригнічували й обмежували українську мову, переслідували культуру, науку. Проте серед передової інтелігенції учений знайшов немало друзів, які підтримували його завзяття у вивченні й публікації досліджень з історії козацтва. Досить назвати його друзів і прихильників серед учених та діячів культури: В. Й. Ключевський, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, Б. Д. Грінченко, Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський; Л. М. Толстой, В. Г. Короленко, М. М. Коцюбинський, І. С. Нечуй-Левицький, Я. І. Щоголів, М. П. Старицький; В. І. Немирович-

Данченко, М. Л. Кропивницький, М. К. Садовський, М. К. Заньковецька, П. К. Саксаганський, М. В. Лисенко; І. Ю. Рєпін, О. Г. Сластіон, С. І. Васильківський, М. І. Струнников. І це названа лише невелика частина видатних людей, які цінували талант цього подвижника науки, справжнього Никона Великого (перший давньоруський літописець) історії українського козацтва і Запорозької Січі.

«Моїм правилом у житті,— говорив Д. І. Яворницький,— було — працюю; працюю, не вдивляючись вперед і не оглядаючись назад; працюю, не чекаючи нізвідкіля і ні від кого ні нагороди, ні похвали; працюю доти, доки служать тобі руки і доки б'ється живе серце у твоїх грудях; працюю на користь твого народу і на благо батьківщини, дорогою т...». Таким було наукове кредо великого українського вченого, і він проніс його крізь своє буремне й неспокійне життя.

Пристрасть до наукових занять у Д. І. Яворницького з'явилась ще в роки навчання в Харківському університеті. Там він виявив неабиякий інтерес до історії, археології, етнографії, фольклористики, і особливо його приваблювало запорозьке козацтво. Талант і працездатність Д. І. Яворницького послужили підставою для рішення ради Харківського університету від 13 травня 1882 р. про залишення його позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі російської історії. Одночасно він викладав історію в одній з гімназій Харкова.

У період навчання і праці у Харкові (1877—1885) Д. І. Яворницький майже щороку вирушав у подорожі по запорозькому краю під час канікул або відпусток, витрачав на це свій і без того мізерний заробіток. Він обстежив усі місця, де колись знаходилися коші (стоянки) Запорозької Січі, переправи через річки, центри паланок (округів) Запорозжя, місця господарської діяльності козаків, битв з ворожими військами, фортеці, лісові урочища, Дніпровські пороги, степові могили, церкви і монастирі на величезній території колишнього запорозького краю. Там він робив археологічні розкопки й топографічні виміри, замальовки пам'ятних місць, збирав документи

¹ Авчинников А. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-ученой деятельности. — Екатеринбург, 1914.— С. 10.

і матеріали, свідчення старожилів, пісні, думи, легенди, перекази про життя-буття і подвиги запорожців. Усе це дало дослідникові величезний матеріал для написання історії запорозьких козаків та їх славнозвісної Січі.

Про свої наукові заняття у той час Д. І. Яворницький говорив: «Ні, друковані праці не дають мені того, що шукає моя душа! І я вирішив відправитися на пошук архівного матеріалу, щоб на основі його зобразити життя запорозьких козаків якнайповніше»¹. І він невтомно шукав документи в архівах Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва. А в 1883 р. в газеті «Харьковские губернские ведомости» з'явилася перша його розвідка «Топографічний нарис Запорожжя». Відтоді бере початок слава ученого. Він познайомився з відомими вченими того часу — В. Б. Антоновичем, А. О. Скальковським; М. І. Костомаровим, які займалися історією України й підтримали його прагнення вивчати запорозьке козацтво.

У Харкові Д. І. Яворницький брав активну участь в роботі історико-філологічного товариства при Харківському університеті, що діяло з 1877 р. Там працювали учені й письменники О. О. Потєбня, М. Ф. Сумцов, Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, І. І. Манжура та інші. Товариство організувало археологічні й етнографічні експедиції, публікувало наукові праці, заснувало Харківський історичний архів, обрало своїм членом і молодого вченого Д. І. Яворницького (1883).

Та нелегко було працювати в умовах царського самодержавства, коли зазнавали переслідувань передові люди Росії за вільні думки. В Харкові місцеві царські чиновники робили все, щоб перешкодити Д. І. Яворницькому працювати в галузі українознавства: над ним встановлено нагляд поліції, заборонялось працювати в університеті, під підозрою виявились і його експедиції в запорозький край та публічні виступи з історії козацтва. Це привело до того, що Д. І. Яворницький влітку 1885 року переїхав до Петербурга.

У Петербурзі відкрилася нова й важлива сторінка в науковій та громадській діяльності Д. І. Яворницького. Талановитого вченого високо оцінили в столиці: він отримав посаду викладача

¹ Авчинников А. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий... — С. 11.

історії і літератури в Миколаївському сирітському інституті благородних дівчиць, другому кадетському корпусі, жіночій гімназії, театральному училищі і навіть в царській капелі. Водночас він відновив наукові дослідження, вивчав архівні матеріали з історії Запорозької Січі, здійснив подорож на Соловецький острів, де познайомився з архівом місцевого монастиря-в'язниці і потім написав працю про життя останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського.

Славнозвісна, без міри складна, суперечлива й таємнича Запорозька Січ, названа К. Марксом «християнською козацькою республікою»¹, стала для Д. І. Яворницького головним об'єктом дослідження. І за роки праці в Харкові та Петербурзі учений зробив надзвичайно багато в цій галузі — опублікував 1883—1892 рр. близько 100 наукових праць, серед них півтора десятка значних монографій і збірників документів, фольклорно-етнографічних матеріалів. Можна назвати найголовніші з них: «Сборник материалов для истории запорожских козаков» (1888), «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» у двох частинах (1888), «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских козаков» (1890), «История запорожских козаков» (перший том, 1892). В багатьох статтях, опублікованих в журналах і газетах, Д. І. Яворницький виступив активним популяризатором історії запорозьких козаків.

Разом з тим зростав інтерес ученого до суспільно-політичного руху, передової літератури і культури, досягнень історичної науки і археології. Навесні 1886 р. його обрано членом Археологічного товариства в Петербурзі. Він також вступив до Товариства ім. Т. Г. Шевченка, що мало своєю метою допомогу бідним студентам з України. За кілька років Д. І. Яворницький познайомився з великим колом прогресивної інтелігенції Росії; часто відвідував літературні вечори, наукові збори й дискусії.

В лютому 1886 р. в Петербурзі шанувальники української поезії відзначали 25-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка. Тоді відбулося знайомство Д. І. Яворницького з геніальним російським художником І. Ю. Рєпіним. Їх знайомство покляло

¹ Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса. — М., 1946. — Т. 8. — С. 154.

початок великій дружбі, що тривала 45 років — до смерті художника. Це була не лише дружба, а й плідне співробітництво.

Ціле століття увесь світ минається картиною шедевром великого митця І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1891). Це геніальне полотно створене художником при допомозі незрівнянного знавця побуту і звичаїв запорозьких козаків Д. І. Яворницького, який консультував художника, підбирав одяг і зброю, сам позував у ролі писаря. Легендарний лист запорожці писали султану тоді, коли їх кошовим отаманом був славний воїн Іван Сірко. Він зображений у центрі картини, і позував у цій ролі відомий російський генерал М. І. Драгомиров¹.

Картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану» послужила певним поштовхом Д. І. Яворницькому для дослідження життя і подвигів славного кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. А до цього часу він уже зібрав чималий матеріал для другого тому «Истории запорожских козаков» (вийшов у світ 1895 р.), який охоплював весь період діяльності Івана Сірка. Цей матеріал, що повністю увійшов до тому, послужив основою для написання історичної монографії «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків». Це невеличкі штрихи дослідницької методики і творчої лабораторії Д. І. Яворницького.

Самовіддане заняття історією козацтва і Запорозької Січі в Петербурзі викликало недовіря й підозру царського уряду до Д. І. Яворницького, за яким не припинявся ще з Харкова нагляд поліції. Міністерство народної освіти неодноразово намагалось заборонити йому викладання історії в учбових закладах столиці, але впливові друзі відводили удари від ученого. Та в 1891 р. грянув справжній грім: циркуляр міністра на цей раз категорично заборонив йому викладати в учбових закладах Росії «за тенденційний прояв у лекціях антипатії до московської історії й уряду та пристрасть до історії Малоросії»². Царська адміністрація запропонувала Д. І. Яворницькому поїхати на три роки в Ташкент чиновником особливих доручень при генерал-губернаторі Туркестану для археоло-

гічних досліджень в Середній Азії. По суті це було заслання (1892—1895). Сам Д. І. Яворницький пізніше писав: «Висланий з Петербурга, я пробув в Середній Азії 3 роки»¹. І цей час він використав в інтересах науки.

Як уже згадувалося вище, Д. І. Яворницький давно цікавився легендарною особою кошового отамана Запорозької Січі Івана Дмитровича Сірка, а на засланні в Середній Азії посилено працював над монографією про народного героя, який у 50—70-х рр. XVII ст. вів невтомну боротьбу проти агресії сусідніх держав — Кримського ханства, султанської Туреччини, шляхетської Речі Посполитої. Тоді в особі Сірка Україна знайшла собі такого ж самовідданого захисника від ворогів, яким у минулому був славнозвісний гетьман Петро Сагайдачний.

Легендарний Іван Сірко належав до справді видатних політичних діячів і полководців України XVII ст. На запрошення уряду Франції в 1645—1646 рр. полк молодого ватажка Івана Сірка в складі 2,5-тисячного козацького війська, очолюваного полковником Богданом Хмельницьким, брав участь в облозі фортеці Дюнкерк, захопленої іспанськими військами, та її визволенні². Потім Сірко — учасник Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Він підтримував великий акт возз'єднання України з Росією, наполегливо відстоював його і вів рішучу боротьбу проти спроб ворогів порушити єдність українського і російського народів.

У середовищі українського козацтва Іван Сірко користувався непорушним авторитетом і справжняю особою. Талант полководця, мудрість політика і особиста хоробрість поставили його на одне з чільних місць в складній і суперечливій історії України того неспокійного часу. Свідки минулого — документи — повідомляють про те, що козаки спочатку обрали Івана Сірка вінницьким полковником (1658—1660). Керований ним Вінницький полк стояв стіною за справу возз'єднання України з Росією. Та після драматичних подій 1660 р. й укладення гетьманом Юрієм Хмельницьким з урядом Речі Посполитої Слободищенського трактату, за умовами якого

¹ Шубравська М. М. Д. І. Яворницький... — С. 56.

¹ Яворницький Д. И. Как создавалась картина «Запорожцы» // Братерство культур: 36. матеріалів з історії російсько-українського культурного єднання. — К., 1954. — С. 430—434.

² Шубравська М. М. Д. І. Яворницький... — С. 55.

² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 76.

Україна знову поверталася під владу шляхетської Польщі. Іван Сірко очолив ті сили, які відстоювали непорушність возз'єднання України з Росією. Головні сили знаходилися на Запорозжжі.

Відтоді й до кінця життя Іван Сірко перебував у Запорозькій Січі. Запорозжці виявляли йому велику честь і незвичайну довіру: з 1663 по 1680 р. вісім разів обирали кошовим отаманом. Щороку протягом двох десятиріч запорожці під проводом свого безстрашного отамана здійснювали походи на Кримське ханство або султанську Туреччину. В цих походах побратимами запорожців завжди виступали російські стрільці на чолі з воеводою Григорієм Косаговим, донські козаки під проводом їх отамана Флора Минаєва. Івана Сірка і Григорія Косагова зв'язувала особиста дружба. Козаки і стрільці визволяли з тяжкої неволі тисячі бранців з України, Росії, Польщі.

Завдяки їх спільній боротьбі зазнали поразки ставленики Туреччини і Кримського ханства — гетьмани Правобережної України Петро Дорошенко і Петро Суховій, «малоросійський князь» Юрій Хмельницький. Ворожі українському народові плани цих правителів не здійснилися.

Запорозькі козаки під проводом Івана Сірка своїми вмілими діями і дошкульними ударами перешкоджали постачанню турецьких і татарських орд під час їх Чигиринських походів 1677—1678 рр., сприяли повному розгромі ворогів російськими військами воеводи Григорія Ромодановського і козацькими полками гетьмана Івана Самойловича.

Подвиги Івана Сірка викликали справжній жах серед татарських і турецьких загарбників, які побожно називали його «урус-шайтан» («рус-чорт»). А турецький султан навіть видав фірман (указ), щоб мусульмани молилися в мечетях за гибель Сірка.

Козацтво Запорозької Січі перешкоджало загарбницьким намірам щодо України не лише Туреччини і її васала Кримського ханства, а й шляхетської Речі Посполитої, яка спиралася на маріонеткових гетьманів Івана Виговського, Павла Тетерю, Михайла Ханенка, Степана Опару. Дошкульні удари загонів запорожців з півдня сприя-

ли невдачі загарбницького походу військ Речі Посполитої на Лівобережну Україну в 1664 р. Іван Сірко надавав допомогу козакам і селянам Правобережної України, які піднімалися на визвольну боротьбу. Польський король Ян III Собеський назвав Сірка славним воїном і вмілим ватажком козаків. Красномовне визнання!

Послідовно відстоюючи возз'єднання України з Росією, Іван Сірко неодноразово брав участь у повстаннях проти царських воевод, які спільно з старшиною Лівобережної і Слобідської України визискували народ. З документів довідуємося про те, що козацький полковник Іван Сірко у м. Змієві на Слобожанщині очолив повсталих селян і козаків проти утисків старшини і царських воевод. Повстання зазнало невдачі, і він повернувся на Запорозжжя. А в 1670 р. Іван Сірко спільно з гетьманом Правобережної України Іваном Дорошенком листувався з провідирем Селянської війни в Росії Степаном Разінін: вони домовлялися про одночасний виступ проти гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного і царських воевод. Про це було відомо царському урядові і гетьману.

Скориставшись сприятливим моментом, коли Іван Сірко приїхав на Лівобережжя без значного загону запорожців, старшина арештувала його й відправила в Москву. Це було у квітні 1672 р. Незабаром Сірка заслано в Сибір — до м. Тобольська. Запорозжці протестували проти цього акту й клопоталися про повернення із заслання їх отамана, відрядили до Москви спеціальне посольство, а в листі цареві писали: «Польовий наш вождь добрий і правитель, бусурманам страшний воїн повинен бути відпущений, тому що у нас другого такого польового воїна й гонителя бусурманів немає». А в цей час посилювалися татарські напади на Запорозжжя і Україну. Нова загроза турецької навали змусила царський уряд прислухатися до голосу козаків і вже на початку 1673 р. повернути Сірка із заслання. Влітку того ж року він очолив похід козаків на Кримське ханство. Таким був цей талановитий ватажок, полководець і народний герой...

З 1663 по 1680 р. Іван Сірко перебував у Запорозькій Січі, де неодноразово козаки обирали

його кошовим отаманом. Він брав участь у 55 битвах з ворогами і завжди виходив переможцем.

Майже все життя Івана Сірка проминуло в безперервних походах і битвах. Про багатства він не дбав. На Слобожанщині в м. Мерефі мав будинок, де жила його дружина, два сини і дві дочки, млин і слобідку Артемівку. Недаром він виступав проти гетьманів, які прагнули до збагачення й не бажали добра народові. У 1674 р. він заявляв: «Тепер у нас 4 гетьмани: Самойлович, Суховій, Ханенко, Дорошенко, а ні від кого нічого доброго нема; вдома сидять і тільки між собою християнську кров проливають за гетьманство, за маєтності, за млини». Таким було ставлення Сірка до старшин-феодалів, гетьманів-здирників, воевод-визискувачів.

У 1675 р. Іван Сірко писав царю про своє матеріальне становище: «... Дружина моя і діти в українському містечку Мерефі блукають без притулку, від татар кіньми і худобою розорилися...» Тому до цього воїна, який займав старшинські посади, ніяк не підходить загальноприйняте визначення «феодал». Адже він не володів маєтками, не мав прибутків, а всі сили і енергію віддавав служінню своєму народові.

Легендарна постать великого воїна, мудрого політика і незвичайної людини свого часу Івана Сірка, нерідко і принагідно згадуваного в працях М. І. Костомарова, А. О. Скальковського, С. І. Мишецького, О. І. Рігельмана та інших істориків, уперше спеціально досліджена й висвітлена Д. І. Яворницьким у монографії «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков (С.-Петербург. Типография И. Н. Скороходова. Надеждинская, 43. 1894 — 164 с.), з якої здійснено переклад на українську мову для публікації.

Для створення цієї праці учений використав чимало джерел і спеціальної літератури, посилення на які повністю зберігаються і приводяться за сучасними правилами. Назвемо найголовніші джерела. Видання документів і фольклорних матеріалів: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (тт. V—XIII), «Собрание государственных грамот и договоров»

(ч. IV), Бантыш-Каменский Д. Н. «Источники для малороссийской истории» (ч. II), Эварницкий Д. И. «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (т. II). Історичні праці: Эварницкий Д. И. «История запорожских козаков» (т. I), Соловьев С. М. «История России с древнейших времен» (т. XI—XIV), Ригельман А. И. «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» (ч. 1—4), Мишецкий С. И. «История о козаках запорожских» (т. II), Филарет. «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», «Історія панування Яна Казимира» (т. I, польською мовою); літописи: «Летопись Самовидца», «Летопись Григория Грабянки», «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке» С. Величка (т. II), «Летописец сей есть Кроника з разных авторов и историков м... их...» Леонтия Боболинского, «Летопис, або хроника різних справ і подій» Йоахима Єрлича (польською мовою). Архівні матеріали Д. І. Яворницький черпав з фондів Архіву міністерства закордонних справ Російської держави.

Політичній діяльності Івана Сірка притаманні суперечливі, іноді незбагненні і навіть трагічні моменти, що відображали надзвичайно складну ситуацію на Україні в другій половині XVII ст., і все це знайшло місце в документах, а відтак і в праці Д. І. Яворницького — дослідника об'єктивного і сумлінного. Та не завжди учений міг чітко пояснити чи обґрунтувати дії і вчинки Сірка — цієї вельми неординарної особи.

Візьмімо такий момент. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко майже 12 років боровся за владу (1664—1676), прагнув стати гетьманом усієї України і для цього навіть вступав у союз з Туреччиною та Кримським ханством, щоб здобути від них підтримку; мабуть, з цією ж метою листувався з проводирем Селянської війни в Росії Степаном Разіним. А Іван Сірко, безкомпромісно воюючи з ордами Туреччини і Кримського ханства, підтримував зв'язки з Петром Дорошенком, сприяв обранню його гетьманом і зрештою прийняв від нього зречення від гетьманства, будаву і присягу на вірність Росії. І, мабуть, це можна зрозуміти й пояснити складністю ситуації, умовами того часу.

Або інший приклад. Іван Сірко підтримував добрі взаємини з уманським полковником Михайлом Ханенком, якого козаки обирали кошовим отаманом Запорозької Січі, а потім він став гетьманом Правобережної України, орієнтувався на Річ Посполиту й намагався позбавити гетьманства Петра Дорошенка, ставленика Туреччини і Криму. Сірко спільно з козаками Ханенка і польськими військами воював проти кримських орд, які вторгалися на Правобережжя. А на козацькій раді 25 жовтня 1671 р. Сірко і Ханенко склали присягу Речі Посполитій. І це ніяка не зрада Росії, бо за умовами Андрусівського договору 1667 р. Правобережна Україна залишалася під владою Речі Посполитої, а Запорозька Січ підпорядковувалась двом державам — Росії і Речі Посполитій.

Читач знайде чимало таких моментів у творі Д. І. Яворницького. Тож в помислах і діях Івана Сірка є певна логіка, послідовність і головне — прагнення діяти в інтересах українського народу.

Історична праця Д. І. Яворницького охоплює останній період життя і діяльності Івана Сірка (1659—1680), коли розкрився його талант політичного діяча і полководця. Вона складається з восьми розділів. В додатку до основного тексту — дума і дві пісні — «Дума про вдову Сірчиху», «Пісня про Романа Сірка», «Пісня про Івана Сірка», а також «Матеріали к монографии об Иване Сирке» (6 документів за 1664—1672 рр.). Тексти думи і пісень подаються на основі сучасних фольклористичних видань, документи — в оригіналі, а їх заголовки українською мовою.

Слід зауважити, що в праці Д. І. Яворницького обійдено досить важливе питання про зносини Івана Сірка з проводирем Селянської війни в Росії Степаном Разіним у 1670 р. В одному з документів того часу, опублікованому в книзі «Матеріали для истории возмущения Степана Разина» (М., 1857. — С. 194), говориться про те, що правобережний гетьман Петро Дорошенко та полковник Запорозької Січі Іван Сірко надсилали на Дон Степану Разіну листи, де висловлювали намір з'єднати козацьке військо з повстанським для спільних дій проти гетьмана і царських воевод на Лівобережній Україні. Хоч цей план з ризик

причин і не вдався, але сам по собі факт листування козацьких ватажків із Степаном Разіним є красномовним свідченням їх солідарності. Щоправда, названим джерелом Д. І. Яворницький не користувався, а тому навмисного замовчування цих зв'язків тут не було.

У радянській історичній літературі діяльність Івана Сірка оцінена досить високо в дослідженнях з історії Запорозької Січі і козацтва другої половини XVII ст.¹ Його особі присвячені невеликі розвідки М. М. Ткаченка «Іван Сірко» («Українська література», 1943, № 1—2) і О. М. Апанович «Іван Сірко» (Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. — К., 1960).

Героїчні подвиги Івана Сірка яскраво і правдиво зобразив український радянський письменник Зрії Мушкетик в історичному романі «Яса» (1987). В радянській літературі цей твір — перше монументальне полотно, присвячене Запорозькій Січі як прогресивному явищу в історії України. Автор широко використовував козакознавчу спадщину Д. І. Яворницького.

Повертаючись знову до характеристики історичної праці Д. І. Яворницького «Іван Дмитрович Сірко...», ми можемо підкреслити, що діяльність мудрого і безстрашного кошового отамана Запорозької Січі сягала далеко за межі України. Великий воїн і його хоробрі запорожці завдавали ударів і поразок ворожим силам султанської Туреччини і Кримського ханства, зупиняли агресивні вторгнення їх орд в межі Росії, України, Польщі, Австрії, Угорщини та інших країн Європи. Славетне ім'я Івана Сірка увійшло в безсмертя як символ нескореності й мужності українського народу. Сподіваємося, що сучасних читачів зацікавлять подвиги народного героя України в сиву давнину і вони належно оцінять цю новітню публікацію праці Д. І. Яворницького.

У кінці книги вміщуються коментарі та реальні примітки, в яких пояснюються численні персоналії, окремі складні події, географічні назви, малозрозумілі слова і терміни тощо. В тексті вони позначені суцільною нумерацією — арабськими цифрами. Підрядкові примітки і посилання на джерела автора Д. І. Яворницького подані під зірочками.

¹ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К., 1954. — 87 с.; Голобуцький В. А. Запорозьке казачество. — К., 1957. — 462 с.; Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50—70-ті роки XVII ст. — К., 1961. — 299 с.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

... Минуло все: нема тепер ні Січі, ні старшин, ні Запорожжя; нема та й не буде! Хай же хоч на папері проснуться ті лицарі чесні, що колись на світі бенкетували, яничар, як підсвинків, різали, татарву та ляхів, як пацюків, ганяли, за хрест святий та за волю людську голови свої буйні клали; що, як орли, на огненних конях, в шитих золотом жупанах, безкрайніми степами вітром літали, шаблями ворогів змітали; що, як лебеді, на чайках по Дніпру гуляли, Крим руйнували, в Стамбул завертали; що відрами оковиту пили, весело гуляли... Прошло все; одна слава зосталась, і слава та не вмре, не поляже, про лицарство козацьке людям розкаже... Розкаже вона і про Байду козака¹, і про Сагайдачного Петра², і про Сірка, славного й грізного отамана кошового.

З листа
С. А. Краснощоківа
Д. І. Яворницькому,
місто Новомосковськ.
Грудня 25 дня, 1891.

Родина, сім'я і характеристика Сірка.— Походи під Ажерман і Самарники.— Поразка війська Виговського і похід на Буг.— Участь у Переяславській раді при обранні Хмельниченка гетьманом.— Дії Сірка проти татар, поляків та Дорошенка.— Похід на Перекоп.— Незагоди із запорожцями через Дорошенка.— Похід до Перекопу і Тягина.— Зіткнення із Чарнецьким.— Навіг на Буджак і Білогородчину.— Сутичка з Маховським.— Бій з ханом під Перекопом.— Боротьба і дружба з Дорошенком.— Походи на Україну та Крим.— Перемога над татарами під Ольховцем та Стеблевым.— Похід під Очаків.— Боротьба з Дорошенком.— Походи до Бугу й Кальника.— Присяга Сірка польському королеві.— Перемога Сірка над татарами під Іллінцями і навіг на Білогородчину.— Поразка загону Дорошенка і сутичка з ханом Муреддіном.— Полон Сірка, заслання в Сибір і повернення.— Походи його під Аслам, Очаків та Кам'янець.— Розгром татар на Муравському шляху і триденний бій у степу.— Похід у Крим і Волоцьку землю.

Іван Дмитрович Сірко, якого німці звали Цірком, а росіяни Серком і Сериком, був могутньою особистістю серед усіх низових козаків і за всіх часів історичного існування Запорозжя. Родом він був із козацької слободи Мерефи Слобідської України, нинішньої Харківської губернії, за 24 версти від Харкова *. Про народження Сірка легенда свідчить, що він з'явився на світ із зубами, і тільки-но повитуха піднесла його до столу, він одразу ж ухопив звідти пиріг з начинкою і з'їв його. Це нібито було знаменням того, що йому судилося увесь вік свій гризти ворогів **. Але в якому році народився Сірко, хто були його батьки, як і коли виступив він на історичний терен — все це залишається для нас невідомим. Знаємо лише те, що на батьківщині, в слободі Мерефі, Сірко мав будинки, млин та іншу маєтність ***; була у нього дружина Софія, яка «вельми хворіла». Батьки возили її в один з київських печерських монастирів для зцілення, але одержала вона його в Лубенському Мгарському монастирі від святителя, патріарха Афанасія ****. Відомо також, що у Сірка було два зяті, один Іван Сербин, а другий Іван Артемів, перший — козак з лівої сторони Дніпра, а другий — козак харківського полку, обидва мешканці слободи Мерефи *****. Дійшло до нас і те, що в Сірка були брат ***** і сини *****, проте невідомо, як їх звали. А скільки всього синів було у Сірка, — джерела ніде на те не вказують; лише в народній думі мовиться, що у Сірка та його дружини Сірчихи було двоє синів, Петро та Роман Сірченки. Перший загинув десь за річкою Тором, біля «трьох зелених байраків», другий помер дома на очах у матері *****. Нарешті, достеменно відомо, що Сірко був людиною неписьменною, і хоча історик Малої Росії Бантиш-Каменський³ наводить факсиміле Сірка, проте воно належало військовому писарю, а не самому Сірку *****

* Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1875.— Т. 9.— С. 606, 607; Т. 12.— С. 643.

** Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа.— СПб., 1888.— Т. 2.— С. 76.

*** Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— СПб., 1861.— Т. 11.— С. 194.

**** Акты...— Т. 9.— С. 606.

***** Там же.— Т. 9.— С. 606; Т. 11.— С. 363, 562; Т. 13.— С. 386, 404.

***** Jerlicz I. Latopisiec.— Warszawa, 1853.— Т. 2.— С. 92.

***** Соловьев С. М. История России...— М., 1863.— Т. 13.— С. 275.

***** Киевская старина.— 1893.— № 11.— С. 310.

***** Акты...— Т. 4.— С. 272.

Д. И. Яворницький

ИВАНЪ ДМИТРІЕВИЧЪ СІРКО

СЛАВНИИ КОШЕВОИ АТАМАНЪ

ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКИХЪ ПОЗОВЫХЪ БОЗАКОВЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Типографія Ш. Н. СКОРОХОДОВА, Невскийскій, 43.
1894.

Титульна сторінка
першого видання книги Д. І. Яворницького

І свої й чужі, і друзі й недруги — всі однаково відгуквалися про Сірка як про людину видатного військового хисту. Польський король Ян III Собеський⁴ писав про нього: «Сірко — воїн слашний і в ратній справі великий мастак»*. Українські літописці Самовидець, Грабянка, Величко⁵ називають його сильним і великим ватагом, слашним кошовим отаманом, а інші історики прирівнюють його до Чингісхана⁶ або Тамерлана⁷. Татари називали Сірка урус-шайтаном, тобто руським дияволом, а татарські матері лякали його іменем своїх дітей. Турецький султан, якому Сірко постійно дошкуляв то набігами на Крим і в ногайські степи, то походами у Чорному морі, наказав, подекують, молитися в мечетях про загибель козацького отамана. Будучи в душі й на ділі справжнім християнином, Сірко завжди боронив православну віру, відстоював волю руської людини; через це він постійно, з особливою повзятливістю, піклувався про визволення з татарської і турецької неволі якомога більшого числа християн, незалежно, чи то великорос, малорос, поляк або литовець. «Ми почули в твоєму листі,— писав Сірко своєму недругу гетьману Самойловичу⁸,— непотрібне умовляння, щоб ми від підданства нашому християнському монарху не відривалися,— але сього ніколи не станеться... Живучи побіля кочовищ (мусульманських), ми безперестанку б'ємося з неприятелем хреста святого... За віру православну себе не шкодуючи і славу безсмертну тим собі заробляючи, ми перси свої кров'ю ворожою обагряємо»**. Іншого разу Сірко писав братові Самойловича: «Бог свідок моєї душі, що я ніколи не ходив на Україну з тим, щоб плондрувати вітчизну мою; не хвалюсь, істину кажу, що всі мої турботи і старання спрямовані на те, щоб завдати шкоди нашим споконвічним неприятелям, бусурманам, і тепер, на схилі літ, я думаю не лише про військові подвиги, а й про те, щоб до останніх днів моїх стояти проти тих же давніх ворогів наших»***.

Справи православної церкви, її зовнішній лад та внутрішня благочинність хвилювали Сірка навіть у найтритивожніші для нього часи. Так, у 1676 році, коли він був заклопотаний і справою про «прихилання» Дорошенка⁹ до російського царя, і суперечками з гетьманом Самойловичем, і листуванням з Москвою, і походами на Крим, і турботами про захист Січі од турків, він усе ж знаходив

* Акты...— Т. 12.—С. 139.

** Там же.— С. 633, 634; Т. 13.— С. 438.

*** Там же.— Т. 11.— С. 479.

час і писав у Київ, у Межигірську Спасо-Преображенську обитель листи, в яких просив ігумена монастиря прислати в січову церкву знаючого й гідного уставника¹⁰ і спові-

Ескіз портрета І. Сірка,
виконаний Г. В. Лебединською
за черепом

щав про надсилання частини військових прибутків для святої обители, де благочестиві старці возносили святі молитви про запорожців та відходжували у своїм «шпиталі» поранених козаків*.

Перебуваючи усе своє життя на війні, Сірко водночас відзначався великодушністю та рідкісною безкорисливістю і тому ніколи не переслідував слабкого ворога, а у позавоєнний час ніколи не брав здобичі. На війні отаман був самовіддано хоробрий і навдивовижу винахідливий: він умів з десятками козаків розбивати сотні ворогів, а із сотнями молодців перемагати тисячі неприятелів. Ім'я Сірка-ватажка було оточене ореолом непереможності, і тому вороги боялися його більше за вогонь, більше за бурю, більше за пошесть морову. Дужче всіх діставалося од Сірка ворогам Христової віри: мусульман Сірко ненавидів усією своєю козацькою душею і всім щирим козацьким серцем. У запорожців було вірування, що чим більше хто уб'є «бусурманів», тим певніше він увійде в царство Боже; у Сірка ця віра виявлялася сильніше, ніж у будь-кого іншого.

І за вдачею, і за своїми діями Сірко являв собою тип справжнього запорожця. Він був хоробрий, відважний,

* *Еварницкий Д. И.* История запорожских козаков. — СПб., 1892. — Т. 1. — С. 355.

пристрасний, не завжди вірний своїм союзникам; він любив подеколи погуляти і добряче випити і під чаркою показати своє козацьке завзяття; він схильний був блискучо захопитися новою думкою, новою справою, а потім відмовитися од них і прийти до зовсім протилежного рішення. То він був на боці московського царя, то на боці польського короля, то він підтримував Дорошенка, то переходив на бік його ворогів, Суховія¹¹ та Ханенка¹², то виступав супроти двох останніх і знову захищав Дорошенка, то він допомагав російському цареві проти турецького султана й кримського хана, то йшов проти царя заодно із султаном і кримським ханом. «Нужда закон міняє», — часто говорив Сірко і, мабуть, часто діяв суголосно із своєю улюбленою приказкою.

Цілком зрозуміло, що на переходи Сірка від російського царя до польського короля і навпаки не можна дивитися на зраду одному й відданість іншому: запорозькі козаци хоч і визнавали над собою протекцію російського царя з часів Богдана Хмельницького¹³, однак все ще, за старою традицією, вважали себе людьми вільними і ні від кого не залежними — людьми, які залишали за собою право вирішувати питання миру й розмиру із сусідніми державами і самостійно налагоджувати стосунки з ближніми й дальніми владарями.

З огляду на це Сірко був найтиповішою особистістю, що втілювала в собі найхарактерніші риси й особливості справдешнього запорожця. Тому запорожці й любили Сірка; вісім разів поспіль вони обирали його своїм кошовим отаманом і хоч дуже часто позбавляли його цього звання, але потім знову зверталися до нього, як «притомлені діти до могутнього орла». Запорожці говорили, що рівного Сірку в цілому світі не було, — сам Бог посприяв йому в цьому: «Сірко не тільки перемагав людей, він перемагав і нечисту силу. Річка Чортомлик, на якій стояла Сіркова Січ, через те й зветься так, що в ній Сірко убив чорта: той тільки мликнув (мелькнув) догори ногами, коли Сірко луснув його з пістоля»*.

Наскільки відомо із документальних даних, Сірко виступив на історичну арену спершу у званні полковника

* *Еварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины... — Т. 2. — С. 76. Насправді у слові «Чортомлик» філологи бачать киргизьке слово «чортан» — «щука» і закінчення «млик», яке означає багатство того, що є в корені слова; звідси Чортомлик — річка, багата на щуку (тут і далі по тексту пояснення Д. І. Яворницького. — *Ред.*).

українських козаків, а потім у званні полковника і кошового¹⁴ запорозьких козаків і відтоді протягом 26 літ, з 1654 по 1680, фігурував на Запорожжі та й Україні загалом, утворюючи, так би мовити, головний фокус свого ча-

Кошовий отаман Іван Сірко

Камінь на могилі Сірка

су. Як кошовий отаман і козацький полковник Сірко підтримував зв'язки з російським царем, польським королем, турецьким султаном, кримським ханом та молдавським господарем і нерідко зав'язував на Січі такі вузли, які потім доводилося розв'язувати в Москві й Варшаві, у Бахчисараї та Константинополі. Воюючи то з татарами й турками, то з поляками й волохами, то з росіянами й українцями¹⁵, Сірко за час свого історичного життя брав участь у 55 битвах і майже скрізь, окрім трьох-чотирьох випадків, виходив переможцем, не рахуючи сили-силенної дрібних сутичок з ворогами, легко виграних отаманом і не занесених на сторінки літописів.

Уся діяльність Сірка збіглася в часі з найважчим для України періодом, коли вона, одділившись від Польщі і ще не встигнувши злитися з Росією, перебувала в непевному стані, не знаючи, куди їй остаточно прихилитися — чи залишатися за російським царем, чи зійтися знову з польським королем, а чи йти до турецького султана, невірного володаря.

Попервах історія застає Сірка противником Москви. Коли Богдан Хмельницький у 1654 році присягнув на

підданство Росії, на Україні утворилась партія людей, які не бажали цього¹⁶. У числі таких осіб був і Сірко; він не захотів залишатися на Україні і пішов за пороги*, де перебував у повній невідомості. Але 1659 року він

Богдан
Хмельницький

виступив уже прибічником російського царя і супротивником польського короля. Поляки не змирилися з втратою Малоросії¹⁷ після Богдана Хмельницького, взялися за зброю, аби знову приєднати Україну до Речі Посполитої. Вони знайшли собі союзників в особі кримського хана та зрадника російського царя, гетьмана малоросійських козаків Виговського¹⁸. Проти поляків, татар і Виговського діяли росіяни на чолі з боярином Василем Шереметевим¹⁹ та князем Олексієм Трубецьким²⁰ і малоросійські козаки під орудою наказного гетьмана Івана Безпалого²¹, а заодно з ними і полковник Іван Сірко. 1659 року, 28 серпня, прибули до Москви посланці Івана Безпалого сповіщали, що полковник Сірко разом із січовими запорозькими козаками ходив війною під турецьке місто Акерман та до ногайських улусів, які кочували поблизу Самарників; там він багато люду винищив, чимало

* Historia panowania Jana Kazimierza. — Poznan, 1840. — Т. 1. — S. 182.

литовських невільників визволив, двох мурз і децию кримського ясиря * в полон узяв; литовських полонених на волю випустив, а кримський ясир, окрім кількох знатних людей, вигубив і після цього рушив до міста Києва на допомогу боярину Шереметеву. Але гетьман Виговський вислав йому навперейми свого полковника Тимоша і наказав не допустити Сірка у Київ. Отаман, дізнавшись про те, несподівано напав на Тимоша з усім його військом і завдав йому такої поразки, що той ледве встиг з трьома поплічниками утекти до Виговського. Невдовзі Сірко відібрав у Виговського усі гетьманські клейноди, захопив місто Чигирин, а потім подався на Запорожжя **.

У цей же час, за словами тих же посланців, князь Трубецької і гетьман Безпалій відправили гінців до Сірка з Путивля та Конотопа з проханням «чинити промисел» над кримськими улусами. Сам гетьман Безпалій листовно сповіщав його царську величність, що Сірко з великим військом на човнах проплив із Запорожжя вгору по Бугу, навпроти Умані вигрібся на суходіл і розгромив там татарські улуси; затим знову сів на човни, спустився до гирла Бугу і розташувався на великому острові Андріївському, звідки, «очікуючи милості од великого государя», чинив промисел над государевими зрадниками і налагодив стосунки з наказним гетьманом Сомком ²² задля промислу над татарами. Дізнавшись про це, цар звелів надіслати Сірку соболів на триста карбованців та двісті золотих червінців ***.

Того ж 1659 року, 9 жовтня, Сірко брав участь у Переяславській раді під час обрання гетьманом Юрія Хмельницького ²³. Були там князь Олексій Трубецької, боярин Борис Шереметев, князь Григорій Ромодановський ²⁴, гетьман Безпалій, старшина і козацтво лівого боку Дніпра. У числі старшин був і Іван Сірко, названий кальницьким полковником. На раді Юрія Хмельницького було оголошено гетьманом Лівобережної України під протекцією московського царя, в чому він урочисто присягнувся, цілував хрест і власноручно підписався. У тому ж присяглася і підписалася козацька старшина, а в її числі і кальницький полковник Іван Сірко, за якого, через його неписьменність, розписався гетьман Юрій Хмельницький ****.

* «Ясир» у перекладі з арабської («есир») означає «полонений».

** Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— М., 1857.— Т. 2.— С. 50.

*** Акты.— Т. 7.— С. 297, 298, 301, 316.

**** Там же.— Т. 4.— С. 272; Собрание государственных грамот и договоров.— М., 1828.— Ч. 4.— С. 51.

1660 року Сірко спустошив Крим; на початку 1661 року він уже на Запорожжі; при ньому, за повідомленням гетьмана Юрія Хмельницького, було десять тисяч війська та охотницьких п'ять тисяч; гетьман послав Сіркові, крім того, черкаський та канівський полки і звелів йому промишляти над татарами. Але невдовзі після цього, а саме в кінці квітня і на початку травня Сірко, дізнавшись про зраду Юрія Хмельницького російському цареві, порвав з гетьманом стосунки і почав діяти самостійно. У квітні посланці наказного гетьмана Сомка повідомляли в Москві, що Сірко перебуває на Запорожжі і вірно служить російському цареві; інші посланці того ж Сомка уже в травні говорили в Москві, що Сірко пішов із Запорожжя на острів Андріївський у гирлі Бугу, стоїть там з військом своїм «задля татарського прибуття» і підтримує зв'язок із залишеним на Січі кошовим отаманом Іваном Брюховецьким ²⁵ «для порядку в усіх військових справах»; але бидва вони, і Сірко, і Брюховецький, не прихляються ні до російського царя, ні до польського короля. Уже в цей час українські гетьмани розуміли, що Сірко, хоч і не був ще кошовим, являв собою велику і ні від кого не залежну силу. «Про напад на татар я стану писати на Запорожжя до Сірка, а Брюховецькому про це писати не стану; краще писати про це Сіркові, а не Брюховецькому»,— говорив наказний гетьман Сомко московському посланцеві, дворянину Протасьєву, який прибув у Малоросію наприкінці червня 1661 року для з'ясування стану справ *.

1663 року ми бачимо Сірка уже в ролі кошового отамана всього запорозького низового війська. У цей час він діяв проти кримських татар, поляків та наказного гетьмана правого боку Дніпра Петра Дорошенка. Заодно із Сірком були лівобережний гетьман, колишній кошовий отаман Іван Брюховецький та стряпчий Григорій Косагов ²⁶, надісланий із Москви в Белгород з драгунами і донськими козаками квітня 9 дня, а звідти, за розпорядженням боярина Григорія Ромодановського, відправлений на Січ для спільної із запорозькими козаками відсічі татарам **. У цей час, а саме червня 14 дня, уперше зустрічається повідомлення про приїзд на Запорожжя калмиків, котрих закликав до участі в історичних подіях України й Запорожжя Сірко ***. То був народ войовничий,

* Соловьев С. М. История России.— Т. 11.— С. 133, 135.

** Архив министерства иностранных дел.— 1663.— № 14.— Св. 18.

*** Там же.— № 4, 18.

із списом сідав на коня, озброєний колчанами, великими стрілами із широкими металевими наконечниками, чудово володів списами. Деякі мали панцирі, а декотрі йшли на війну і без них. За характером своїм це люди мужні, відважні, зовні чорні, страшні: вони займаються чарами, ідолопоклонством; їдять усіляких звірів і все, що є на світі: мишей, жаб, свиней; не їдять лише одних раків.

Дії Сірка проти татар цього разу почалися з такого приводу: 21 вересня прийшли на Чортомлицьку Січ запорозькі козаки і розповіли своєму отаману, що вони були на Чорному морі і що їх настигли там турецькі галери; козаки зчепилися з галерами, билися з турками три дні й дві ночі, а на третю ніч причалили до берега, порубали сокирами свої чайки, а самі подалися від моря у степ і пішки добралися до самої Січі. Вислухавши це повідомлення, Сірко зібрав військо і 2 жовтня разом з Косаговым вирушив до Перекопу і через дев'ять днів досяг його. Поділивши військо на два загони, отаман з піщими козаками й російськими драгунами сам кинувся на Перекоп з кримської, а Косагову звелів підійти до нього з російської сторони. Розрахунок Сірка справдився, проте лише наполовину: вдало діяли тільки козаки, які захопили велике місто, драгуни ж не зуміли взяти малого міста і втратили дев'ять чоловік убитими. Зате потім ті й інші, об'єднавшись, запалили велике місто, захопили в полон декілька татар з жінками й дітьми і всіх до одного порубали, а відтак 16 жовтня благополучно повернулися на Січ. Цареві й гетьману повідомили, що полонені повбивані через морову пошесть у Криму, хоча згодом самі запорожці пояснили у Москві, що захоплені у полон татари перебиті внаслідок сварки між козаками біля Перекопу*.

Наділений вищим на Запорожжі чином, Сірко того ж року спізнав, що на Січі це звання аніскільки не гарантує і від смертної кари, якщо тільки того зажадає низове товариство. Річ у тім, що невдовзі після повернення запорожців з-під Перекопу частина козаків була збурена «знадливими» листами поплічника польського короля гетьмана Павла Тетері²⁷, який направив своїх посланців до козаків, аби схилити їх на бік Польщі: «Польський король, бажаючи одібрати у московського царя сьогобічну Україну і прогнати гетьмана Брюховецького, вирішив призначити для обох малоросійських сторін одного гетьмана, Павла Тетерю»**. На листи Тетері частина запо-

* Акты... — Т. 5. — С. 138, 139.

** Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — К., 1851. — Т. 2. — С. 79.

рожців відповіла повною згодою, решта відмовилась, бажаючи бути з Москвою. Заодно з останніми був і Сірко. Тоді протилежна партія обурилася і погрозувала убити Сірка разом з Косаговым, якщо тільки українські міста здадуться Польщі і Тетеря з військом підійде до

Гетьман Петро Сагайдачний

Гетьман Павло Тетеря

Січі. «Коли тутешні міста здадуться, то й Запорожжя відійде до короля, а мені з Сірком тут гаплик: і тепер бунтують і проти нас змовляються, тільки-но осилають, одразу ж видадуть нас або ляхам, або татарам», — так писав у Москву до свого батька Григорій Косагов. Становище Сірка ще й через те дедалі ускладнювалося, що у цей же час гетьман Іван Брюховецький наказав йому йти з калмиками та запорожцями до Чигирини для відсічі спільним ворогам, польському королеві й кримському ханові*.

Проте біда незабаром минула: прибічники польського короля, дізнавшись про його поразку під Глуховом від російських військ, відмовилися од переходу до Польщі і знову стали заодно із Сірком. Тоді отаман разом із Косаговым, 1663 року 6 грудня, взяв з собою дев'яносто козаків, тридцять донців і шістьдесят калмиків і знову подався на Перекоп. Щасливо досягши берегів Чорного моря,

* Соловьев С. М. История России... — Т. 11. — С. 175.

Сірко почав палити татарські села і звільняти християнських полонених. Але тут на козаків напала перекопська орда, і вони відступили до річки Колончак. Там запорожці знову вступили в бій з татарами і погнали їх до Перекопу. Вирубавши близько тисячі мусульман і визволивши з неволі понад сто християн, Сірко з Косаговим повернувся на Січ і на початку січня наступного 1664 року пішов із Запорожжя за Буг і Дністер, а його союзник Григорій Косагов поки що залишився на Січі. Вище Тягина Сірко зруйнував кілька турецьких поселень і взяв велику здобич, а потім пішов уздовж Бугу на українські міста. Жителі Брацлава, Кальника, Могилева, Рашкова й Умані, довідавшись про наближення Сірка, почали бити ляхів і жидів, відкрито заявивши про свою прихильність до Сірка і московського царя. З усіх задніпровських міст не піддалися Сірку лише Чигирин та Біла Церква, і Сірко, зупинившись неподалік од Чигирина, надіслав звідти Косагову листа з проханням іти на допомогу. Косагов вийшов із Січі наприкінці березня, а за ним у квітні — і наказний кошовий Сашко Туровець. У містечку Крилові Сірко з'єднався з Косаговим і Туровцем і спільними зусиллями почав нищити прибічників Польщі й Тетері. Піднявшись по Дніпру вище Крилова, 7 квітня 1664 року біля Бужина Сірко зіткнувся з польським полковником Чарнецьким²⁸ на чолі двох тисяч кінноти. Відбувся жорстокий бій, внаслідок якого польський ватажок недорахувався багатьох своїх воїнів. Після запеклої сутички з Чарнецьким Сірко піднявся вище по Дніпру і встиг благополучно увійти в місто Черкаси. Слідом за ним до Черкас підійшов Чарнецький, але, протримавши місто в облозі з 7 по 13 квітня, відступив. Сірко вийшов з Черкас і попрямував на Смілу. Однак тут на нього знову напав Чарнецький, на цей раз разом з Тетерею і татарами. Хоч напад цей був дуже невдалим для Чарнецького й особливо для татар: від Сірка вони зазнали великих утрат у Капустяній долині*. Мабуть, на цей час припадає згадка польського хроніста Єрлича²⁹ про загибель брата Сірка, на ім'я невідомого. Поляки відрізали в убитого голову і, увіткнувши її на запорозьку корогву, передали своєму воєводі**. Із Сміли Сірко й Косагов повернули назад до Кам'янки. Із Кам'янки Косагов перейшов на лівий бік Дніпра, звідки збирався їхати до князя Григорія Ромодановського з проханням про допомогу.

* Акты...— Т. 5.— С. 156, 200—202.

** Jerlicz I. Latopisiec...— Т. 2.— S. 92.

Але, дійшовши до міста Охтирки, Косагов повернувся назад до Дніпра й одшукав Сірка в Каневі, там же були й калмики. Червня 20 дня Сірко й Косагов із запорожцями, московськими ратними людьми і калмиками пішли на Корсунь для промислу над розташованими там татарами. За двадцять п'ять верст од Корсуня, під Городищем, Сірко напав на татар-найманців, які їхали до Чарнецького, і розгромив їх ущент. Після цього він звернув на Медведівку і прибув до Чигирина, де забрав скарб Тетері³⁰, а звідти, разом із Косаговим, подався на Умань, щоб привести до присяги Брюховецькому наддністрянських полковників, що оголосили себе підданими московського царя. Нижче Умані Сірко знову перестрів татар і розбив їх. У Брацлаві він захопив гроші й срібло Тетері, потім з'єднався з наддністрянськими полковниками і повернувся назад на Корсунь, де стояв Чарнецький*. На цей раз до битви справа не дійшла, і Чарнецький відступив до Брацлава, а Сірко спустився в Торговицю.

Там Сірко й Косагов одержали повеління од царя Олексія Михайловича йти під Канів для з'єднання з гетьманом Іваном Брюховецьким. На цей наказ Сірко липня 25 дня відповів, що з'єднатися з гетьманом він не зможе доки супротивник не відступить до західних кордонів України; інакше він може бути побитий ляхами й татарами, які безперестанку снують у різних місцях біля станів кошового й гетьмана**. Ніби на підтвердження слів Сірка, саме в цей час біля Корсуня зазнав поразки від поляків загін російських ратників під орудою Григорія Косагова, який одразу ж після цього поскаржився в Москву на брак війська та провізії. Його скаргу підтвердив і Сірко. Тоді з Москви було зроблено запит гетьману Брюховецькому про надходження продовольства козакам та російським ратникам. Брюховецький одповів, що хлібний запас він сумлінно роздав на Січі та в Кодаку, але московські ратні люди хліб продали, а самі повтікали зі служби. Щодо запорожців, то вони мають бути задоволені гетьманом, а надто їхній кошовий Іван Сірко: «Бачить Бог, що він од мене був ситий; крім інших шляхетних дарів, я дав йому млина й будинок із засіками, і братові його також млина дав. Не відаю, чого він ще хоче, адже безчестя й образи йому від мене нема»***. Попри це Сірко

* Акты...— Т. 6.— С. 203—207; Летопись Самовидца.— К., 1878.— С. 86; Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— М., 1847.— Ч. 2.— С. 76.

** Архив министерства...— 1664.— № 9.— С. 19.

*** Акты...— Т. 5.— С. 223—225.

ко навідріз одмовився діяти заодно з гетьманом Брюховецьким. Залишивши Торговицю, Сірко разом із калмиками пішов у Білогородчину на Буджак, розгромив там кілька татарських поселень і повернувся назад. Але в цей час під містом Гараджиним на нього напав польський полковник Маховський³¹ і розбив калмиків; разом з калмиками загинуло і кілька козаків. Сам Сірко з рештою війська врятувався і пішов на Запорожжя, а звідти на Харків*. У липні 1664 року він листовно повідомив цареві, що не довіряє Брюховецькому і тому аніскільки не бажає з ним з'єднуватися. Листопада 14 дня сам цар через Репніна³² переконував Сірка, що він даремно не довіряє Брюховецькому. Проте Сірко залишився непохитним**. Лише на початку серпня 1665 року він повернувся на Січ, з ним було і кілька тисяч калмиків. Гетьман Брюховецький, який на той час був у Гадячі, відправив на Запорожжя посланця за калмиками, запрошуючи їх до себе. Ті було послухались гетьмана, але потім розсердилися на нього, повернулися на Січ, а звідти, разом із Сірком та козаками, ходили на татар: «А то через те розгнівалися, понеже гетьман Брюховецький сам з ними не пішов на війну»***.

Слід гадати, на той же час (серпень 1665 року) припадає повідомлення польського літописця Єрлича про стосунки Сірка із Степаном Опарою, який після Павла Тетері оголосив себе гетьманом на правому боці Дніпра. Опара писав Сіркові, що збирається напасти на татарську орду, яка допомагала Дорошенкові, призначив місце й час битви і сповіщав, що після сутички з татарами піде в Білу Церкву, у зв'язку з чим просив допомоги у Сірка та прибічника Москви брацлавського полковника Дрозда³³. Та листи його не дійшли до Сірка, бо були перехоплені татарами, а невдовзі й самого Опару татари видали новому гетьману задніпровської України Петру Дорошенкові, який відправив того у Варшаву на страту****.

Петро Дорошенко був, безперечно, людиною видатних здібностей та своєрідних ідей. Він виступив із цілком новими думками, аніж його попередники: оголосивши себе гетьманом обох сторін Дніпра, він вирішив оддати всю Україну під владу турецького султана. Дорошенко бачив,

* Акты...— Т. 5.— С. 217; Летопись Самовидца...— С. 86.

** Акты...— Т. 5.— С. 216—218.

*** Летопись Самовидца...— С. 91.

**** Jerlicz I. Latopisiec...— Т. 2.— С. 106; Акты...— Т. 6.— С. 30, 31.

що Польща не принесла щастя Україні, але водночас він вважав, що й від Москви Україні не чекати поблажки: він вважав, що врешті-решт малороси, маючи з росіянами одну віру і майже одну й ту ж мову, втратять свою політичну автономію і повністю зіллються з великоросами. Тому якщо віддатися замість московського царя турецькому султану, то через різницю мови й віри можна сподіватися, що Україна назавжди може зберегти свою самостійність. А втім, до цих думок Дорошенко прийшов не одразу, а поступово. І цьому сприяли обставини. Річ у тім, що цього року (1665) на Україні трапилася небувала раніше подія: гетьман Іван Мартинович Брюховецький їздив до Москви, одержав там сан боярина, одружився на княжні Долгоруковій і бив чолом царю в тому, щоб він прийняв усі малоросійські міста і звелів збирати в них усілякі грошові та інші податки у свою государеву казну, а також наказав би послати в головні українські міста своїх воевод та ратних людей. Цар на все те погодився, і гетьман Брюховецький, повернувшись на Україну, оголосив про це усьому війську. Не варто й говорити про те, як мало зустріти таке нововведення українське козацтво. Воно побачило в ньому замах на свої права та вольності, а тому відкрито виявило свою ненависть до «гетьмана-боярина» Брюховецького як представника знатного козацтва, що прагло забрати до своїх рук усі маєтності в Малоросії і владарювати над голотою козацькою.

Особливо гаряче і зацікавлено поставились до цього запорожці, які по праву вважали себе носіями народних ідеалів на Україні та Запорожжі, ненавиділи увесь панський та боярський стан. Тому одразу ж після повернення з Москви на Україну гетьман Іван Брюховецький писав цареві, що запорожські козаки хочуть зрадити йому, перейти на бік турків та Дорошенка, а відтак запитував царя, як йому вчинити з хлібними запасами, направленими на Запорожжя,— доставити їх за призначенням чи залишити в Малоросії. На це була відповідь, що хлібні запаси відправити, «як раніше домовлено». Писали про те ж Брюховецький та мстиславський єпископ Мефодій боярину Петру Шереметеву³⁴. Григорій Косагов, який знову повернувся на Запорожжя, сповіщав цареві 6 лютого 1666 року, що на Січі залишилося всього 500 чоловік, а решта роз'їхалася. А воевода Петро Шереметев повідомляв, що запорожці поміняли кошового Олексу Шкуру* і

* У січні 1666 року у них був кошовим Іван Величко-Босовський; Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 100.

вибрали нового Івана Рога (він же Ждан), відкрили вільний доступ на Січ прибічникам Дорошенка і так притіснили Косагова, «заводячи усілякі чвари з Москвою», що він, не очікуючи для себе нічого путнього, пішов геть із Запорожжя. Нарешті знову звертався до царя листовно і Брюховецький, сповіщаючи, що запорожці без його відома приймали в себе послів Дорошенка й відпустили їх з честю назад у Чигирин до «нечестивого» гетьмана, що вони відкрито висловлюють ненависть до московських бояр та воевод за те, що «воеводи почали захоплювати різні угіддя»*.

Проте ворожі настрої запорожців проти Москви поки що не сягали крайніх меж, можливо, тому, що сьогоріч Сірко знову водив запорожців на Крим, а відтак відвернув їхню увагу од малоросійських справ. Ворожість супроти Москви виявилася лише з прибуттям на Січ 1667 року царського посла Юхима Лодиженського, який їхав через Запорожжя на Крим з ханськими посланцями**. Запорожці, озлоблені тим, що декотрі з татар із почту Лодиженського нахвалялися спільно з росіянами підкорити усе Запорожжя, убили й потопили поблизу Січі, в річці Скарбній, царського посла з людьми і пограбували казну. О тій порі кошовим отаманом на Січі був Ждан-Ріг. Наступник Ждана-Рога Остап Васютенко на прізвисько Чемерис, тобто польський татарин***, відверто написав про усе це гетьману Брюховецькому і радив йому відійти од Москви і виступити разом із запорожцями проти московських бояр і воевод. Брюховецький, почасти під враженням од листа Васютенка, а частково в надії стати гетьманом обох боків Дніпра, також оголосив себе супротивником московського царя.

Сірко не брав участі ні в кривавому убивстві Юхима Лодиженського, ні в стосунках запорожців з Петром Дорошенком, якому він спершу не співчував і навіть виступив рішучим супротивником. Так, коли 1667 року Дорошенко, не порозумівшись з польським воеводою Маховським, завдав йому дві поразки, негайно вступив у союз з кримськими татарами проти Яна Собеського і зійшовся з ним біля Підгайців, то о цій же порі прийшла звістка, що Сірко у жовтні напав на Крим. Тоді татари, за висловом літописця, ніби собаки, що з'їли обідки, поспішно

* Соловьев С. М. История России...— Т. 11.— С. 213, 215, 221—223; Летопись Григория Грабянки.— К., 1854.— С.—192, 193.

** Летопись Самовидца...— С. 94.

*** Акты...— Т. 6.— С. 199.

уклали перемир'я з Яном Собеським і кинулися на Крим. Хан напав на Сірка під Перекопом і вступив з ним у бій. Спершу успіх був на боці татар, але врешті-решт запорожці розбили хана і змусили його тікати з Перекопу. Разом з ним утекли в гори татари з жінками та дітьми. Запорожці понад тиждень спустошували Крим, спалили багато сіл і, захопивши велику здобич, повернулися на Запорожжя*. Сірко за цю поразку кримських татар одержав від царя, через капітана Василя Сухорукова, похвального листа**.

1668 року Сірко виступив на сцену історичних подій після вбивства гетьмана Івана Брюховецького і появи нового гетьмана Петра Суховієнка. А трапилося це, за літописом, так. Після смерті Брюховецького, убитого Дорошенком у містечку Опішні (у червні місяці), запорожці, не бажаючи спілки з Дорошенком, повернулися на Січ і вквітці рушили до кримського хана. Хан вельми зрадив прибуттю запорожців, прийняв їх дуже приязно, порадізнавшись, що вони побили горшки з Дорошенком, порадив їм самостійно обрати гетьмана в самому Запорожжі. Спершу охочого на те не виявилось, але потім згоду дав колишній писар запорозького війська, ще зовсім молодий чоловік Петро Суховій або Суховієнко. Він написав листа хану, а невдовзі поїхав до нього в числі посланців від запорозького Коша. Хан і його прийняв дуже милостиво, дав йому військо з Калгою та Нуреддіном і наказав Дорошенку разом із Суховієм виступити проти князя Григорія Ромодановського, який прибув на Україну для боротьби проти Дорошенка та всієї козацької старшини, що побила московських бояр і воевод. Дорошенко, побачивши більшу прихильність орди до запорожців, аніж до себе, сам уникнув походу, а послав на допомогу Суховію і татарам свого брата Григорія. А Ромодановський вислав проти татар і Дорошенка свого сина Андрія. У битві під Гайвороном татари розбили і полонили Андрія Ромодановського. Після цього Суховій, бажаючи доставити здобич своїм союзникам татарам, кинувся з Лівобережної України на Правобережну, де за господарот подій Дорошенко. У відповідь на такий поворот подій Дорошенко розіслав усім задніпровським поселенням наказ хотіти свої пожитки від Суховія і нічого не зоставляти йому. Жителі сумлінно виконали вимогу свого гетьмана, і

* Летопись Самовидца...— С. 96; Летопись Григория Грабянки...— С. 193.

** Архив министерства...— 1668.— № 3.— Св. 26.

Суховію справді нічого не перепало на задніпровській Україні. А татари тим часом вимагали від нього винагородити і, не одержавши її, хотіли поділити між собою добро Суховія, а його самого разом із запорожцями узяти в полон. Тоді Суховій, відчувши небезпеку, через «моторних і прудконогих» послів своїх повідомив про це на Січ. О тій порі на Січі кошовим був слабкодухий Іван Білковський*. Справи за нього вів сам Кіш, який і послав на підмогу Суховію двох полковників, Івана Сірка та Гната Улановського. Прибули вони на тогочасну Україну своєчасно. З огляду на це Нуреддін не насмілювався напасти на Суховія і, побоюючись Сірка та Улановського, незабаром наківав п'ятому в Крим, а Суховій разом зі своїми рятівниками повернувся на Січ**.

Недовго, однак, Сірко стояв за Суховія і невдовзі перейшов на бік Дорошенка. Тоді Суховій перекинувся до татар і настільки з ними зійшовся, що навіть побусурманився і прийняв ім'я Агипатмурзи. При ньому було всього близько трьохсот запорожців***.

Але й сам Сірко через деякий час залишив Січ. Із свідчень, які не підлягають сумніву, видно, що в цей час він був на Слобідській Україні у місті Змієві полковником і очолював козаків слобід Мерефа та Печеніги****. Там він особисто переконався у несправедливих діях московських воевод та бояр на Україні і тому, налагодивши передусім зв'язки з Дорошенком, виступив проти Москви на захист козацьких прав. Березня 4 числа 1668 року в слободі Червоний Кут і на Торських озерах***** спалахнув заколот. Незабаром це заворушення одізналося в місті Змієві: повстав зміївський полковник Іван Сірко. Березня 11 дня Сірко разом з козаками вирушив із Змієва на Харків, маючи на меті підняти і тамтешніх жителів супроти московських бояр та воевод. О тій порі харківським воеводою був Лев Ситін, який сповіщав: «Березня 11 прийшов під Харків зрадник Івашка Сірко з черкаськими (українськими) зрадниками, згуртував

* Архив министерства...— 1668,— № 13.— Св. 26.

** Летопись Самовидца...— С. 99—102; Летопись Григория Грабянки...— С. 198; Велико С. Летопись...— Т. 2.— С. 168—170, 178.

*** Акты...— Т. 7.— С. 157.

**** Повідомлення Орновського, що нібито Сірко в той час був харківським полковником, невірне, бо посаду харківського полковника тоді займав Федір Ріпка: Ornowskiego Bogaty wiridarz leg. Theodorowi Zacharzewskiemu.— Lawrze, 1705. Филарет. Историко-статистическое описание...— Т. 2.— С. 51.

***** Там, де тепер місто Слов'янськ Харківської губернії.

багато людей і перейшов річку Уду за дві версти од Харкова з наміром іти під Чугуїв». Але харківці відмовилися діяти заодно із Сірком. Тоді він вирішив силою примусити їх. Чугуївський воевода повідомив белгородському воеводі князю Григорію Ромодановському, що нібито харківці уже зрадили цареві. Але Ромодановський запевнив чугуївського воеводу, що харківці залишилися вірними великому государеві, і наказував йому, «підтримуючи зв'язок із харківським воеводою Ситіним, самостійно над зрадниками черкасами промисел і розшукчинити, і в полон брати, і села палити, скільки Бог милосердний допоможе». Після цього Сірко змушений був залишити Харків. Разом з козаками у квітні того ж року він спустошив село Борове, у травні пограбував слободи Колонтаїв та Мартову і після цього негайно подався за Дніпро до Петра Дорошенка*. Жовтня 20 дня 1668 року, за віддання польського поручика Белькевича, полоненого Дорошенком в Овручі, Сірко ще був у Чигирині. Він вільно, без охорони ходив містом і після втечі звідти Белькевича ще залишався в Чигирині**.

Отже, Сірко, захоплений загальною течією ненависті до московських бояр і воевод, які орудували справами України, оголосив себе прибічником Дорошенка й супротивником російського царя. Хоча джерела й не з'ясовують нам, як довго Сірко залишався у Чигирині в Дорошенка, але на підставі уривчастих даних можна гадати, що це було дуже недовго. З тих же даних можна дійти висновку, що від Дорошенка Сірко повернувся на Січ, зібрав там військо і ходив з ним на українські міста проти воевод і бояр: «Приходив же він і об'єднався з містами, в яких живуть козаки, для того, щоб воеводи над нашими (українськими) людьми не були, а замість них, за старим українським звичаєм, поставлені були полковники, сотники та війти»***. Виступивши із Січі на Україну, Сірко бився із царськими полками під Охтиркою, потім відступив у Кишенку, а звідти рушив у Торговицю, де «й нині живе (жовтня 25 дня); і тим вельми опечалений, що від царської величності відступив, хоч бусурманам він не присягав»****. Слід гадати, на цей час припадає звістка про те, що Сірко, крім Охтирки, був і під Полтавою, де він, у зв'язку з поспіш-

* Филарет. Историко-статистическое описание...— Т. 2.— С. 52, 53.

** Акты...— Т. 7.— С. 104.

*** Там же.— С. 115.

**** Там же.— С. 91.

ним відходом, закопав поблизу міста гармати, які потім одкопали полтавські козаки і ходили «під великого государя місто, під Валки» *.

У тому ж жовтні 1668 року Сірко разом з кошовим Іваном Рогом ходив на татар у Крим. Кошовий і полковник, щоб успішніше діяти проти ворогів, вирішили йти на Крим двома загонами: Ріг пішов до Арбаутуку, а Сірко зайшов від Кафи (Феодосії) на Ширимбеївські улуси, де спустошив кілька сіл, побив багато татар і звільнив дві тисячі руських бранців. У жовтні прибулець з Криму розповідав у Києві київському наміснику Петру Шереметеву, що Сірко, за царським указом, з калмиками, донськими та запорозькими козаками тричі ходив на Крим і під час третього походу знищив близько трьох тисяч татар і майже п'ятсот узяв у полон, а потім ще й четвертим походом ходив на Бахчисарай. Мабуть, про цей самий похід Сірка на Крим говорить (9 листопада) Петро Дорошенко: «Сіє вам сповіщаємо, що, зачувши про таке низового війська бажання громити татарські улуси, ми послали кілька тисяч війська з гарматами та добрим ватажком паном Іваном Сірком татарську землю воювати». Про цей самий похід на початку грудня того ж року говорили в Москві царські посланці: «Гетьман Дорошенко послав Сірка з різними людьми в Крим, аби учинити там шарварок». Завдавши татарам великої шкоди за побусурманеного Суховія, Дорошенко почав налагоджувати з ними стосунки з метою «бути з ними, як і колись, в миру», але за неодмінної умови видати йому зрадника. Татари виявили готовність до примирення, але за умови, що коли вони оддадуть Дорошенкові Суховія, той навзаєм видасть їм Сірка **. Звичайно, досягти миру в такий спосіб було неможливо.

Після походу в Крим Сірко повернувся на Січ і знову почав збиратися на татар. Січня 19 дня боярин Петро Шереметев, київський воевода, сповіщав у Москву, що біля Полтави «стоять п'ять тисяч козаків різних полків в очікуванні весни: якщо Сірко знову піде на Крим, то й вони рушать з ним» ***.

Та на цей раз Сірко у Крим не пішов, а діяв заодно з Дорошенком проти татар і Суховія в самій Україні. В середині січня 1669 року Дорошенко сповіщав свого

* Акты...— Т. 8.— С. 65.

** Там же.— Т. 7.— С. 152.

*** Там же.— С. 1, 12, 110, 111, 150, 158.

брата Андрія і всіх гадяцьких обивателів про те, що полковник Сірко, посланий ним з кінними та пішими військами проти кримського хана Батирчі та Суховієнка, з боєю поміччю одважно розгромив їх, особливо ж дісталось їм під містечком Ольховцем. Суховієнко зазнав тут величезних втрат: він утік з поля бою уп'ятьох чи уп'ятнадцятьох. Союзники бігли спершу уздовж Капустяної долини, що знаходилась в 30 верстах від Переяслава *, а потім через місто Торговицю на Крим. Побитих татар налічувалося чотири тисячі. При Сіркові був запорозький полковник Улановський. Після цієї битви усі козаки, які трималися Суховієнка, перейшли на бік Сірка **.

1669 рік знаменний в історії малоросійських козаків обранням (березня 3 дня) нового гетьмана Дем'яна Многогрішного ³⁵. Многогрішний спершу відмовлявся від гетьманства, «як стара дівка од жениха», але потім погодився і направив своїх послів у Москву на поклон до царя. Запорозькі козаки, як і більшість малоросійських, не визнали Дем'яна Многогрішного за гетьмана, ухвалили зібратися на загальну раду й обрати нового, ні од кого не залежного. Травня 21 дня 1669 року греки, які прибули до Києва, свідчили, що вони по дорозі зустрічали полковника *** Сірка із п'ятдесятьма кінними козаками. Зі слів самого Сірка вони дізналися, що той їде в Ладижин, де має відбутися загальна рада запорозьких та українських козаків для обрання нового гетьмана. Звістка про це потім підтвердилася. Місцем ради спершу було призначено урочище Цибульник під Криловом, а потім річка Росава біля Канева. Гетьманом передбачалося обрати Юрія Хмельницького, якому особливо допомагали турки й татари. На цьому стояли як Сірко, так і Суховієнко та Дорошенко. Обравши гетьмана, вони мали намір йти на государеві малоросійські міста та на міста польського короля, а для цього надіслали до турецького султана **** своїх послів по допомогу. Дізнавшись про все це, цар Олексій Михайлович писав Дорошенкові, щоб той вивів своїх козаків, а разом з ними і козаків Сірка з лівого боку Дніпра на правий, бо за Андрусівським миром ³⁶, укладеним 1667 року між Росією та Польщею, лівобережні міста Украй-

* Акты...— Т. 8.— С. 230.

** Там же.— С. 34, 60, 62, 113.

*** Кошовим у той час був Лукаш Мартинович.

**** Акты...— Т. 8.— С. 246, 271.

ни відійшли від Польщі до Росії, і Дорошенко як підданий польського короля повинен залишити Лівобережну Україну*.

Майже через рік після цього ми бачимо Сірка знову на боці московського царя. Липня 18 дня, 1670 року, Сірко, будучи кошовим отаманом, сповіщає воеводу міста Белгорода князя Григорія Ромодановського, що божою милістю та щастям його царської пресвітлої величності він ходив (27 червня) із запорозькими козаками під турецьке місто Очаків і захопив багато здобичі, худоби, полонив кількох турків, татар, волохів, а все місто спалив.

У липні того ж року гетьман Дем'ян Многогрішний писав у Москву про те, що з Криму на правий бік Дніпра рухається хан з великим військом і що хоче він зробити Юрія Хмельницького гетьманом обох боків Дніпра і воювати проти Петра Дорошенка; крім хана, йде на лівий бік Дніпра Юрій Хмельницький з Калгою-султаном і з шістдесятитисячним військом татар. Гроза насувалася і на Многогрішного, і на Дорошенка. На останнього йшли також уманський полковник Михайло Ханенко та уманський значковий товариш Петро Суховієнко. Многогрішний розраховував, що Дорошенко буде розбитий своїми супротивниками, і тому писав у Москву, щоб у разі його втечі на Лівобережну Україну наказано було не приймати його ні в міста, ні в села. Становище Дорошенка справді було критичним: він знайшов собі допомогу лише серед білгородських татар, які на той час підлягали сілістрійському паші. Союзники оточили Дорошенка біля Стеблева, і йому було дуже кепсько, але в цю рішучу хвилину, як свідчить малоросійський літописець Самовидець, гетьману несподівано допоміг кошовий Сірко з козаками та білгородськими татарами, і вороги утекли. Спершу побігла кримська орда, потім Ханенко й Суховієнко, потім Юрій Хмельницький³⁷. Останній був пійманий біля міста Умані й відправлений у Константинополь**. Як зауважує літописець XVIII століття Олександр Ригельман³⁸, Сірко на той час ще не знав про перехід Дорошенка на сторону турецького султана і тому прийшов гетьману, оточеному з усіх боків, на допомогу***.

Десь у цей час об'явився на Запорожжі новий геть-

* Акты...— Т. 9.— С. 242.

** Соловьев С. М. История России...— Т. 12.— С. 91—93; Летопись Самовида...— С. 107.

*** Ригельман А. И. Летописное повествование...— Ч. 2.— С. 122.

ман, противник Петра Дорошенка, Михайло Ханенко, раніше оголошений польським урядом гетьманом на правому боці Дніпра. Поляки, знаючи, якою силою на Січі є Сірко, постаралися переманити його на сторону Ханенка. Так, відомо, що в цей час Сірко разом з військовою старшиною приймав у Січі польського посла і одержав од нього військові клейноди та королівські подарунки золотом і шовк на одяг*. Потім ті ж поляки запросили Сірка діяти заодно з Ханенком проти Дорошенка, який од Польщі перейшов на бік турків і татар. А справа ця відбулася ось як. Коли Дорошенко дізнався, що на Запорожжі об'явився новий претендент на гетьманську булаву і всю Правобережну Україну, він уклав союз із татарським ханом, об'єднав його військо із своїм і на чолі з рідним братом Григорієм одправив те військо весною 1671 року на Україну. Військо завдало українцям великої шкоди, через що проти Григорія Дорошенка піднялись коронний гетьман Ян Собеський та польний гетьман князь Дмитро Вишневецький³⁹. Зазнаючи великих збитків од татар, вони відправили на Запорожжя королівських послів, запрошуючи козаків йти до Ладижина на допомогу полякам. На це запрошення вийшов із Січі Сірко** з Ханенком та шістьма тисячами найдобріших запорожців з гарматами. Проте королівські гетьмани випередили січовики: вони розгромили татар під Брацлавом і примусили їх повернутися на свою землю. Тоді Сірко з Ханенком перестригли кримського хана на зворотній дорозі, билися з ним три дні, багато потопили татарських голів у Бузі, а після бою помирилися і домовилися з ханом разом йти на Дорошенка, після чого рушили в напрямку до Ладижина, і тут усе Побужжя схилилось перед ними. Дорошенко пішов було назустріч Сірку і Ханенку, але через велику повінь, як він сам говорив, не міг переправити через річку ні піхоти, ні кінноти, і тому, втративши на переправах багато людей, відступив назад із виснаженим та зголоднілим військом. Тим часом Сірко з Ханенком та коронними гетьманами підступили до Кальника і взяли його в облогу. Сюди, в урочище Гаймак, польський король прислав запорожцям за їхню послугу Речі Посполитій булаву, бунчук, корогву і дозволив їм обрати власного гетьмана. На скликаній з цього приводу раді гетьманом було обрано Михайла Ханенка. Піс-

* Акты...— Т. 9.— С. 415, 549.

** Він був полковником, а кошовим — Лукаш Мартинович.

ля того поляки відступили до Брацлава, а запорожці та жовніри залишилися біля Ладижина. Тут запорожці, користуючись доброзичливістю місцевого населення,

Князь Дмитро Вишневецький

Гетьман Михайло Ханенко

«годувалися від людей», а жовніри, не маючи такої прихильності, «жили з гроша» *.

На початку жовтня того ж року Сірко після приїзду до нього якогось Ковалевського, слуги польського гетьмана князя Дмитра Вишневецького, об'єднався, разом з Ханенком, з польськими військами на чолі з гетьманами Дмитром Вишневецьким та Яном Яблоновським і пройшов з ними Брацлав, Ладижин, Стеню, Кальник, Лисянку, містечко Іллінці. Під Іллінцями, у п'ятдесяті верстах од Умані, Сірко та Ханенко, жовтня 25 дня, у присутності польських гетьманів на загальній військовій раді присягнули бути у вічному підданстві в польського короля і ходити війною супроти спільних ворогів. Навзаєм польські гетьмани присягнули Сіркові й Ханенку не одбирати в козаків споконвічних привілеїв та вольностей. Після ради Сірко, розлучившись із Ханенком, пішов разом із поляками і запорозькими козаками, кінними й пішими, на татар і в п'ятнадцяти верстах од Іллінців побив їх близько двох тисяч. Відтак після сутички з татарами опинився в Рашкові, звідки десь 28 жовтня із загоном у п'ятсот чоловік пішов на

* Акты...— Т. 9.— С. 445, 454; «Летопись Самовидца...— С. 111; Соловьев С. М. История России...— Т. 12.— С. 99.

Білогородчину. Восьмого листопада прибули із Волозької землі в Ніжин купці свідчили, що Сірко відступив у містечко Чечельник, а потім у місто Ладижин і нарешті в Кальник. Там Сірко разом з військом коронного гетьмана розбив загін Дорошенка і прихилив до себе багатьох його козаків, після чого разом з Ханенком пішов на Крим, аби не пропустити татар на допомогу Дорошенкові. Тоді Дорошенко заходився писати й надсилати послів до кримських та білогородських татар, випрошуючи в них допомоги проти поляків та запорожців. На ці листи татари відповідали, що вони не наважуються, бо остерігаються приходу до себе коронних військ та запорозьких козаків із Сірком та Ханенком *.

І справді, побоювання татар справдилися: на початку 1672 року Сірко з Ханенком опинилися у Волозькій землі та Білогородчині. Тут вони спустошили шість сіл і взяли ра на чотири тисячі карбованців, а коли поверталися назад, зустріли за Куяльником у степу кримського хана Султан-Нуреддіна, який рухався з Очакова з ордою, яничарами і гарматами. При ханові був мурза Білогородської орди Тенмамбет. Татари почали стріляти з гармат, але ті розірвалися і ніякої шкоди козакам не завдали. Після цього хан, пробувши чотири місяці разом з Дорошенком, пішов з-під Хорошева у Крим, а мурза Тенмамбет подався на Білгород. Тут на річці Куяльник, між Дніпром та Дністром, на нього напав Сірко і взяв у полон з трьома татарами.

Відтак запорожці щасливо добралися на річку Буг, де їх зустрів польський посол з повідомленням, що Річ Посполита обіцяє вислати козакам платню, якщо вони придуть до українських міст на допомогу польському королю. Запорожці повірили й пішли, але обіцяної плати не одержали, зневірилися в Польщі, почали висловлювати невдоволення Сірком за те, що він перейшов на бік польського короля, і вирішили знову повернутися під «високодержавну та непереможну руку» російського царя **.

У березні того ж року Сірко стояв уже неподалік од Чечельника, звідки мав намір рушити на Лисянку, а потім під Чигирин і на лівий берег Дніпра ***.

У цей час на Україні відбулась подія, що особливо позначилася на житті Сірка, — це позбавлення гетьман-

* Акты...— Т. 9.— С. 572—575, 577, 586, 587, 590; Летопись Самовидца...— С. 107.

** Акты...— Т. 9.— С. 894, 896, 986, 988.

*** Там же.— С. 647, 828, 830.

ського звання (березня 13 дня, 1672 року) і заслання до Сибіру малоросійського гетьмана Дем'яна Многогрішного з усією сім'єю та деякими його «співучасниками», серед яких був осавул Павло Грибович. Сама по собі ця обставина досить пересічна: гетьмани на Україні постійно змінювалися, і багато з них разом з утратою гетьманських клейнодів позбавлялися волі, ба навіть життя. Але звістка про падіння Многогрішного особливо запала Сіркові в душу: зваживши на те, які нікчеми брали до своїх рук гетьманську булаву, Сірко вирішив добиватися гетьманства на Україні для себе особисто. Звістка про це швидко дійшла до Москви, і там, знаючи військові здібності Сірка, його впливовість серед запорожців і водночас ненадійну вдачу та прагнення до повної незалежності, вирішили за всяку ціну не допустити його до гетьманства. У цьому Москві допомогли і вороги Сірка — правобережний гетьман Петро Дорошенко та лівобережні полковники, серед яких головним був полтавець Федір Жученко. Знаючи з досвіду, що Сірко — людина рішуча і в своїх задумах, і вчинках, його супротивники вдалися до крайніх заходів, аби тільки позбутися небезпечної для них людини. У цьому їм сприяли обставини. Розгромивши білгородську орду та захопивши мурзу Тенмамбета, Сірко перебрався на лівий берег Дніпра і налагодив зв'язок з боярином Григорієм Григорійовичем Ромодановським, прохаючи через нього государеві милості. Одержавши «государеву милість письмово», Сірко повірив Ромодановському і з містечка Нові Санжари Полтавського повіту рушив разом із своїм зятем Іваном Сербином у місто Курськ до Ромодановського, щоб видати йому полоненого мурзу. Особистий ворог Сірка полтавський полковник Федір Жученко, скориставшись тим, що той їхав як приватна особа, без запорозького війська, несподівано напав на нього, закував у кайдани й відвіз до Батурина, а мурзу Тенмамбета відправив до Полтави і посадив у в'язницю. Це відбулося 19 квітня 1672 року, а 22 квітня того ж року Іван Самойлович, Петро Забіла та Іван Домонтович сповіщали царя про затримання Сірка, мотивуючи це тим, що він, розлучившись із Ханенком, гетьманом польської сторони, переправився на лівий бік Дніпра не для чогось іншого, як «для підбурювання народу до бунту, а також для того, щоб схилити полтавський та гадяцький полки на бік Ханенка». Наприкінці чолобитники просили цареві вказівки, як учинити з пійманим Сірком. Через 36 років після цієї події самі

українці ставили полковникові Жученку в особливу заслугу затримання та відправку Сірка до Москви: «Якщо в ту пору через Сірка не почалися сум'яття та чвари між українським народом, то цьому запобіг пан Жученко з однодумцями, бо після того була скликана, за повного спокою, рада в Козацькій Діброві і на ній, без перешкод з боку низових козаків, гетьманом обрано Івана Самойловича» *.

Так чи інак, але на лист чолобитників цар Олексій Михайлович поспішив відповісти грамотою на ім'я Григорія Ромодановського про те, щоб той негайно направив Сірка до Москви, бо стало відомо, «що генеральна старшина і все військо запорозьке та голота прагнуть обрати гетьманом Івана Сірка». Царський наказ було виконано точно: Сірка доставлено в Москву, а вже звідти до Сибіру, в місто Тобольськ. Утеклий із Тобольська генералний осавул малоросійського війська Павло Грибович, посланий разом із Дем'яном Многогрішним, розповідав, що Сірко теж думав про втечу із Сибіру, але здійснити це йому не вдалося **. А не довелося тому, що за нього й так давно уже клопоталися, аби повернути із заслання. Річ у тім, що в цей час на Росію та Польщу насувалася зловісна хмара — турецький султан Магомет IV, а заодно з ним кримський хан Селім-Гірей та задніпровський гетьман Дорошенко, однаково небезпечні для Росії і Польщі.

Весною 1672 року триста тисяч турків перейшли Дунай, вдерлися на Поділля і взяли в облогу польське місто Кам'янець ⁴⁰. Невдовзі місто було підкорено, православна та католицька церкви перетворені в мечеті, шляхетні жінки розібрані по гаремах, багато християнських хлопчаків обрізані та силоміць навернені у мусльманську віру. Один з них навіть був обрізаний у соборній церкві в присутності султана. Після падіння Кам'янця турки поширили чутку, що незабаром рушать на Київ. Цар Олексій Михайлович, наполоханий цією звісткою, розпорядився послати воеводою до Києва князя Юрія Петровича Трубецького ⁴¹ й обіцяв у разі приходу султана особисто прибути на захист Києва. Гроза, проте, на деякий час ушухла: спустошивши Кам'янець, султан подався за Дунай на зимівлю, хан — до Криму, а Дорошенко — в Чигирин. Однак це було лише тимчасовим припиненням наступальних дій з боку турок на

* Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — М., 1857. — Ч. 2. — С. 147.

** Акты... — Т. 9. — С. 850, 851, 892; Т. 11. — С. 361, 336.

Україну. Відчуваючи біду і знаючи з досвіду, як важко боротися з турками, Росія і Польща вирішили у тяжку годину подати одна одній руку допомоги, аби протистояти грізним ворогам. У цій справі, зрозуміло, обійтися без запорожців ніяк не випадало. Згадали про запорожців, згадали й про Сірка.

І ось 1672 року, 5 липня, прибув до Москви польський посол Христофор Ковалевський. З-поміж інших він порушив і питання про повернення Сірка із Сибіру «для загальної користі» московському царю та польському королю: «Той Сірко служив обом великим государям, безперестанку над спільним ворогом, над кримським ханом, промисел чинив і взяв було мурзу, за якого йому давали викупу п'ятдесят чоловік ясиря та три тисячі єфимків⁴²; але при під'юджуванні зрадника Дорошенка того Сірка в черкаських містах пограбували і мурзу відібрали; крім того, взяли у нього чотириста золотих та семеро коней і послали його до царської величності, безпідставно обізвавши бунтівником. І тоді Дорошенко писав білгородській орді і татарам (кримським), щоб вони йшли до нього без побоювань, бо він того Сірка вигубив і перешкоди од нього, мовляв, уже для них не буде». Посол наполегливо прохав царя негайно відпустити Сірка і направити його під Білу Церкву для відсічі ворогам.

Клопоталися про повернення Сірка й запорожці. Вони писали листа до гетьмана Івана Самойловича, в якому «всі смиренно і покірливо просили його як благодійника свого донести прохання до його царської пресвітлої величності, щоб Сірко, за гетьмановою чолобитною, відпущений був до козаків для кращого промислу над супротивником»^{*}.

Слідом за листом Самойловичу запорожці звернулися і до боярина Артемона Сергійовича Матвеева⁴³: «Благодійникові нашому великомилостивому, за вітчизну нашу Малоросію та за нас, військо запорозьке, багаточесному ходатаю і всіляких щедрот давателю найнижчий наш уклін посилаємо і смиренно благаємо: змилосярдься яко отець над чадами, щоб милостивим твоїм клопотанням калмики, чайки⁴⁴ і хлібні запаси надіслані нам були і щоб польовий наш вождь добрий і правитель, для бусурманів страшний воїн, Іван Сірко до нас був одпущений, тому що у нас другого такого польового воїна і бусурманів гонителя нема; бусурмани, прочувши, що у військові запорозькім Івана Сірка, страшного для

* Акты...— Т. 11.— С. 11, 15, 113.

Криму промисловця та удачливого переможця, котрий їх завжди громив і розбивав і християн з неволі рятував, немає, радіють і над нами промишляють»^{*}.

Зважаючи на такі крайні обставини, цар Олексій Михайлович задовольнив прохання поляків та запорожців і повернув Сірка з Сибіру на Січ. Даруючи Сіркові свободу, Олексій Михайлович, проте, примусив його в царських палатах у присутності патріарха Питирима, усього священного собору, найближчих бояр Юрія Долгорукова⁴⁵ та Артемона Матвеева і думних людей дати присягу в тому, щоб «служити його царській величності вірно і не спокушатися на будь-які принади, і під'юджувань жодних не слухати, і слів негідних не приймати. Відпускаю тебе,— сказав цар Сірку,— по заступництву вірного нашого підданого гетьмана Івана Самойловича, тому що царське слово не мінливе, писав я і запорожцям, що відпущу, і відпускаю». Січня 12 дня цар Олексій Михайлович сповіщав грамотою кошового Лук'яна Андреева через запорозьких посланців про те, що невдовзі Сірко повернеться на Січ^{**}.

Дізнавшись про те, що цар дарував волю Івану Сірку, польський король Михайло Вишневецький⁴⁶ 15 грудня 1672 року послав царю грамоту, в якій дякував йому за те, що «він на королівське прохання зважив і Сірка завдяки третейському суду випустити повелів». Однак ні в грудні, ні в січні Сірка все ще не було на Запорожжі, а причиною тому стали підступи його злозичливця гетьмана Самойловича. 15 лютого 1673 року він надіслав у Москву відомому і досить впливовому боярину Артемону Сергійовичу Матвееву листа, в якому дуже просив затримати Сірка у Москві, коли він буде привезений туди із Сибіру, «а навіщо, про те повідає Семион, протопіп ніжинський, який незабаром прибуде до Москви»^{***}. Тільки з середини літа 1673 року ми бачимо Сірка на Запорожжі.

У червні 26 дня приїхали із Запорожжя в Гоголів торгові люди з рибою і розповідали тамтешньому попу Ісакію, що Іван Сірко «захопив і спустошив кримське місто Аслам (Арслан) і багато людей у полон захопив, а вчинив він так тому, що в минулі роки від Аслам-міста запорозьким козакам «тіснота велика була». Липня 20 дня цар зажадав од Сірка звістки про поведінку за-

* Архив министерства...— 1672.— № 27.— Св. 38.

** Там же.— 1673.— № 3.— Св. 38.

*** Акты...— Т. 12.— С. 538; Т. 11.— С. 91, 140; Архив министерства...— 1673.— № 23.— Св. 38.

порожців та промисли над татарами й турками. Сірко серпня 21 дня сповіщав царя через посланця свого, колишнього кошового отамана Дениса Кривоноса, про свій промисел над турецьким містом Очаковом і просив надіслати на Січ гармат ломових, гранат, ракет, труб і майстра, який умів би стріляти. На лист Сірка цар відповів милостивою за промисел грамотою і сповіщав кошового про відправлення на Січ усіх висловлених у проханні бойових запасів*. Спустошивши Аслам та Очаків, Сірко з пониззя Дніпра піднявся на Україну і почав тут переслідувати татар, які діяли проти росіян і поляків заодно з турками, що стояли біля Кам'янця-Подільського: «Татарське військо нині в зборі є і стоїть на кордоні за Чигирином; а війною тих татар нікуди не пропускає Серик із запорозькими козаками». Наприкінці вересня Сірко сповіщав гетьмана Самойловича, що він був з козаками на Муравському шляху і, перестрівши там татарський загін, з помочтю божою та щастям царської пресвітлої величності розгромив його, узяв багато язиків і після цього благополучно повернувся на Січ. Слідом за цим переяславський полковник Дмитро Райча в листі до князя Юрія Трубецького писав: «Сповіщаю тебе, благодійнику мій, що 23 вересня 1673 року козаки мого переяславського полку, які були на Запорожжі, повідомили мені, що багатьох моїх та інших полчан, які прямували на Запорожжя, татарська орда у вісім тисяч чоловік розгромила й порубала, а кошового отамана запорозького Івана Сірка оточила в степу, три дні насідала на нього, але не завдала йому ніякої шкоди і пішла під слобідські міста й села його царської пресвітлої величності». Листопада 21 дня цар Олексій Михайлович послав Івану Сірку грамоту з повідомленням про направлення, на прохання польського короля, князя Григорія Ромодановського і гетьмана Івана Самойловича з військом проти татар і турків; тут же цар наказав і кошовому «чинити всілякими способами напад на пом'янутих ворогів»**. Незабаром після цього Сірко з десятьма тисячами козаків та кількома сотнями калмиків залишив Січ і рушив спершу на Крим, звідти подався у Волоську землю на допомогу польському королеві. За Бугом він спалив місто Тягин, спустошив Білогородчину і розташувався з військом у Чечельнику***.

* Бантыш-Каменский Д. Н. Источники...— Ч. 1.— С. 248; Собрание государственных грамот...— Ч. 4.— С. 287.

** Архив министерства...— 1673.— № 35.— Св. 39.

*** Акты...— Т. 11.— С. 342; Собрание государственных грамот...— Ч. 4.— С. 292.

Поява на Січі царевича Семиона Олексійовича.— Його прикмети за розповідями ватажка Міюського.— Зустріч і допит царевича Сірком.— Оповідь царевича про свою втечу в Москву.— Направлення царських послів Чадуєва і Щоголева до Сірка з наказом видати їм самозванця.— Зустріч запорожців із царськими послами на Україні і в самому Запорозжі, розмова з царевичем.— Прибуття послів на Січ.— Їхня розмова з Сірком в курені та з царевичем біля посольської хати.— Обурення запорожців послами.— Військова рада і смертний вирок послам.— Утихомирення козаків під впливом Сірка.— Приватна бесіда Сірка з послами і перерахування ним усіх несправедливостей царя у ставленні до кошового.— Недовір'я запорожців до московських послів і відправка до Москви власних посланців.— Затримання царевича на Січі.— Повернення послів до Москви і їхня розповідь про все бачене на Запорозжі.

У той час, коли Сірко промишляв під Тягином, на початку зими 1673 року на Січі сталася подія, досі не чувана: там з'явився царевич Семион, який оголосив себе сином царя Олексія Михайловича. Він перебував спершу на річці Самарі, лівій притоці Дніпра, а звідти спустився на Чортотлик, у саму Січ*. Незважаючи на те, що саме тоді поширилася чума, занесена торговим чоловіком із Кам'янця-Подільського, і охопила два запорозькі курені, шкуринський та батуринський, «в ту ж пору, на виду у всіх козаків, прибув на конях, називаючи себе царевичем, і розташувався на тому місці, де Косагов з великого государя ратними людьми стояв до приходу Сірка». Зовні цей чоловік був гожий і стрункий, довгобразий, не рум'яний і не русявий, трохи смаглявий, неговіркий, дуже молодий, усього близько п'ятнадцяти років, на тілі мав дві помітки — орли і криві шаблі; одягнений у зелений, підшитий лисицями кафтанчик; з ним прибуло вісім донців з ватажком Іваном Міюським, хохлачем⁴⁷ за походженням. Міюський під клятвою сказав запорозькому судді, ніби у царевича на правому плечі й на руці є позначки, схожі на царський вінець.

Після прибуття на Січ царевич протягом тижня чекав приїзду Сірка, а потім, дізнавшись, що Сірко наближається до Січі, розпустив знамена і вийшов зустрічати кошового. Сірко прийняв його так само, як і інших козаків. Залишивши військо за містом, кошовий один пішов у Січ, щоб прочитати листи, які були надіслані йому гетьманом Іваном Самойловичем і зберігалися у військовій скарбниці. Вислухавши листи, Сірко знову пішов за місто і вже звідти послав за царевичем. Коли той прибав, Сірко спершу запросив його сісти між собою і знатним запорозьким козаком Григорієм Пелехом, а потім запитав: «Почув я від свого наказного, що ти називаєшся сином якогось царя; скажи правду і побійся Бога, бо ти дуже молодий: чи ти син нашого великого государя і великого князя Олексія Михайловича чи іншого якого-небудь, що перебуває під великодержавною рукою його, скажи істинну правду, щоб ми не були ошукані тобою так, як іншими пройдисвітами, що прибивалися до нашого війська». На ці слова Сірка молодий чоловік спідвівся, зняв шапку і відповів мало не плачучи: «Не сподівався я, що ти почнеш мене страхати, хоча й бачу, що

* Собрание государственных грамот... — Ч. 4. — С. 325.

так воно і є насправді. Бог мені свідок, я справжній син вашого великого государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, всія Великої, Малої і Білої Русі самодержця, а не когось іншого». Почувши таке, Сірко зняв шапку і разом із своїми товаришами уклонився царевичу до землі, а відтак почав його пригощати напоями. Царевич не відмовлявся, але весь час стояв похнюпившись. Відтак гетьманський посол на Січі Зуб запитав: «Чи будеш ти власноручно писати до гетьмана, а головним чином до свого батьюшки, до великого государя, чи повідомити про себе?» На це царевич відповів: «Пану гетьману шлю уклін усно, а до батьюшки писати важко, — остерігаюся, щоб мій лист не потрапив до боярських рук; такої ж людини, котра могла б передати мого листа прямо в руки государеві, мені не знайти, і ти, кошовий отамане, змилуйся наді мною і нікому з руських людей про це не говори. З царського дому я відлучився тому, що мене вислали до Соловецького монастиря; коли Степан Разін був на острові, я таємно до нього перейшов і, доки його не схопили, при ньому перебував, а потім з козаками на Хвалинське море⁴⁸ ходив і струги молодцям наймав; після того на Дон перейшов, а тепер хочу в Київ і до польського короля їхати». До сказаного ватажок Іван Міюський додав, що дійсно на тілі царевича є знаки, схожі на царський вінець.

Дізнавшись про появу на Запорозжжі нібито царевича Семиона, цар Олексій Михайлович, за всієї своєї тривоги стосовно наступу турків на Україну, негайно послав до гетьмана Самойловича, а від нього до кошового Сірка на Запорозжжя сотника Василя Чадуєва та піддячого Семена Щоголева і наказав їм передати таке: «Відомо великому государеві, за листом гетьмана, що на Запорозжжі, в той час, коли Сірко був під Тягиним, об'явився з Дону вор* і самозванець, 15 років, а з ним 8 донських козаків на чолі з Івашком Міюським; і назвався він, самозванець, сином його царської величності блаженної пам'яті царевичем Семионом Олексійовичем... І Сірко прийняв його лагідно, кланявся і питвом частував. Тепер великий государ наказав оголосити гетьману й кошовому, що благовірний царевич Семион Олексійович народився 1665 року, квітня 3 дня, а помер у 1669 році, червня 18 дня, і похований у церкві архістратига Михайла поруч з патріархами, митрополитами та архи-

* У стародавній Русі слово «вор» вживалося у значенні «утікач», «пройдисвіт».

епископами руськими і патріархом вселенським і суддею Паїсієм александрійським, про що сповіщено було особливими грамотами гетьману і кошовому; а з дня народження і до дня смерті царевичу виповнилося всього чотири роки, а нині, якби він жив, було б дев'ять, а не п'ятнадцять літ». Чадуєву та Щоголеву велено, повідомивши це, просити гетьмана, щоб він дав їм, Чадуєву і Щоголеву, двох чи трьох осавулів або військових товаришів і відправив на Запорозжжя. А прибувши туди, говорити кошовому і всьому поспільству⁴⁹, що приймати їм вора і самозванця аж ніяк не годиться і що кошовий, пам'ятаючи, які клятвенні обіцянки він давав у Москві у присутності царя, бояр і думних людей, мав би вище згаданого вора та шахрая з його однодумцями Міюським і поплічниками прислати до великого государя. А оскільки цього не зроблено, цар вимагає, щоб кошовий отаман Іван Сірко і поспільство негайно віддали усіх тих ворів і шахраїв Чадуєву, Щоголеву та гетьманським посланцям, давши їм з Коша скільки треба провідників. Крім того, повідомити кошовому і всій громаді, що за їх чолбитною і царським указом їм надіслані ломові гармати, ядра, гармаш, який уміє стріляти ядрами, а також чимало сукна, як і торік. А за все це вони мають вірно служити цареві і над кримчаками усілякий промисел чинити».

Посли виїхали з Москви 14 грудня 1673 року, а 21 грудня прибули в Батурин і виклали гетьману усе, що їм було велено. Вислухавши, гетьман сказав, що їхати тепер на Запорозжжя не можна, бо він ще не знає, чи припинився там мор, чи ні. Гетьман порадив послам віддатися його гінців, котрих він відправив на Січ і без яких зажадав од Сірка, аби той самозванця, шахрая, вора й пройдисвіта надіслав би до нього, гетьмана, зі своїми козаками. Однак він має сумнів у тому, що запорозжжі виконають його наказ. Адже вони твердять, що ми, мовляв, військо вільне: до нас будь-хто приходить по волі і покидає так само. Приймавши послів у Батурині, гетьман прибув разом з ними у Гадяч, а звідти поїхав у містечко Омельник на річці Псьол. Там він дізнався од запорожця Пелеха з товаришами, що Сірко із Запорозжжя вийшов і подався на морський плеса, а йдучи із Січі, наказав, аби козаки царевича шанували і всілякі почесті до нього виявляли. Від того ж Пелеха гетьман довідався, що його посланці затримані в Січі, а навіщо те зроблено, невідомо. Із Омельника московські

посланці, залишивши гетьмана, поїхали до містечка Келеберди на лівому березі Дніпра. Там вони зустрілися із запорозьким козаком Максимом Щербакіом, котрий, дізнавшись, з якою метою царські посланці іхали на Січ, почав говорити їм таке: «Чи знаєте ви Щербака донського, а він знає, навіщо ви, Василь і Семен, послані на Запорожжя; іхати вам туди нічого, марне пропадете, бо на Запорожжі об'явився справжній царевич, і я про те все і знаю, і відаю: той царевич діда свого Іллю Даниловича Милославського⁵⁰ ударив блюдом і через те утік, і по всій Москві поговорі пішов, що то була правда, а я саме тоді сидів у московській тюрмі, а потім завдяки чолобитній Дем'яна Многогрішного був звільнений і подався на Дон, а звідти — на Запорожжя». На ті слова Максима Щербака Чадуєв і Щоголев відповіли, що то не царевич, а вор, шахрай, самозванець і проїдисвіт. У відповідь Щербак сказав їм, щоб вони плянули самої собі в очі і зав'язали свої роти, бо за таку мову своєю приймуть злу смерть. Із Келеберди московські посланці спустилися в містечко Кишенку біля річки Ворскли і там зустрілися з гетьманськими гінцями й запорозькими козаками, що їх супроводжували. Гетьманські посланці повідомили Чадуєву і Щоголеву, що Івана Сірка дійсно нема на Січі і що він перебуває на морі. А щодо самого війська запорозького, то воно, вислухавши гетьманського листа про самозванця, стало сміятися над гетьманом та грубо і непристойно глузувати над московськими боярами, а самозванця, за наказом Сірка, величало царевичем, писати гетьману зовсім відмовилося, а натомість писав до нього сам самозванець і листа свого скріпив власною печаткою, подібною до печатки царської величності. А печатку ту виготовили йому запорожці із скарбничних єфимків, і важила вона тридцять золотників. Крім того, запорожці пошили йому прапор з двоголовим орлом і гарне вбрання. Коли гетьманські посланці покидали раду, самозванець всіляко ганьбив гетьмана, називав його дурнем за те, що він нарік його вором і шахраєм, а самим гінцям сказав, що якби у них не прісні душі, то він велів би їх повісити; якщо ж гетьману треба знати його, то хай він пришле обозного Петра Забілу та суддю Івана Домонтовича оглянути його. А на завершення самозванець сказав, що бояри від імені царської величності багато разів будуть за ним, царевичем, присилати з грамотами знатних бояр, проте він раніше трьох років нікуди не поїде, а буде ходити на

Чорне море і в Крим, а хто буде присланий, хай навчається.

Так говорили про самозванця посланці гетьмана, а запорожці, які їх супроводжували, називали Семиона істинним царевичем і погрожували московським посланцям за нього смертю. З тими ж гетьманськими посланцями прибули із Запорожжя в Кишенку челядник Василя Многогрішного Лучка і товариш самозванця Мерешка. Лучка сказав московським посланцям, щоб вони на Запорожжя не їздили, бо козаки зустрінуть їх вище Січі в Кодаку й повісять, а царевича видати й не подумують, бо він справжній царевич, і сам Лучка, тривалий час живучи з ним, бачив на тілі його природні червоні знаки: царський вінець, двоголовий орел і місяць із зіркою. А Мерешка додав до цього те, що він прийшов з царевичем з Дону, а чому той називає себе царським сином, він не знає. У ту ж Кишенку прибув і посланець Івана Сірка Гнат Голобля, що прямував із Січі до гетьмана Самойловича. Голобля повідомив московським посланцям, що кошовий отаман Сірко перебуває вже на Січі, прибув він з моря на сирному тижні⁵¹ і називав Василя Чадуєва, за царевича, собачим сином і збирався його убити.

Дізнавшись про настрої Сірка і всього товариства, посланці подбали про власну безпеку: вони схопили Щербака, Лучку, Мерешку та Голобля і відправили їх до гетьмана з наказом тримати їх, доки Чадуєв і Щоголев повернуться із Запорожжя на Україну. У тій же Кишенці посланці дізналися, що Сірко прислав із військової шенці посланця дізнатися, що Сірко прислав із військової хресту 40 єфимків для купівлі самозванцю всіляких продовольчих запасів. І той Перехрест усе необхідне скупив і відвіз на Запорожжя, а кошовий із товаришами оддав усе куплене самозванцю.

Зібравши потрібні дані і убезпечивши себе злочинниками, московські посланці написали гетьману про те, що їм уже пора іхати на Запорожжя, а тому просили виділити посланців і провідників. У відповідь на це гетьман відправив генерального осавула Черняченка і дозволив посланцям узяти з полтавського полку сорок козаків для охорони. Тоді посланці 1 березня залишили Кишенку і поїхали на Запорожжя. По дорозі в десяти верстах од Січі*, на річці Томаківці, вони зустріли запорожців,

* У верхів'ї річки Чортомлик, де він справді підходить до річки Томаківки верст на 10.

рішив убити самозванця. Але писар Андрій Яковлев хутко ухопив самозванця за попереk і сховав його за хлібну бодню, а потім повів його до міста. Решта козаків почала приступом брати помешкання послів, стали розбирати дах, усіляко ганьбили Чадуєва і дорікали йому за те, що він хотів застрелити царевича. Перед лицем великої біди Чадуєв, Щоголев і стрільці взяли пицалі, шаблі та мушкети, попрощалися один з одним і вже чекали смерті. Але потім схаменулися, дістали государеву грамоту і попросили козаків, щоб вони залишили їх живими до ради, а на раді вислухали б, що в царській грамоті написано. Козаки вгамувалися, звеліли судді й осавулу виставити біля послів сторожу, аби вони не втекли, бо москалі уміють з рук вислизати, а відтак поодинокі порозходилися. Після цього з'явився полковник Олексій Білецький з козаками і став у сніях біля дверей помешкання, повсякчас готовий до бою.

Того ж дня увечері Сірко направив до послів суддю, писаря та курінного отамана Федора Срібляника, які сказали таке: «Кепсько ви, Василю і Семене, учинили, що на виду усього війська хотіли застрелити царевича; 12 березня відбудеться рада, і на ній буде царевич; що ви хотіли його порішити, усім відомо, і коли він велить війську щось з вами зробити, воно умить розітре вас на макове зерня». Щоб виправити помилку, козаки напучували послів на раді бити чолом і кланятися до землі царевичу, аби він їм простив. «Якби Семен Щоголев, — додали козаки, — вийшов тоді, коли його викликали, і став би картати царевича або неввічливо з ним розмовляти, то, звичайно, царевич і за це і за попередні образи Семенові порубав би його шаблею. А якби після того, коли Чадуєв хотів царевича застрелити, Семион звелів послів з їхніми людьми повбивати і в Чортотлик повкидати, козаки те зробили б, бо вони його вважають за царського сина, слухають його і що накаже, те й робитимуть». На це Чадуєв і Щоголев відповіли: «Недобрий, небогоугодний і негідний для підданих це вчинок, що ви, називаючи себе вірними слугами царської величності, просите й одержуєте його милості, а тим часом послів великого государя, повіривши якомусь невідомому вору, шахраю та брехуну, убиваете. Ми не на смерть до вас послані, а на радість і сповіщення про велику царську милість».

12 березня козаки відібрали у послів ножі й запросили їх на військову раду, а разом з ними наказали йти

Печатка війська
запорозького низового

і чотирьом охоронникам з мушкетами. Посли усе розповіли, як їм було велено, і вручили кошовому Сірку царську грамоту. Кошовий, вислухавши грамоту, наказ і гетьманський лист, звернувся до запорожців з таким

словом: «Браття мої, отамани-молодці, військо запорозьке, низове, дніпрове, і стар, і млад! Передусім у війську запорозькому, у вас, добрих молодців, того не бувало, щоб когось комусь видавали. Не видамо і цього молодика». На це військо відповіло: «Не видамо, пане кошовий!» Сірко продовжував: «Товариство мое любе, як одного його видамо, тоді й усіх нас Москва по одному розтаскає. А він не вор і не шахрай, справжнісінкий царевич, і сидить, як птуця в клітці, і ні перед ким не винен». На ці слова Сірка військо відповідало: «Хай вони на того шахрая самі подивляться, тоді й знатимуть, що то за шахрай. Кивають вони на печать і на лист, але він (царевич) каже, що усе те пишуть самі бояри і присилають послів без царського указу й надалі будуть присилати; пора їх або втопити, або руки й ноги пообрубувати». Під час цих промов самозванець стояв у церкві і дивився на раду через вікно. А тим часом Сірко, почувши страшну ухвалу ради щодо послів, знову заговорив: «Побережіть, браття, мене, потерпіть, врешті, й ради тих наших козаків, що перебувають у гетьмана; пам'ятайте, що послі для своєї безпеки відіслали їх до нього. Тому подержимо їх живими або ж одного з них відпустимо, щоб як-небудь своїх звільнити. А втім, і те сказати: охорона біля них міцна, не втечуть. Товариство, отамани, браття, військо запорозьке! Пошлемо до Дорошенка, щоб він оддав нам на Кіш клейноди військові⁵² та й сам до нас приїхав. А він мене послухає, бо ж кум мені. Спасибі йому за те, що він до сього часу не віддав тих військо-

вих клейнодів Ромодановському. Така правда у того Ромодановського: коли побив Юрія Хмельницького і військові клейноди у нього забрав, то тих клейнодів нам, війську запорозькому, не віддав, то й тепер так учинить, якщо Дорошенко віддасть їх йому». Козаки на слова кошового відповіли: «Пошлемо, пане кошовий! Вели листа Дорошенку писати». Відтак Сірко наказав послам залишити раду і йти у своє помешкання за місто в супроводі писаря та охоронників. Але тут козаки знову зажадали, щоб привели царевича на раду й показали його послам, аби вони все по волі його учинили, а якщо відмовляться, побити їх. На це Сірко заперечив товариству: «Навіщо царевичу по радах тинятися? Прийде час, вони побачать його й без ради і зроблять усе по волі його, а поки той час не настав, відпустить їх».

Увечері того ж дня прийшли до послів суддя, писар, осавул та самозванець. Останній був дуже опечалений тим, що його не покликали на раду, і тому хотів бачитися з послами. Прибулі козаки сказали послам, що Сірко хоче звести їх з царевичем у своєму курені і примусити говорити з ним. На це послі відповіли: «Прислані ми від царської величності до війська запорозького за ним, самозванцем, а не бесідувати з ним. І якщо кошовий так учинить і закличе нас до себе, маючи у своєму курені самозванця з шаблею, і той почне бешкетувати, то яка ж тут правда? Ми, як і раніше, в кошового у курені голову не підставлятимемо».

13 березня Сірко скликав до себе в курінь отаманів і знатних козаків-радників, запросив туди ж царських послів з генеральним осавулом Черняченком і звернувся з такою промовою до послів: «Багато ви на Запорожжі накоїли, на велику людину руку підняли, царевича вбити хотіли, і за це смерті ви заслужили. А нам Бог послав з неба многоцінне перлинне зерно і самоцвітний камінь, чого споконвіку у нас на Запорожжі не було. Сам же він розповідає, як його з Москви вигнали. Був він одного разу в палатах свого рідного діда Іллі Даниловича Милославського, котрий саме на той час бесідував з німецьким послом. Царевич завадив тій розмові, за що Ілля Данилович грубо відтрутив його рукою. Тоді царевич пішов у царські палати і сказав государині Марії Іллівні, що якби йому, царевичу, дали хоча б три дні на царстві побути, він би усіх небажаних йому бояр негайно згубив. А коли цариця запитала його,

кого ж саме він згубив би, то царевич відповів, що передусім боярина Іллю Даниловича, а за ним і решту. Тоді государиня кинула в нього ножем, і ніж увіткнувся в ногу царевича, від чого той занедужав. Після цього цариця веліла стряпчому Михайлу Севастьянову отруїти сина, але той отруїв замість царевича якогось півчого, схожого на нього, і поміняв їхній одяг. А царевича стряпчий таємно зберігав три дні, потім найняв двох старих жебраків, одного безрукого, а другого кривого; дав їм сто червінців і велів вивезти царевича з міста у невеликому возику під покривалом. Старці вивезли і віддали його посадському мужику, а той привів царевича на Архангельську пристань. Царевич тривалий час там поневірявся, аж поки не прибався на Дон і став плавати по морю із Стенькою Разіним як кашовар, не визнаючись про справжнє своє звання і називаючи себе Матюшкою. Лише перед тим, як Стеньку Разіна везли в Москву, він зізнався йому, під присягою, про себе. Після Стеньки був на Дону якийсь царський посланець з казною і обдарував Семиона подарунками. Через того посланця царевич передав царю власноручно написаного листа про себе, але того листа бояри до монаршої величності не допустили. А коли прийде час, він пошле до царя про себе листа з такою людиною, яка б особисто вручила його государеві». На закінчення Сірко додав, що спершу він мало вірив царевичу. Але потім, коли той під час посту почав говіти, кошовий велів батющій на сповіді допитати юнака під клятвою, чи правда усе те, що він розповів. І царевич запевнив, що усе сказане ним — суцільна правда, і після цього прилучився до святих тайн. Тому тепер, хоч що б там про нього говорили й писали, усі вірять у його царське походження. І Сірко, перекрившись, сказав, що це справжнісінький царевич і що ні син государя, ні військо не відмовляються просити собі, що належить за розписом, а саме: на три тисячі з гаком козаків по 10 аршинів на чоловіка в рік кармазинного сукна, крім того, грошей, свинцю та пороху, також важких гармат з ядрами і майстра, який тими ядрами умів би стріляти, а чайки у них будуть. Після Сірка узяв слово самозванець і сказав, що послі самі добре знають, чому ні донським, ні запорозьким козакам не дають ні платні, ні гармат, ні чайок, ні всіляких воїнських припасів, — тому що царська величність до них прихильна і багато обіцяє, а бояри анічогісінько

не дають. А щодо присланих царською величністю сукон, то козакам з них дісталось лише по півтора ліктя на брата. Тому жупан пошив лише той, хто мав змогу скупити потрібну кількість шматків. Решта ж пошила з тієї мізерії лише сумки для кременя та куль.

У відповідь кошовому, курінним отаманам і козакам-радникам послали наполягали на тому, щоб облишити зайві балачки, віддати їм самозванця і відправити їх у супроводі козацької сотні до його царської величності, за що государ віддячить їм щедрими милостями. Лише в такому разі на Кіш⁵³ будуть надіслані платня, сукно, важкі гармати, ядра, майстер, зілля, свинець і чайки. А насамкінець царські послани додали: «А що той справжнісінький вор, шахрай, самозванець і достеменний брехун нахвалявся, що він був у боговідступника і клятвопорушника Стеньки Разіна, то знайте, що Стеньку, за його бешкетування, страчено». Кошовий та курінні отамани на це одказали послам таке: «Якщо ми й тисячу козаків пошлемо з ним, то по дорозі його одберуть і до царської величності не допустять. А тому, коли придуть за ним дворяни чи воеводи з ратними людьми, то й тоді не віддамо його. Москва і нас всіх називає ворами і шахраями, ніби ми самі не знаємо, хто є хто». А Сірко ще й додав: «Якщо ж государ, за намовою бояр, доручить гетьману Самойловичу, щоб той не пускав до нас на Запорожжя хліб і всілякі харчі за те, що ми не оддали царевича, як і Дем'ян Многогрішний колись не пропускав, то ми і тоді без хліба не були, і тепер не зостанемося без нього, бо знайдемо собі іншого государя. Дадуть нам хліба і кримські міщани, і раді будуть, аби тільки брали, так само як за гетьманства Суховія давали нам хліб із-за Перекопу. А про царевича відомо й кримському ханові, який уже прислав до нас довідатися про нього, і ми відповіли, що такий чоловік у нас справді є. А ханський гонець на власні очі бачив царевича. До того ж і турецький султан цієї весни неодмінно хоче бути під Києвом і далі. Отож нехай царі між собою домовляються, а ми собі пристанище знайдемо: хто сильний, той і государ нам буде. Шкода мені Павла Грибовича: якби він тепер був зі мною, то знав би я, як у Сибір через поле заглядати⁵⁴, дізнались би тоді, який жовнір Сірко».

А присланому від гетьмана Самойловича генеральному осавулу Черняченку Сірко мовив таке слово:

«Якому йолопу вони гетьманство віддали — він своїх спустошує, а чужих плаундрувати не вміє: Дніпром поплуганився, поволочився, нічого путнього не зробив і назад повернувся. Тепер у них чотири гетьмани: Самойлович, Суховієнко, Ханенко й Дорошенко, та ні од кого добра нема: сидять дома й за гетьманство, маєтності та млини кров християнську проливають. Краще було б Крим спустошити і на цьому війну закінчити. А був же час, коли війська під час ради мене запитувало, чи не став би я гетьманом, але Ромодановський зробив гетьманом Самойловича. Не по правді він учинив і мене образив. Чутно, що багато міст з того боку і Лизогуб до нашого гетьмана тепер перейшли. І за те хвала Богу, що Лизогуб до гетьмана підлизався: він як лизне, то аж у п'ятах буде гаряче. А коли б мені, Сірку, гетьманство дали, то я б не так учинив. Та й тепер, якби мені бодай на один рік гетьманство дали або гетьман попович*, московський обранець, дав мені чотири козацькі полки — полтавський, миргородський, прилуцький та лубенський, — то я б знав, що з ними діяти і увесь Крим спустошив би».

Замість Черняченка кошовому відповіли послани, що тепер під орудою боярина й гетьмана перебуває чотирьох тисяч ратних людей великого государя і що Сірко може йти до них і чинити промисел. «Ні, тепер, — запевняв послани Сірко, — більше мене не ошукують, як колись. Перед цим Ромодановський відписав мені на картці цареву милість, я й повірив і поїхав до нього, а він продав мене за дві тисячі червінців». — «А хто ж ті червінці за тебе дав?» — запитали послани. — «Царська величність, уболіваючи за мене, веліла Ромодановському ті червінці дати», — відповів Сірко⁵⁵.

17 березня перед обіднею Сірко послав батюшку з одинадцятьма курінними отаманами оглянути природні знаки на самозванцеві. Посланці не знайшли на ньому ні подобици царського вінця, ні двоголового орла, ні місяця із зіркою, як свідчив челядник Василя Многогрішного Лучка, а помітили тільки на грудях, від одного до другого плеча, вісім схожих на лишай білих і широких плям. З приводу цих плям самозванець сказав, ніби про них знає цариця, його мати Марія, і що тепер, окрім стряпчого Севастьянова, його ніхто не пізнає, та й він, окрім Севастьянова, нікому не по-

* Іван Самойлович був сином попа із західного (правого) боку Дніпра.

вірить і писати буде лише царській величності. Відтоді й кошовий Сірко, і козаки ще більше увірували в справжнє походження царевича.

Того ж дня Сірко закликав до себе царських послів і в присутності курінних отаманів сказав їм: «Вирішили ми гуртом відпустити вас до царської величності, а з вами відправити й своїх посланців, не вірячи ні в те, що в грамотах до нас написано, ні в те, що ви нам про царевича казали. У листі своєму ми передамо усі слова царевича, та й він сам напише царській величності і гетьману Самойловичу. Послів же своїх посилаємо головним чином для того, щоб вони почули із самих государевих уст царське слово про царевича і потім нам про це розповіли. А тоді і в нас свій розум буде».

18 березня Сірко і все товариство зібралися на раду і читали свої листи й лист царевича, написані до царської величності та гетьмана. Московські послани не були запрошені. Після читання запорожці вибрали посланців до царя — Процика Золотаря, Трохима Троцького та писаря Перепелицю, а відтак запросили царських послів у курінь кошового і там прочитали їм свої листи, в яких було викладено усе, що царські послани чули про царевича на раді. Про одне лише сказано інакше: царевичу приписувалося шістнадцять років, хоча послани дали йому більше двадцяти. Потім того ж дня Чадуєв, Щоголев та Черняченко були відпущені з Січі.

Від'їхавши три версти, царські послани мусили деякий час чекати запорозьких посланців, затриманих на Січі кошовим та царевичем. Нарешті козацькі гінці догнали царських послів і повідомили, що з ними є лише січові листи, а послання царевича нема, бо він його пошматував через те, що кошовий і товариство не дозволили йому, царевичу, ні зустрітися з московськими посланцями, ні провести їх. Послани не йняли віри в те, що лист царевича був порваний. Навпаки, вони були переконані, що посланці приховують його від них, аби власноручно вручити цареві, інакше бояри, мовляв, того листа не допустять до государя. Царські послани сумнівались також і щодо того, чи везли запорожці саме ті листи, які були читані на раді, чи вже інші, бо козацькі посланці після від'їзду царських гінців ще досить довго залишалися на Січі. А ще запорозькі посланці повідомили про те, що коли вони покидали Січ, царевичу були подані трое осідланих коней, по парі пістолів при кожному, і царевич домагався провести Чадуєва

та Щоголева, аби постріляти їх, але Сірко цього не дозволив*. До цього запорозькі посланці додали, що коли Чадуєв і Щоголев прибули на Січ, до царевича була приставлена міцна охорона, хоч до їхнього приїзду він вільно їздив полями один.

Залишивши Січ, Чадуєв і Щоголев прибули в Кобеляки, а потім 4 квітня добралися в Переяслав до гетьмана Івана Самойловича. Там вони зупинилися погодувати коней. Саме тоді до них приїхали із Січі та різних міст ще тридцять чотири козака, які хотіли їхати до царя. У Переяславі гетьман Іван Самойлович та боярин Григорій Ромодановський з товаришами говорили царським послам, аби вони доповіли государеві, а государ би указати зволив, кого прислати на Україну, щоб будинки і все господарство Сіркове великому государеві відписати, а дружину його і зятів у фортеці тримати. Зятів Сіркових боярин велів узяти до себе в Переяслав, а будинок і господарство кошового і його зятів він накаже відписати государеві. Але саджати у фортецю дружину й зятів не сміє без указу великого государя, аби запобігти наклепу з боку Сірка, як було раніше, коли кошовий скаржився на боярина за свою рідню. Гетьман і боярин просили також доповісти цареві про необхідність для Самойловича указу, за яким можна було б нікого не пропускати на Запорожжя ні з хлібом, ні з іншою провізією чи якою справою з усіх міст і від людей різних верств та чинів. А без царського указу гетьман сам не сміє таке вчинити. Самойлович хотів навіть послати з таким попередженням, до прибуття царського указу, хорунжого свого у фортецю Переволочну, де переїздить з лівого берега Дніпра на правий, тобто з України на Запорожжя. А щодо самозванця, то він гадає, що забрати його із Запорожжя неможливо, бо козаки увірували в нього, як мусульмани у свого Магомета⁵⁶. Стосовно ж тих січовиків, котрі приєдналися до царських послів, не будучи посланими із Запорожжя, гетьман сказав, що хай би їх було і сто чоловік, він усіх пропустить до царя. Але у Москві хай цар велить відпустити назад на Січ лише двох-трьох, а решту накаже затримати і надіслати на Запорожжя царську грамоту: якщо козаки того самозванця не видадуть, то государ усіх залишених у Москві їхніх товаришів накаже стратити.

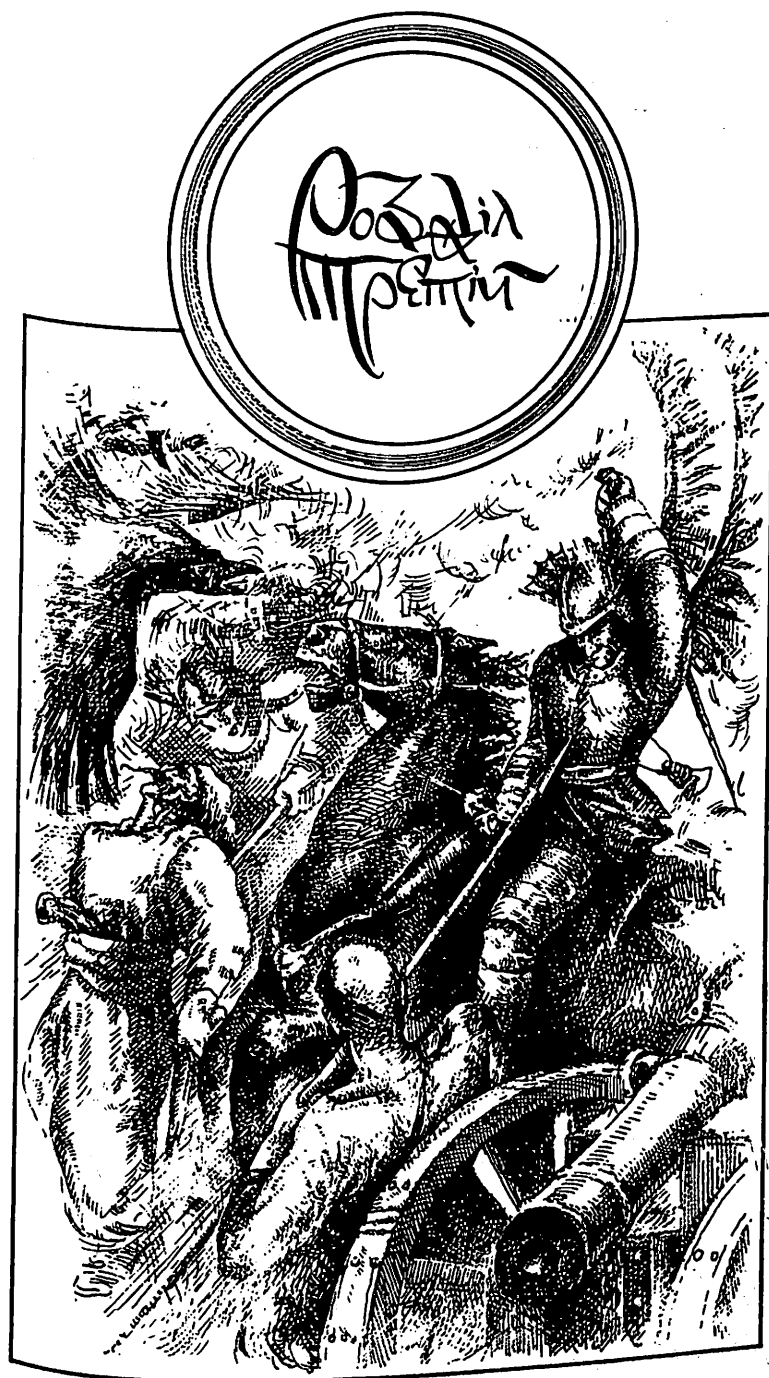
* Це підтвердили потім і інші свідки. Акты... — Т. 11. — С. 563.

Від гетьмана царські послани поїхали 6 квітня і того ж місяця прибули до Москви. Там вони докладно розповіли про все, що бачили й чули на Запорожжі, а насамкінець сказали, що на Січі вони зберегли своє життя завдяки грошам: старшині й козакам, які до них приходили й смертю погрожували, давали по одному, по два, а то й три ефимки. А гроші ті по двадцять карбованців на кожного перед тим позичили в Івана Самойловича буцім для купівлі коней і все роздали, чим врятувалися од біди. А пищаль, з якої Василь Чадуєв хотів застрелити самозванця, взяв собі Сірко, а коштує вона вісім карбованців*.

Після від'їзду царських послів із Запорожжя царевич став просити Сірка, щоб той дав йому сто або двісті козаків, з якими він міг би поїхати на острів Чортмлик і звідти написати на Дон до престолу, щоб голота вирубала старшину і прихилилась до нього, царевича: «А коли та голота погодиться, тоді я, зібравши ще людей по містах, зможу йти на Москву». На це йому Сірко сказав: «Навіщо тобі збирати військо? Коли хочеш їхати до Москви, я відпущу тебе з провідниками.» — «Не можна мені їхати у Москву з одними провідниками, бояри уб'ють мене». Після цієї розмови Сірко став особливо «берегти» царевича, щоб він куди-небудь не поїхав із Січі**.

* Акты...— Т. 11.— С. 342—364.

** Там же.— С. 610.

*Посольство Сірка до Дорошенка і Са-
мойловича з пропозицією діяти спільно
проти ворогів христової віри. — У в'язненні
гетьманом Самойловичем посланців Сірка
Яреми Кваші та Грицька Голоблі. — Листи
Сірка з цього приводу до брата гетьмана,
батьошки Тимофія Самойловича і до бояри-
на Григорія Ромодановського. — Прибут-
тя запорозьких посланців до Москви у
справі самозванця. — Грамота царя Сірку
про видачу самозванця. — Відправка само-
званця до Москви, його скрата і дарунки
царя Сіркові. — Справа про Івана Мазе-
пу. — Сповідь Мазепи в Москві і його свід-
чення про Сірка та Дорошенка. — Нове на-
шестья турків і татар на Україну. — Рух
Сірка за Буг та задніпровську Україну. —
Вторгнення турків на Поділля і в'язття ни-
ми Ладжиною й Умані. — Походи крим-
ського хана на Лівобережну Україну. —
Повернення Сірка на Січ.*

Після від'їзду Василя Чадуєва та Семена Щого-
лева із Січі Сірко відправив у Чигирин до гетьмана
Дорошенка військового товариша Стефана Білого з два-
дцятьма п'ятьма козаками. Мета цього посольства роз-
кривається у листі військового судді Стефана Білого,
написаному 7 квітня 1674 року з міста Чигирина на
ім'я знатного запорожця Григорія Пелеха з товариша-
ми, який перебував під орудою Самойловича. Лист
цей був переданий посланцем Білого не Пелеху, а ко-
заку Дубязі, а від нього потрапив до рук Самойловича.
У листі йшлося про те, що Білий та його товариші
прислані в Чигирин до гетьмана Дорошенка з волі
кошового отамана Івана Сірка і всього війська запо-
розького низового. У Чигирині вони повинні були ска-
зати, що кошовий і все військо запорозьке на загальній
раді ухвалили бути в єдиномислії та братолюбній спіл-
ці паном гетьманом Петром Дорошенком для того,
аби і між українським військом і між усіма українськи-
ми містами не було ніяких чвар та кровопролиття.
Тому Білий радив Пелеху розпустити застави біля міст,
залишатися у повному спокої і не перешкоджати усім
бажаючим йти в Чигирин до Дорошенка або до своїх
родичів і тим самим зберегти в цілості увесь свій
народ на випадок нашестя спільного ворога правосла-
вної віри та козацьких вольностей. Гетьман Іван Самой-
лович уважно прочитав того листа і негайно відправив
його до Москви. Цар відповів гетьману грамотою, в
якій писав, що про єднання Сірка з Дорошенком йому
тепер усе відомо з гетьманського листа. Відомо також і
те, що в Москві ідуть посланці Сірка, а коли вони при-
будуть і про всі свої справи розкажуть, тоді про все те
цар накаже сповістити гетьмана*.

Слідом за посланцями до гетьмана Дорошенка Сірко
направив гінців до Самойловича. І тут метою його по-
сольства було те, щоб переконати гетьмана об'єднати всі
сили і діяти спільно проти грізних ворогів. Однак Са-
мойлович, ледь устигли прийти до нього надіслані із
Січі козаки, звелів посадити їх у в'язницю і нікуди не
випускати. Дізнавшись про те, Сірко написав два про-
хальні листи — один від 23 травня до брата гетьмана,
батьошки Тимофія Самойловича; другий від 28 травня
до князя Григорія Ромодановського, воеводи белгород-
ського. Обоє Сірко просив вплинути на гетьмана, аби

* Акты... — Т. 11. — С. 429, 443, 446.

той звільнив запорозьких посланців, повернув їх на Січ* і не вважав запорожців своїми ворогами: «Княже Григорію Григоровичу Ромодановський, благодійнику наш, глибоке шанування передаємо і повідомляємо, що я, кошовий, і все військо запорозьке, як і обіцяли, бажаємо вірно служити великому государеві, поки світитиме сонце. Тільки сумнів нас точить і перешкодою нашим намірам слугує те, що наших послів Ярему Квашу та Грицька Голоблю уже кілька десятків тижнів тримають в неволі, мучать узеперті і ніяких корисних нам звісток про те, як би ми могли встати проти давнього і спільного нашого ворога, не дають, через що духовний супостат і бур'яносіяч, радіючи, починає чвари між нами поширювати. Волюючи попередити цю ворожнечу, хотіли б до вашої княжої милості, ради вірності нашої, посланців наших, товаришів військових Лук'яна Нужного та Михайла Креву, послати. Через цих посланців, запевнивши вас у тому, що служба наша його царській величності вірна й неодмінна, ми маємо сказати, що чинити промисел над бусурманами не перестаємо і на даний час маємо багато пійманих язиків. Та тільки остерігаємося послати їх вам, бо це не робить нам честі. Але сповіщаємо вам про те, що розповіли нам ті язики: кримський хан з ордами збирався вийти з Криму у цьому місяці, а при Дорошенкові ординців не більше тисячі або тисячі п'ятсот. І хоч посилали ми послів до Дорошенка, але робили це не на шкоду нашому краю, а з бажання об'єднати і привести всіх під високодержавну і міцну руку його царської пресвітлої величності. Що ж до чуток, ніби ми хотіли йти на примирення з кримчаками, то це чистісінька вигадка. Просимо вашу княжу милість усім тим словам не вірити. Сповіщаємо вам, що ми бажаємо зробити обмін полоненими для звільнення наших християнських невільників. Б'ю чолом вашій княжій милості, моему благодійникові, і сповіщаю, що в моєму домі є турецькі й татарські бранці. Дозволь мені взяти їх на відкуп для обміну моїх близьких і визволення з тяжкої неволі. А також і посланців військових, раніше та й тепер посланих, зволь, благодійнику мій, швидше з достеменними вістями, що є у вас, відпустити, щоб ми, не маючи жодних сумнівів, могли стати супроти

* До Тимофія Самойловича писав (травня 23 дня) про повернення запорозьких послів і царевич Семион Олексійович: Собрание государственных грамот...— Ч. 4.— С. 314.

нашого спільного ворога, чого так сумлінно і бажаємо і хочемо».

А тим часом, коли йшли ці переговори з Дорошенком та Самойловичем, 1 травня 1674 року до Москви прибули запорозькі посланці Прокіп Семенов та його товариші в кількості трьохсот чоловік у справі перебування на Січі «царевича»*. Вони одразу ж подали листа на ім'я царя, в якому Сірко з усім товариством, величаючи царя божим помазаником, багатомилостивим світлом і війська запорозького диханням, сповіщали, що в Січі об'явився якийсь «молодик», котрий називає себе царевичем Семионом Олексійовичем. Він нібито через образу, завдану йому матінкою-государинею, утік з Москви, довго блукав по Росії, а потім приїхав на Запорожжя, де і перебуває під найпильнішою охороною і надалі перебуватиме, аж поки військо почує царське слово, чи правда усе те, про що розповідає Семион Олексійович. Разом з листом Сірка посланці подали й листа самозванця, в якому він, називаючи себе Семионом Олексійовичем, сином царя Олексія Михайловича, благочестивим царевичем, бив чолом государеві на думних бояр за те, що вони його хотіли прикінчити, хоч це їм і не вдалося, через що він і тепер, бажаючи йти до свого батечка, не йде, аби по дорозі якого нещастя не трапилося. Жалівся він і на царських послів Василя Чадуєва і Семена Щоголева, які хотіли його з пищалі застрелити. Писав він цареві, нарешті, й про те, що військо запорозьке йому вірно служить і просив дати козакам те, за що вони битимуть чолом, задля кращого промислу над бусурманами, бо запорожці не лише в полі їх перемагали, але й по воді прямо до ворожої землі добиралися і там добивалися знатних перемог.

На лист Івана Сірка цар відповів грамотою, в якій дорікав кошовому за те, що він знехтував царською милістю і не дотримався своєї обіцянки, дав вору й самозванцю печатку й знамено, до приїзду на Січ царських послів не повідомив про нього у Москву і послав священника та знатних козаків розпитувати вора про його особу, без царського указу спілкувався з Дорошенком, нагадав Сірку про рік, день смерті та місце поховання царевича Семиона Олексійовича і насамкінець зажадав, щоб кошовий прислав до Москви самозванця та його

* Акты...— Т. 11.— С. 659.

супровідника Івана Міюску в кайданах і з доброю охороною, а для цього цар залишає в Москві в заставу посланців кошового і наказує притримати чайки (човни), гармати, сукна й гроші для запорожців у місті Севську до прибуття самозванця*.

Після одержання цієї грамоти Сірко негайно сповістив боярина Григорія Григоровича Ромодановського про те, що чоловіка, який назвав себе сином царя і великого князя, він відправляє закутого в кайдани, разом з його шістьма товаришами, до Москви, а водночас надсилає його царській пресвітлій величності щонайшановливішого листа. У ньому було написано: «Чоловіка, який нарикся вашої величності сином, ми тримали під пильною охороною, шану не йому самому, а вашій царській пресвітлій величності, світлу й диханню нашому віддавали, бо він іменувався вашим нащадком. Тепер як вірний слуга відсилаю його до вашої величності, бажаючи своєї обіцянки дотриматися і вірно до останніх днів життя вам служити. З Дорошенком спілкувався я, бажаючи привести його на службу до вашої царської величності. Змилуйся, великий государю, обдаруй нас усілякими запасами щедрими, як на Дону. Ми просили у гетьмана Івана Самойловича переправи на Переволочній, але він не дав. Просили ж ми не для збагачення, як дехто випрохує, а для захисту віри християнської. Усі побори, які беруть з християн на Україні, од вашої величності приховують, а нам і одної переправи не дають».

Привезений із Запорозжя до Москви самозванець дав три показання і в першому з них твердив, що найбільше від усіх його приневолював прийняти «страшне» ім'я царевича кошовий отаман Іван Сірко, який, мовляв, мав намір іти на Москву і побити бояр. У решті показань самозванець жодного слова не сказав про Сірка, а заявив, що воровству тому навчив його Іван Міюський, за походженням хохляч. Про себе ж самозванець повідомив, що він підданий князя Дмитра Вишневецького, син варшавського міщанина, який свого часу з Лохвиці** переселився до Варшави. Батька його звали Іваном Андрійовичем Воробйовим, а його самого — Семеном Івановим. А завершилась історія Лжесеміона його стра-

* Акты...— Т. 11.— С. 562; Собрание государственных грамот...— Ч. 4.— С. 312.

** Лохвиця — повітове місто Полтавської губернії.

тою у Москві на Красній площі 17 вересня 1674 року в присутності бояр і народу.

Як розуміти поведінку Сірка щодо самозванця Лжесеміона? Важко припустити, що Сірко, людина досвідчена, далекоглядна і прониклива, вірив у достеменність походження особи, котра назвала себе сином царя Олексія Михайловича, і в ширість байки самозванця про втечу з Москви та блукання по Росії. Найімовірніше, Сірко розіграв у цьому випадку роль людини, переконаної в істинності царственного походження Лжесеміона, — така роль була корисна йому для того, щоб тримати Москву у своїх руках і тим самим зберігати політичну незалежність Запорозжя. Можливо, до цього приєдналася і помста за заслання в Сибір. Напідпитку Сірко налася і помста за заслання в Сибір. Напідпитку Сірко обмовився, що він не забуде цього до кінця свого життя. Так чи інак, але свою роль Сірко розіграв настільки ж остерно, що примусив повірити в царевича і все Запорозжя до одного готові були йти за царевича у вогонь і воду, нізащо не хотіли оддати його листа боярам, а вирішили одвезти його прямо до царя і, нарешті, жодного разу, ні в офіційній, ні в приватній розмові, не назвали його ні втікачем, ні самозванцем. Навіть недоброзичливі Сірка і таємні прибічники Москви не висловлювали своїх сумнівів щодо особи царевича й обраної стосовно нього ролі Сірка.

Врешті-решт Москва і на цей раз повинна була пробачити запорожцям, як пробачила вона раніше убивство посла Лодиженського. Цар після страти Лжесеміона пожалував Сіркові два сорока соболів⁵⁷ по п'ятдесят карбованців кожен сорок та дві пари соболів по сім карбованців пара*. Одержавши подарунок, Сірко написав цареві чолобитну з проханням дати йому для прожиття разом з дружиною та дітьми містечко Келеберду, на лівому березі Дніпра, поблизу Переволочної**: «Постарів я на військовій службі, а ніде вільного життя з дружиною і дітьми не зазнав, однак милості ні від кого не бажаю, окрім царської величності: тому звелів би ти, великий государю, дати мені містечко Келеберду в полтавському полку біля Дніпра». Цар зглянувся на прохання Сірка, відправив вій-

* Собрание государственных грамот...— Ч. 4.— С. 323.

** Величко повідомляє, що начебто Келеберда була осаджена самим Сірком: Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 356.

ську платню та бойові припаси, самому кошовому грамоту на містечко Келеберду, а війську — грамоту на переправу Переволочну. Але в цю справу втрутився запеклий ворог і недоброзичливець Сірка гетьман Самойлович, і Сірко залишився без Келеберди, а військо — без Переволочної.

У той час *, коли завершувалася історія з Лжесеміоном, розпочалося нове діло, уже в Мазепю⁵⁸. Козаки Олексій Борода, Яків та Василь Темниченки донесли Самойловичу, що 11 червня вони разом із Сірком вийшли із Січі для одержання милостей пресвітлої царської величності і в степу біля річки Інгул захопили в полон Дорошенкового посланця Івана Мазепу.

Уся ця справа, наскільки можна про неї судити на основі тодішніх актів та розповідей малоросійських літописців, відбулася таким чином. Травня 25 числа 1674 року у місто Чигирин, столицю правобережного гетьмана Петра Дорошенка, прибув, за царським повелінням, від белгородського воеводи князя Григорія Ромодановського стрілецький сотник Терпигорев, щоб схилити Дорошенка до підданства російському цареві і переконати його їхати у місто Переяслав для присяги на вірність великому государеві. Дорошенко відмовився од цієї пропозиції, пояснюючи тим, що хоч раніше він і бажав бути у підданстві царської величності, але тепер зробити це не має можливості, оскільки він підданий турецького султана. Водночас гетьман Дорошенко наказав своєму братові Андрію Дорошенку взяти частину козацьких полків, чотири тисячі татар, які перебували при гетьманові, і йти до Черкас та інших міст проти московських воевод. Андрій Дорошенко негайно виконав наказ брата. Спершу перевага була на його боці, але потім, коли князь Ромодановський і гетьман Самойлович вислали проти нього п'ять козацьких полків, Андрій Дорошенко був розбитий (червня 9 дня, біля річки Ташлик) і поранений повернувся назад. Тоді Петро Дорошенко, бажаючи якомога швидше одержати допомогу від турецького султана та кримського хана, а також наперед задобрити їх, послав їм у подарунок п'ятнадцять забитих у колодки невільників, козаків Лівобе-

* Літописець Величко справу про Мазепу розповів під 1673 роком: *Величко С. Летопись...* — Т. 2. — С. 371; насправді це було в 1674 році: *Костомаров Н. И. Русская история.* — СПб., 1876. — Т. 2. — С. 788; *Соловьев С. М. История России...* — Т. 13. — С. 165.

режної України *. Команду над колодниками гетьман доручив ротмістру своєї корогви Івану Мазепі і наказав йому йти степом подалі від Дніпра, через Інгул і Буг

Гетьман
Іван Мазепа

до Очакова, а звідти через Дніпро у Крим. Узавши колодників і, крім того, ще дев'ять татар (мабуть, як охоронників), а також листи гетьмана до хана й візиря, Мазепа рушив за визначеним маршрутом. Але на річці Інгул на нього напав запорозький чамбул⁵⁹, декотрих татар порубав, деяких змусив кинутися в річку, колодників звільнив, а самого Мазепу взяв у полон і доставив Сірку разом з листами Дорошенка до хана й візиря. З цієї нагоди на Січі зібралася рада, на якій були зачитані листи Дорошенка. Дізнавшись із цих листів та із розповідей невільників, куди й навіщо їхав Мазепа, запорожці до того були обурені, що вирішили тут же його порішити. Але за Мазепу заступився Сірко і старі козацькі отамани: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він нам і вітчизні нашій ко-

* Трохи інакше розповідає про це Величко: колодники були запорозькими козаками, захопленими в різних містах Правобережної України за наказом Дорошенка ще до його зіткнення із Самойловичем і направленими в Чигирин; це була помста запорожцям за їхню ненависть до Дорошенка як підданого султана. Порівняй: *Величко С. Летопись...* — Т. 2. — С. 341 і *Соловьев С. М. История России...* — Т. 12. — С. 165.

лись знадобитися». Запорожці послухались, і Мазепа був порятований*. Тоді Сірко закував Мазепу в кайдани, а всі листи Дорошенка надіслав Самойловичу для подальшої відправки їх до Москви.

Белгородський воєвода князь Григорій Григорович Ромодановський, дізнавшись про затримання Мазепи, послав до Сірка гінця з наказом видати йому пійманого Мазепу й одного з уцілілих при ньому татар. Але Сірко чомусь не захотів негайно відпустити Мазепу і відмовив воєводі. Тоді Ромодановський послав гінців у Харків і через них звелів ув'язнити дружину Сірка, а зятя його, меревівського жителя, козака харківського полку Івана Артемова направити до себе в полк. Коли ж зять Сірка прибув до воєводи, той направив його до Сірка для видачі йому Мазепи. Одночасно з цим цар дізнався від гетьмана про затримання Мазепи і також зажадав од Сірка видачі полоненого. На цей раз Сірко не став перечити і направив Мазепу під наглядом свого зятя Івана Артемова і знатного козака Івана Носа до гетьмана, про що сповістив його листовно 6 липня 1674 року. Він писав Самойловичу, що посилає до нього Мазепу, аби розпитали того, що йому наказано було передати від Дорошенка турецькому візирю та кримському хану, і водночас просив, щоб гетьман поклопотався про звільнення Мазепи: «Покажи милість свою, як батько милосердний, щоб він у неволі не був і щоб військо запорозьке, яке дарувало йому і волю, й життя, і здоров'я, не стало говорити, що Сірко засилає людей у неволю». Допитавши Мазепу, гетьман Самойлович відправив його у Москву, повторивши від себе майже слово в слово Сіркове прохання про дарування Мазепі свободи і водночас попередивши царя, щоб він більше довіряв Мазепі, аніж Сірку, який спілкується з Дорошенком і присягає йому приєднатися до бусурманів і йти з ними на благовірного царя**.

Тим часом Сірко й запорожці, за словами літописця Величка, відправивши Мазепу Самойловичу, написали сповненого жорстоких докорів листа гетьману Дорошенку***, в якому картали його за те, що він почав їх, ніби

* Акты...— Т. 11.— С. 497, 525, 559; Собрание государственных грамот...— Ч. 4.— С. 315; Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 341.

** Акты...— Т. 11.— С. 497, 525, 559, 562, 575, 579, 580.

*** Цей лист помічений 1673 роком, жовтня 26 дня; хоча в достовірності його важко сумніватися, тому що він не суперечить події і містить в собі вказівку на інший, раніше надісланий в Січ лист, але дата його сумнівна, тому що Мазепа спійманий Сірком в 1674 році, червня 11 дня.

звірів степових, вилловлювати й нищити; називали, за відправлення християн в дарунок бусурманам, юдиним товаришем, який силкується козаками, мов живою монетою, здобути прихильність бусурманів; попереджували про хисткість союзу з бусурманами («роздивись і зважна те, патлата голово, Дорошенку!»); віщували для нього неминучу погибель, а вітчизні запустіння. Цей лист так налякав Дорошенка, що він, запеклий мисливець, відтоді почав виїжджати на полювання не в той бік, що від Криму й Січі, а в той, що лежить від Чигирина до Криму й Польщі*.

Привезений до Москви Іван Мазепа 5 серпня 1674 року на допиті серед інших показань дав і таке: старшина задніпровського міста Лисянки, яка перейшла на бік царської величності, прислала до гетьмана Дорошенка козаків із пропозицією взяти з них приклад, приїхати в Корсунь на раду і також перейти до російського царя. Відповідь на це Дорошенко відправив з Мазепою листи до лисянської старшини і до боярина Ромодановського, а на словах велів Мазепі сказати їм, що коли його, Дорошенка, призначать гетьманом західної сторони Дніпра, то він готовий буде перейти на бік царської величності, а якщо ж його гетьманом не призначать, то хай принаймні знатні государеві люди присягнуть йому в тому, що нічого злого йому не заподіють. Відпускаючи Мазепу, Дорошенко наказав йому, що коли в Корсуні ради не буде, то хай би він їхав у інше місто. Коли Мазепа з дорученням Дорошенка прибув у Корсунь, а звідти в Переяслав і не застав ніде ради, то передав листи військовій старшині та боярину Ромодановському. У відповідь на ці листи Дорошенко одержав запрошення їхати в Переяслав і бути спокійним за свою цілість та здоров'я. Тоді Дорошенко зажадав собі в заставу якого-небудь чесного чоловіка, а навзаєм обіцяв прислати власних заложників. Такий чоловік був посланий, і Дорошенко скликав у Чигирині раду, на якій запитав, чи посилати йому власних заложників? Рада відповіла згодою, але водночас прийшла звістка про те, що з Крилова⁶⁰ в Чигирин ідуть 23 чоловіка, послані до гетьмана Дорошенка кошовим Сірком. Тоді заложників затримали, аби передусім дізнатися, що скажуть посланці Сірка. А посланці передали, щоб Дорошенко не

* Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 343—346.

знавшись про це від пійманого язика, Сірко залишив Капустяну долину і негайно повернувся на Січ, звідки мав намір йти на Крим промишляти. На той час і кримський хан залишив Україну і 8. жовтня повернувся в Крим, а турецький султан на початку вересня перейшов Дністер і також подався на свої землі*.

* Акты...— Т. 11.— С. 659.

Прихід короля Яна Собеського в західну Україну і розгубленість серед старшини і козацької маси на східній Україні.— Доноси Самойловича на Сірка в Москву.— Виправдувальне посольство Сірка в Москву.— Відмова царя у проханні Сірка.— Стосунки Сірка з польським регіментарем Мондревським та королівським послом Завишею.— Розповідь про це самого Сірка та царського посла Перхурова.— Похід Сірка під Перекоп.— Дружба Самойловича і Сірка та ворожнеча між ними.— Доноси Самойловича на Сірка в Москву.— Виправдувальний лист Сірка до царя.— Стосунки Сірка з Дорошенком і його намагання схилити гетьмана на бік Москви.— Присяга Дорошенка Сірку на вірність московському царю.— Недоволення за те на Сірка з боку царя.— Помста турків Сірку за Дорошенка.

Початок 1675 року позначився різними чутками, які стривожили жителів усієї України. Приводом для цього послужив прихід на західну Україну польського короля Яна Собеського. А коли жителі лівого боку почули, що польський король рухається правобережжям, вони подумали, що він збирається одібрати у російського царя Київ, а разом з ним і всю східну Україну. Тоді серед простолоду і козацької старшини почався розбід, чвари й доноси один на одного. Так, відтоді гетьман Самойлович безперестанку писав донос за доносом на кошового Сірка, вказуючи на його невірність і на свою відданість московському царю. Сірко, у свою чергу, писав цареві, що він повністю відданий йому, але вважає цілком правомірним підтримувати стосунки і з польським королем, і з правобережним гетьманом, укладати ойунувати мир з кримським ханом і турецьким султаним.

У половині січня 1675 року гетьман Самойлович через московського піддячого Михайлова доніс цареві, що до нього, гетьмана, дійшла достеменно звістка про Сірка, котрий нібито збирався спустошувати ті самі російські міста, які плюндрував вор і відступник Стенька Разін⁶⁴, і не здійснив свого задуму лише тому, що йому завадила старшина запорозька. Тепер же він, йому завадила старшина запорозька. Тепер же він, безсумнівно, збирається до польського короля і вже листовно запитував того, як наказано буде йти до короля, — піхотою чи кіннотою, з гарматами чи без гармат. А на початку лютого той же Самойлович у листі до запорожців висловлював до них свою колишню прихильність, радив не довіряти дружбі ляхів, воювати з турками і докоряв Сіркові за те, що він не пам'ятає доброту гетьмана і навіть ставиться до нього вороже: «Краще любов мати, аніж виявляти неприязнь: любов усе добре між людьми примножує, а незгоди усе нищать навіть. На Келеберду, яку просив собі пан кошовий, хай не втрачає надії: якщо він забажає жити з нами в містах, то для нього не тільки це містечко, а й інші знайдуться. А оскільки Келеберда ще не обжита як слід, то нічого про неї особливо й думати. Про Переволочну переправу мушу вам сказати, що одну половину її прибутків вам буде доставляти полтавський полковник, а друга залишатиметься на полкові потреби. Хай він, кошовий Сірко, не ремствує на нас і за те, що ми затримали до царського указу королівських послив разом із запорожцями-провідниками: будучи під

владою монарха, ми повинні робити те, що йому, як Богу, до вподоби. А втім, послів ваших ми тримаємо не у в'язниці, а в повному достатку — і для них особисто, і для їхніх коней. Коли прийде царський указ, то ми готові відпустити їх туди, куди буде нам велено»*.

На початку березня запорожцям, на ім'я Сірка, надійшла царська платня — 500 червінців, 150 половинок анбурзького та польського сукна, 50 пудів свиндю і 50 пудів пороху. А на початку квітня гетьман Самойлович написав князю Ромодановському скаргу на кошового Сірка, в якій називав того таємним недоброзичливцем російського царя і явним прибічником польського короля: «Повідамляю тобі, моему благодійникові, що давній ворог Сірко прислав на сирному тижні до нас писаря свого разом із кількома військовими товаришами нібито з вимогою припасів, а насправді для вивідування про поведінку наших полків і про розташування польських військ. А про те, що завжди говорить Сірко, мені сам писар одверто розказав і власною рукою на папері написав, а саме: Сірко служити Москві не помишляє і присягав він їй вимушено, бо як народився з ляхами, так і померти з ними хоче. А що звільнили його з Сибіру, то він про те нікого не просив. Крім того, у нього з кількома людьми був замір, щоб самим звідти утекти. А що через голову гетьмана просив собі містечко Келеберду, то він марно того домагався: якби він тільки міг туди увійти, то у нього було б нарешті пристанище. Був і є у Сірка намір діяти спільно з ляхами, от тільки військо не зголошується на те. А щодо пущеної ним чутки про прихід на Україну ляхів, то це він робив для того, щоб прихилити на свій бік полтавський полк. Наостанок він таке вирік війську: «Хоч на десятьох конях поїду, але буду там». І я, гетьман, знаючи непростійність Сірка, послав гінців до запорозьких козаків, радячи їм триматися нашого государя і зберігати зі мною добрі стосунки. А він, собака, відписав мені листа, немов до недоумкуватого. Того листа надсилаю твоїй милості і прошу його мені повернути. А щодо його погроз, то про них соромно й писати твоїй милості: нахваляється підняти орду, учинити бунт і шарварок. І попри

* Акты... — Т. 12. — С. 34, 50.

усе це знову просить царську величність, аби йому дали війська, а надто дозволили набрати калмиків та направити їх на Запорожжя. Побачиш, твоя милосте, що він набере калмиків, але на Крим не піде. Та й самозванця він тримав тому, що сподівався на калмиків, з якими гадав іти на Астрахань і в Сибір. У мене така гадка, щоб калмиків тих доручити або кому-небудь на Дону, або харківському полковнику. Звідти з ними можна надійніше спустошувати Крим, аніж із Запорожжя... Про все те мені розповів писар Сірка і просив, щоб я його не продав, за що обіцяв мені і надалі тайкома сповіщати про все»*.

Зовсім інше повідали посланці Сірка полковник Грицько Мінченко на чолі сорока одного козака, що прибули до Москви 2 травня 1675 року. Вони розповіли, що після їхнього приїзду до Батурина Самойлович затримав їх на півтора тижня. Гетьман одяклом те, що на Січ надійшли царські грамоти, за якими Сірко передавалася Келеберда, а Січі — перевіз на Переволочній, а також захоплені у Ханенка гармати. Ті ж посли розповіли, що польський король чотири рази надсилав на Січ до Сірка своїх гінців із запрошенням іти до нього в обоз, але Сірко щоразу відмовлявся, пояснюючи це тим, що без указу царської величності не може так учинити. Таку відповідь Сірко передавав через королівських посланців, але своїх ніколи до короля не посилав. Не посилав він туди і тих двох чечельничан, котрих затримав у Батурині і які добровільно пішли з королівськими послами. Не одержував Сірко платні від короля Яна Собеського. Лише від pokojного короля Михайла Вишневецького козаки одержали тисячу ефимків, а більше такого не було. Не зв'язувався Сірко і з Дорошенком, та й Дорошенко нікого до Сірка не прислав. Сірко тільки те й зробив, що після Різдва, у м'ясиці, послав з трьома сотнями піших козаків та кількома кінними полковників Миська і Волошенка під турецьке місто Очаків. Ті полки захопили отари під Очаковом та й повернулися до Коша. А в пилипів піст приходило до Сірка калмиків сто чоловік, надісланих од тих, що стояли на Молочних водах у сотні верст од Січі, але Сірко з ними нікуди не ходив. По-перше, коней не було, а по-друге, нікого було

* Акты... — Т. 12. — С. 90; Архив министерства... — 1675. — № 2. — Св. 44.

послати, бо військо розділилося навпіл і стояло урізнобіч. Сірко дав калмикам хліба й солі та й відпустив їх з Коша. До всього цього посланці додали, що коли минулої весни повертався з України у Крим Калга-султан, то за шістдесят верств нижче Січі, на Тамані, запорожці розбили його й одібрали великий ясир і намет, а потім той намет одіслали гетьману в подарунок. Запорожці й тепер завдавали б туркам клопоту, безперестанку ходили б на море, але для цього у них немає великих човнів. Є для власних потреб невеличкі судна, в яких може розміститися до десяти чоловік. Але ходити ними в море не можна. Тримають же їх для риболовлі та заготівлі палива.

Услід за Грицьком Мінченком Сірко посилає цареві листа через Грицька Дробиненка, що прибув до Москви 3 травня 1675 року. І тут Сірко запевнив царя у своїй відданості.

«Божою милістю, великому государю, царю і великому князю Олексію Михайловичу⁶⁵ вірні слуги військо запорозьке Дніпрове, кошове, верхове, низове, розташоване по полях, лугах, на полянках і по всіх урочищах, дніпрових і польових, і морське, кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко, старшина і голота, вашій царській пресвітлій величності багатоліття і звитяги над ворогами і вашим царської пресвітлої величності нащадкам від всесильного Христа Спаса, від вірної служби нашої щиро бажаємо і найнижчі поклони до самісінької землі перед вашою царською пресвітлою величністю учиняємо. Нинішнього 1675 року, березня 8 дня, посилаємо ми з Коша наших побратимів Грицька Дробиненка та Федька до вашої царської пресвітлої величності, сповіщаючи вам, що його королівська величність утрете пише нам про те, щоб ми йшли до неї на службу і чинили спільно промисел над бусурманами. Але ми вірно служимо вашій величності, без указу вашого не йдемо, а буде на те ваш указ, тоді йти готові. І через цих посланців наших б'ємо чолом вашій величності прислати нам на Запорожжя двадцять тисяч війська. Крім того, просимо послати донському війську та калмицькому тайші Аюку указ про приєднання до нас для спільного промислу над кримськими улусними людьми, а гетьмана направити в Крим Муравськими шляхами. І як тільки прийде до нас на Кіш гетьманське військо, ми одразу ж підемо одностайно за віру православному і за церкви божі чинити промисел в Криму

і кримських улусах. Маємо достеменно звістку, що уся військова орда пішла на допомогу турецькому султану, а тільки-но хан прочув би про наш вихід, то негайно покинув би чужу й повернувся б на свою землю. Б'ємо чолом вашій величності і про гармати, порох, ядра, про всі наші клейноди та військові коні, котрих забрав гетьман Іван Самойлович у Михайла Ханенка і тепер тримає у себе й не повертає нам на Кіш. І хай би ваша царська пресвітла величність пожалувала нам перевіз в Переволочний, який нам так і не дали. Просимо і про морські човни, скільки їх є готових, щоб усі були нам прислані на Переволочну. Змилуйся, великий государю, не погребуй нами, вірними твоїми слугами. При сьому найшанобливіші послуги наші вашій царській величності у премногу милість віддаємо. Написано Коші над Чортомликом, нинішнього 1675 року, березня 4 дня. Вашій царській величності вірні, щирі слуги, кошовий отаман Іван Сірко з усім військом запорозьким до самої землі чолом б'ють».

У травні того ж року Сірко знову написав цареві листа, в якому просив великого государя взяти його, Сірка, оточеного на Січі небезпеками, із Запорожжя і дозволити йому жити, з жінкою та дітьми, «у Мерефі в своєму домі»*.

На цей лист цар, підбурений наклепами Самойловича, відповів Сірку повною відмовою по всіх пунктах прохань: до польського короля не ходити, а йти одному з козаками на море; про клейноди і не думати, бо клейноди ті вручені польським королем Ханенкові, а Ханенко передав їх Самойловичу; про Келеберду та Переволочанський перевіз дізнатися від гетьмана, котрий відповідь Сірку на свій розсуд; ні про царське військо, ні про донське козацтво, ні про калмицького тайшу не просити,— калмицький тайша разом з черкеським князем Каспулатом Муцаловичем, ногайськими та едісанськими ордами⁶⁶, окремо від Сірка, підуть на кримські улуси, а сам гетьман, об'єднавшись з князем Григорієм Ромодановським, піде проти турецького султана і кримського хана. Насамкінець Сірку було вказано, щоб надалі із Запорожжя до Москви присилалось не півтора-ста, не сто і не сорок посланців, а всього лише десять

* Попов А. Н. Русское посольство в Польше.— СПб., 1854.— С. 215.

чоловік, зайві ж будуть харчуватися у Москві за свій кошт*.

Після цього й не дивно, що Сірко не виконав одного з наказів царя — припинити стосунки з польським королем: Травня 13 числа 1675 року із Меджибожа надіслав Сірку листа коронний регіментар⁶⁷ Андрій Мондреевський, в якому сповіщав про те, що тільки-но дізнавшись від пана Стремежського, знайомого кошового, про похід Сірка на оборону віри християнської, на захист престолу королівського і на повернення пихи бусурманської, він, Мондреевський, одразу ж парокінь повідомив королеві про дворазову перемогу Сірка над ворогами і про визволення ним багатьох бранців**. Наприкінці листа Мондреевський запрошував Сірка з побратимами приїхати до короля, за що обіцяв йому самому велику милість та вічну віддяку од короля, а всім його товаришам багатий крам і достаток у всьому. Міста, куди б Сірко міг приїхати до короля, Мондреевський визначив — Бар або Деражня. До цього листа був долучений інший лист все до того ж Сірка і від тієї ж особи. У ньому, від 5 червня 1675 року, регіментар сповіщав Сірка, що до нього було направлено, для послуг, сотника і товариша Мондреевського з десятьма корогвами, яким Сірко міг звеліти приєднатися до своїх військ біля Олатичева та Браїлова. Але оскільки ці корогви являють собою піхоту і Сірко через те не вимагає сотника до себе, у зв'язку з цим Мондреевський просив Сірка, щоб той прислав йому на підмогу кошове військо, бо ворогів зійдеться набагато більше, ніж передбачалося, а саме кілька десятків тисяч. До того ж піше військо завжди зручніше залишати при фортеці, а комонним нападати на ворогів. А коли б самому Сірку захотілося обложити піхотою Вінницю, бодай з боку Седлища, то там посполитих завжди можна найняти, лиш би пана Стахорського, хоч де б він був, сповістити про те***.

Наприкінці травня Самойлович повідомив цареві, що Сірко приймав у себе в Січі посла польського короля Яна III Собеського, ротмістра Івана Завішу. А потім під виглядом проводів посланця кошовий узяв з собою чимало війська і вийшов у степ. Але військо,

* Акты...— Т. 12.— С. 97, 98, 99, 100, 103—105.

** Де і коли відбулася ця битва, у листі не сказано.

*** Акты...— Т. 12.— С. 105—107.

збагнувши, що Сірко має намір іти до короля, зупинилося, вибрало собі іншого старшого й повернулося на Січ. Сірко ж з невеликою, але вірною йому дружиною

Гетьман
Іван Самойлович

і польським послом направився до короля. Проте ця звістка гетьмана виявилася не зовсім точною, про що самі запорожці запевняли царя в листі від 1 червня 1675 року. За словами запорожців та їхнього наказного отамана Брекала, діло було так. Квітня 21 дня козаки приймали у себе московського посла Василя Перхурова, що привіз їм царську платню — п'ятсот червінців, сто п'ятдесят половинок сукна, п'ятдесят пудів свинцю та пороху. Запорожці затримали у себе посла з 21 квітня по 1 червня. Сталося ж це тому, що козаки очікували Сірка, а чому і як той вийшов з Січі, вони пояснювали так. Весною на святу чотиридесятницю приїздив до них польський посол Іван Завіша і запрошував козацьке військо на службу до польського короля. Але військо відмовилося і послало з тим шляхтичем двох своїх козаків до польського короля. Про все це військо сповістило і гетьмана Самойловича. Відбулося це 12 квітня. Того ж дня Сірко з частиною кінного війська у кількості понад двісті чоловік пішов за Буг по здобич та язика, розгромив там орду і розташувався табором, очікуючи нагоди, щоб знову напасти на ворогів. Саме в цей час прибув царський посол Василь Перхуров. Запорожці, і прибув дочекавшись Сірка, вирішили врешті-решт не

затримувати більше царського посла на Запорожжі і відправили його 1 червня, пообіцявши сповістити царя про повернення Сірка на Січ і про всі новини, які він привезе з собою. Кошовий повернувся 19 червня і про все, що з ним трапилося в поході на Буг, сповістив боярина Ромодановського: «Квітня 12 числа вийшов я з Коша з частиною козаків лише для того, щоб чинити промисел над ворогами, турками й татарами та дізнатися про їхні наміри. Пробув кілька тижнів у Кучмані⁶⁸ та інших місцях, де завжди сновигають супостати, одним нападом розгромив орду і тисячу забраних у ясир християн визволив. А коли дізнався, що присланий турецьким султаном Ібрагім-паша від Дністра подався на Рашків, а кримський хан біля Чорного Острова став і обидва вирішили спільно йти на Київ, то негайно повернувся до Коша. Дорогою поблизу річки Велик-Інгул я наразився на кримську орду та міщан, що йшли до Дорошенка. З божою поміччю та щастям великого государя я їх усіх розбив і язиків узяв. Ті язики зізналися мені, що вони йшли до ханового сина, який був при Дорошенкові з півтисячею татар. Повернувшись на Кіш червня в 16 день, я про все твоєї княжій милості докладно написав. А перед моїм приходом на Січ до нас прибуло понад дві сотні калмиків та донських козаків, очолив до битви з ворогами, а особливо ударити на Крим, бо там тепер, окрім одного Калгисултана в Перекопі, зовсім немає війська. І якби твоя милість разом з паном гетьманом погодилася прислати нам козацького війська й ратних людей, то ми могли б тепер великий шарварок у Криму вчинити».

Інакше виклав усю цю справу царський посол Василь Перхуров, що приїхав до Москви червня 24 дня. Він розповів таке. Прибувши на Січ квітня 21 дня, кошового отамана Сірка посол не застав, бо 10 квітня той пішов із Запорожжя. А річ у тім, що до кошового приїздив польський посол Іван Завіша і обнадіяв Сірка, що королівська величність його щедро обдарує, зробить гетьманом над усіма гетьманами, бо король завжди шкодував, що Сірко, такий славний воїн, у ратній справі великий мастак і потверджує це протягом багатьох літ, і досі честю й шаною обділений. Привіз той посол для військової старшини королівську платню — кошовому сорок, а судді, писарю, осавулу по десять червінців. Та козаки відібрали у старшини усі ті сімдесят червінців і поклали їх до військової скарбниці. Під час пере-

бування посла Сірко збирав дві ради, на яких Завіша закликав запорожців знову стати підданими польського короля і йти йому на допомогу, спокушав їх гришми, сукнами та іншими винагородами. Але військо відповіло, що колись воно ходило на допомогу до польських королів у штанах, а поверталося від них без штанів. Тоді Сірко із Завішею залишили круг, потім до них у полі приєдналося ще близько трьохсот козаків. Сердитий на козаків, незадоволений гетьманом за те, що не він, Сірко, одержав цей чин, плекаючи надію на польського короля, кошовий призначив замість себе наказного отамана Івана Брекала, а сам подався в Польщу. Козаки умовляли його, аби не йшов до польського короля. А якщо піде й стане йому служити, то вони відшукають його дружину і триматимуть її у фортеці. На це Сірко їм відповів, що передусім воліє догодити королю, а король зробить його гетьманом і визволить дружину. Після від'їзду із Січі од загону Сірка одділились близько ста козаків на чолі з Власом Бородавченком та пішли під турецькі міста Кизи-Кермен та Касмин. Потім Влас Бородавченко повернувся на Січ і привів із собою трьох язиків. Ті язики розповіли, що турецькі паші стоять під Рашковом і Брацлавом, а скільки там всього війська, того не знають. Під час перебування царського посла на Запорожжі ходив із Січі під Перекоп колишній кошовий отаман Лудик з трьома сотнями козаків, а по дорозі назад — у Білогородчину. Повернувся він на Січ з великою здобиччю та ясирем — на кожного козака по одному ясиреві⁶⁹. А перед приїздом посла на Січ ходили морем під турецькі міста близько сорока козаків і благополучно повернулися, добувши собі по п'ятнадцять ефимків та по два ясиря на людину. А за тиждень перед від'їздом посла із Запорожжя п'ятсот козаків ходили під Перекоп на чолі з Василем Трофимовим, тим самим, якого раніше було затримано у Москві до прибуття самозванця. Крім того, на море ходило чоловік триста або й більше. Усі запорожці дуже бажали, щоб до них прийшли калмики, чоловік триста або п'ятсот, тоді б вони негайно напали на Крим. Давно були б козаки і під Перекопом, та Сірко своїм походом їх зупинив*.

Узагальнюючи усі чотири свідчення — Самойловича, Сірка, Брекала та Перхурова, — ми бачимо, що запо-

* Акты...—Т. 12.—С. 111, 112—115, 127, 132, 137, 377.

рожці зі свого боку приховували усі свої плани, а Самойлович і Перхуров надто підозрювали їх у підступних намірах. Безперечно тут одне: хоч Сірко і зв'язувався з польським королем, бажаючи через нього добитися гетьманської булави, але він зовсім не думав зраджувати російському цареві, а тим паче прихилитися до кримського хана⁷⁰.

1 жовтня 1675 року Сірко сповіщав гетьмана Самойловича, що на Січ за царським указом прибули черкеський князь Каспулат Муцалович, стольник Іван Леонт'єв, ватажок стрільців Іван Лукашкін, донський отаман Фрол Минаєв з двома сотнями донців і калмицький мурза Мазан. Разом з ними, маючи при собі півтори тисячі козаків, Сірко 17 вересня ходив під місто Перекоп. Татари задалегідь дізналися про цей похід від перебіжчика і виставили застави. Але попряце Сірко з об'єднаним військом розгромив чималий ворожий загін, попавив села, велику здобич захопив, багато християнських душ з неволі визволив і без будь-яких втрат повернувся на Січ.

Дізнавшись про дії Сірка супроти татар, Самойлович почав напоказ виявляти до нього прихильність, а для цього прислав на Січ гостинці — хлібні запаси, шинку й вино. А втім, через вісімнадцять років після цього запорожці говорили, що дружня прихильність Самойловича до кошового була спричинена погрозою Сірка віддячити гетьману за одібраних у запорожців бранців: «Коли колишній гетьман Самойлович спробував над нами так позбиткуватися, — писали запорожці Мазепі, — то Сірко написав йому, що на нього готується сто тисяч шабель. Самойлович так налякався, що негайно прислав нам і вина, і шинки, і всіляких запасів»^{*}.

Так чи інак, але Сірко листовно подякував гетьману за одержаний гостинець, причому висловив повну готовність помиритися з ним і спільно діяти супроти ворогів на благо вітчизни та в ім'я вірності цареві: «Оскільки ми колись перед образом Христа і Богоматері зобов'язалися підтримувати дружні стосунки, то я від усієї душі хочу виправдати обіцянку, хоча злочинний ворог постійно й зусібіч дає привід для руйнування тієї дружби і доброго союзу між нами. Тепер же, коли твоя вельможність надіслала мені лагідного листа з виявом дружби своєї до мене, я готовий прига-

дати обопільну клятву нашу перед святим образом і закликати на допомогу всемогутнього Бога, щоб він продовжив згоду між нами задля блага рідної вітчизни». Тут же Сірко не забув попросити гетьмана, щоб той поклопотався перед царем, аби кошовому, зважаючи на старість, дозволили жити у власному домі подалі від усіляких бід^{*}.

Невдовзі, одначе, дружба гетьмана з кошовим виявилася дружбою двох котів в одному мішку. Не минуло й двох тижнів після обміну листами, як Самойлович дізнався про стосунки Сірка з Дорошенком і почав знову шкварити доноси на кошового в Москву, приписуючи йому підступність та невірність царю. Але Сірко й на цей раз і гадки не мав зраджувати ні гетьману, ні царю.

«Гетьман війська запорозького Петро Дорошенко, — писав Сірко цареві, — віддавна маючи підданські наміри до пресвітлого престолу вашої царської величності, не зміг їх здійснити через перешкоди, утворені деякими заздрісними людьми. Але тепер, бажаючи ті наміри здійснити, написав війську низовому, щоб ми приїхали до нього задля цієї доброї справи. Ми зібрали загальну раду військову і вирішили до нього йти^{**}. Коли ми з військом низовим запорозьким і частиною донського^{***} прибули до Чигирини, Дорошенко одразу ж, у присутності чину духовного, з усім старшим і меншим товариством, з усім своїм військом і посполитими людьми, перед святим Євангелієм присягнув на вічне підданство вашій царській величності. А ми присягнули йому, що він буде прийнятий вашою царською величністю в батьківську милість, залишиться недоторканим і при здоров'ї, у пошані, з усім нажитим добром, з усіма побратимами й військом, при клейнодах військових, без будь-якої за колишні злочини помсти, від усіляких недругів, татар, турків і дяхів буде військами вашої царської величності захищений, а всі занедбані місця на цьому (західному) боці Дніпра знову людом заселяться і тішитимуться вони вольностями, і розживатимуться, як і задніпровський (східний) бік».

^{*} Акты...— Т. 12.— С. 258—260, 374, 288.

^{**} На думку Величка, у Сірка було 1500 доброго товариства: Величко С. Летопись...—Т. 2.— С. 370.

^{***} Разом з Фролом Минаєвим, а також з частиною калмиків: Акты...— Т. 12.— С. 275.

^{*} Соловьев С. М. История России...— Т. 14.— С. 209.

Літописець Самійло Величко, розповідаючи про цю зустріч Сірка з Дорошенком майже буква в букву з наведеним листом, додає лише те, що після присяги Дорошенка Сірко кілька днів гуляв у Чигирині, а на прощання одержав, разом із запорозькою знатною старшиною, великі подарунки, а для всього війська — три добрих гармати з кіньми й усіма обладунками*.

Про це ж писали сам Сірко**, Дорошенко і гоголівський⁷¹ батюшка Ісаакій гетьману Самойловичу, а переяславський полковник Войца-Сербин київському воеводі Олексію Голіцину. Сірко лише приховав те, як поставилася до нього більшість козаків під час його перебування в Чигирині. Полтавський полковник Левенець з цього приводу повідомив гетьману, що запорожці розгнівалися на кошового та військового товариша Квашу за якусь казну і мало не прикінчили їх посеред Чигирини. А гадяцький полковник Михайлов повідомив гетьману, що Сірка мало не вбили по дорозі з Чигирини — по-перше, за те, що він не взяв із собою Дорошенка, коли для цього з'явилася така зручна нагода; по-друге, за те, що не всі клейноди військові з собою захопив і залишив багато гармат за містом; по-третє, за те, що до обопільної присяги Сірка й Дорошенка, не доїжджаючи п'яти верст до міста, гетьман кланявся Сірку за уряд гетьманства і булаву йому свою вручив⁷². Це останнє найбільше роздратувало козаків. А коли Сірко твердив, що самі ж вони, дозволивши покрити стіл знаменами, гетьманство йому давали, козакі відповіли, що він з гетьманом замислили щось зле для вітчизни своєї. Врешті Сірко ледве встиг утекти од розлючених козаків. Один гадяцький козак розповідав, що Сірко наздогнав його парокінь і запитав, якого той куреня, а коли дізнався, що перед ним містечковий козак, побіг шляхом од нього. За здогадами козака, Сірко запитав про курінь тому, що запорожці хотіли ділити одержану в Чигирині горілку по куренях, а коли завершили дільба, то козаки підп'янувшись побили старшину***.

Після прийняття від Дорошенка присяги на підданство російському цареві Сірко розіслав листи про це усім полковникам гетьмана Самойловича: «Оголошую, що

* Величко С. *Летопись...* — Т. 2. — С. 370, 371.

** 12 жовтня 1675 року: *Акты...* — Т. 12. — С. 273—276, 265, 368.

*** Там же. — С. 326, 287—290, 305.

гетьман Петро Дорошенко од турецького султана і кримського хана відступився і під високодержавну десницю царської величності прихилився. Тому прошу міжусобні чвари між народом християнським облишити і передати це багатом з тих, хто спільній християнській справі не рад. Бо всі ми единого Бога творіння, треба жити, щоб Богу було прийнятно і людям почесно і щоб Бог повернув своє несамовите обурення на бусурманів. Усім людям перекажіть, щоб ніхто не ходив на той бік кривду чинити».

Коли гетьман Самойлович дізнався про події в Чигирині, того ж дня, 19 жовтня, він написав українським полковникам і всьому народові своєму «про хитрощі та підступність Дорошенка й Сірка». Потім написав самому кошовому Сірку, аби настійно порадив Дорошенку, якщо той шире бажає перейти на бік царя, їхати із старшиною до Батурина і там у присутності гетьмана та бояр присягу на підданство православному монарху прийняти. Того ж таки дня Самойлович у листі до боярина Артемона Сергійовича Матвеева назвав Сірка підступною та хитрою людиною і радив не у всьому вірити черкеським і калмицьким послам, які їдуть із Січі до Москви з вістю про перемогу козаків у Криму: «Нині збагнув я, що Сірко підбурих їх, бо черкеси і калмики заявили нам у Батурині: «Нам з Москвою важко ходити, бо руські тяжко ходять. Хай з нами одні козацькі війська ходять». Та й у справі Дорошенка ні Сірку, ні Дорошенку вірити не можна. І турки, й татари залишили тепер Дорошенка без допомоги. Гетьманувати йому ні над ким, тому що від Дніпра до Дністра душі живої нема. Годувати війсьکو у зимову пору йому нічим, через те й вигадав він підданство православному цареві, аби весною знову йти проти нас. А Сірко й минулими справами відомий нам. Торік, як і тепер, він завадив нам зробити добре діло і через своїх посланців Білого і Крибониша передав Дорошенку таке: якщо на тебе наступитиме Москва, тобі допоможе частина війська запорозького, тому клейнодів військових Москві ніколи не оддавай».

А цар був оповіщений про події в Чигирині 17 листопада. На лист Самойловича государ відповів грамотою на ім'я Дорошенка від 25 листопада, в якій наказував тому, якщо він бажає стати підданим великого монарха, прийняти присягу в присутності боярина Ро-

модановського та гетьмана Самойловича. А ще цар зажадав, щоб Сірко відіслав клейноди гетьману⁷³. Про все те були сповіщені гетьман Самойлович і боярин Ромодановський.

Одержавши від воеводи і гетьмана звістку про необхідність їхати на присягу, причому з турецькими санджаками*, Дорошенко наполюхався і послав до Сірка гінців за порадою, чи варто йому оддавати санджаки за Дніпро чи ні**.

Водночас не відчувачи перед царем жодної вини і широко бажаючи перейти на його бік, Дорошенко відправив до Москви власного посланця Івана Сенкевича з докладним роз'ясненням того, що відбулося між ним і Сірком у Чигирині. У Москві Сенкевич розповів, що, посланий Дорошенком, він насамперед з'явився до гетьмана Самойловича, а від нього поїхав до Ромодановського. Виїхав він з тридцятьма запорозькими козаками — Євсевієм Шашолом з товаришами, залишеними в Чигирині. Гетьман їх не прийняв, а воевода відпустив Сенкевича, але затримав Шашола з товариством. Дорошенко наказав посланцеві бити чолом великому государеві про вічне підданство під його самодержавну руку. А про гетьмана Самойловича і воеводу звелів сказати, що він до них для присяги тому не поїхав, аби не трапилося з ним так, як з Брюховецьким і Сомком. Остерігаючись цього, він запросив до Чигириня Сірка, щоб той був свідком його присяги на підданство його царській величності. На це запрошення кошовий отаман узяв з собою близько півтори тисячі запорозьких козаків, донського станичного отамана Флора Минаєва з двома сотнями донців, вирушив до Чигириня і зупинився за п'ять верст од міста. Тоді Дорошенко з людьми духовного та мирського чину, з малими дітьми вийшов Сірку назустріч. За півверсти од міста був проспіваний молебень за государеве многоліття, а відтак Дорошенко з усією старшиною та поспільством, у присутності Сірка, Минаєва і всього війська, приніс присягу перед святим Євангелієм на вірне й вічне підданство його царській величності і всі клейноди військові вручив Сірку та війську. Після присяги протягом майже всього дня влаштовано пальбу з гармат і дрібних мушкетів. Сірко й Ми-

* «Санджак» у перекладі з турецької означає «знамено».
** Акты... — Т. 12. — С. 278, 272, 280, 312, 319—321, 324, 329—337, 355.

наєв обідали в Дорошенка. Всього ж пробули в Чигирині тринадцять днів. А потім залишили загін запорожців у кількості тридцяти чоловік на чолі з Євсевієм Шашолом, трьох донських козаків, захопили з собою клейноди — булаву, знамено, шість гармат полкових, дві бочки пороху й подалися на Запорожжя. А про решту клейнодів сказали йому, щоб він зберігав їх до весни й царського указу. Сірко звелів Дорошенку, щоб той і надалі, до царського указу, величав себе гетьманом*.

Зрозуміло, вчинок Сірка й Дорошенка не міг сподобатися цареві, і тому він на повідомлення Дорошенка й Сірка відповів кошовому грамотою: «Ти вчинив це не за нашим указом, не дав знати князю Ромодановському і гетьману Самойловичу. Тобі і всьому війську запорозькому надалі не слід зв'язуватися з Дорошенком і втручатися в його справи, а відтак не сваритися з гетьманом Іваном Самойловичем. Нам відомо, що ти взяв у Дорошенка клейноди військові гетьманські, раніше дані нами гетьманам — булаву, бунчук, знамено, — і відвіз їх до себе на Запорожжя. Негайно одішли їх до князя Ромодановського і гетьмана, тому що досі на Запорожжі ніколи гетьманських клейнодів не бувало».

Водночас була послана царська грамота і гетьману Самойловичу. А вже виходячи з неї, 18 грудня Самойлович написав листа кошовому, в якому дорікав йому за те, що він порозсилав свої листи полковникам про відхід Дорошенка од турецького султана й кримського хана, і за те, що він з такою непевною людиною, як Дохана, і за те, що він з такою непевною людиною, як Дорошенко, налагодив дружбу. Адже Дорошенко стількох православних людей власноручно спровадив до турків і татар. А на завершення радив відмежуватися од сумнівних справ Дорошенка, не надсилати більше листів до гетьманських полковників і не утверджувати зрадника на гетьманстві**.

Але попри усе це Сірко не переставав просити царя (через посланця свого Максима Щербака, у 1675 році, листопада 12 дня) виявити премногу свою милосердну милість гетьману Дорошенку, причому сповіщав, що турецькі санджаки, даровані Дорошенку султаном, кошовий надсилає государеві. На лист Сірка цар Олексій Михайлович відповів Дорошенку грамотою (1675 року

* Акты... — Т. 12. — С. 372, 305.
** Там же. — С. 393—398.

21 січня), в якій наказав гетьману їхати до Ромодановського та Самойловича і в їхній присутності прийняти присягу. А щодо безпеки гетьмана, то цар послав 27 грудня * особливі грамоти і Самойловичу, і Дорошенку **. В них йшлося про те, що коли Дорошенко виявиться справді вірним царю, усі його колишні витівки будуть забуті. А якщо він захоче зі своїми родичами переїхати до Москви, то отримає там премногу милість і платню, а при бажанні буде знов відпущений в одне з малоросійських міст.

Тим часом про перехід Дорошенка до російського царя одразу ж дізналися турки. Довідалися вони й про те, що виною тому був кошовий Сірко, і вирішили за це йому помститися: «Турецький султан звелів кримському хану готуватися в похід на Дорошенка й Сірка як тільки-но зійде сніг і скресне крига. Він же вивісив весною послати ратних людей, суходелом і по воді, на Січ, щоб там поставити фортецю, аби запорозькі козаки в майбутньому в море не виходили і турецькі землі не спустошували» ***.

Погроза турецького султана справдилася у грудні 1675 року. Про цю подію докладно розповідає малоросійський літописець Самійло Величко.

* Акты...— Т. 12.— С. 398, 401, 464.

** Там же.— С. 444—446, 462.

*** Там же.— С. 417.

План турецького султана Магомета IV по зруйнуванню Січі.— Прибуття від нього в Крим п'ятнадцяти тисяч яничарів.— Похід кримського хана на Січ із сорока тисячами татар та п'ятнадцятьма тисячами яничарів.— Випадковий рятівник Січі Шевчак.— Винищення на Січі тринадцяти з половиною тисяч яничарів.— Погоня за ханом та очищення Січі від ворожих трунів.— Лист хана на Січ з проханням про викуп полонених.— Похід Сірка в Крим, поділ війська на частини і жадливе спустошення Криму.— Повернення Сірка, відпочинок у степу і винищення трьох тисяч християн.— Прибуття Сірка на Січ. Лист кримському хану та глумливе послання турецькому султану.

Турецький султан Магомет IV винищив силу-силенну українського народу, сплюндрував, обернув у попіл і зрівняв із землею сімнадцять міст, у тому числі Ладжин та Умань, але на цьому не вгамувався, а вирішив розгромити запорозьке військо і спустошити сам Кіш. Задля цього він восени 1675 року відправив із Константинополя морем п'ятнадцять тисяч добірних стамбульських яничарів і звелів кримському хану з приходом зими разом з ними та всією кримською ордою постаратися вигубити усіх запорожців, а саму Січ зруйнувати дощенту. Хан забажав почути той наказ з вуст самого султана та його візиря, одразу ж відвідав Стамбул і негайно повернувся в Крим. Після цього він безперервно радився із своїми кримськими султанами, агами й мурзами, вишукував способів, якими б можна було здійснити свій зловісний задум щодо війська запорозького низового та його Коша. Врешті-решт було вирішено виконати лихий наказ Порти неодмінно цієї зими на Різдво, коли військо запорозьке завжди п'є й гуляє. І от коли тодішня зима завдяки міцніючим морозам замурувала товстеними льодами дніпровські глибини та річки польові і одягла усе навкруги розкішними снігами, хан наказав сорока тисячам кримської орди приготуватися до походу, а п'ятнадцяти тисячам яничарів велів дати коней, але нікому не пояснювати, куди саме він їх поведе. По закінченні пилипового посту хан з усім військом рушив на Запорозьку Січ, тримаючись у декількох милях від берегів Дніпра, щоб не помітили запорожці, які зимували на дніпровських островах, і не повідомили своє товариство. На третю чи четверту ніч після Різдва хан підійшов до Січі, захопив сторожу в одній чи двох верствах од Коша і від неї дізнався, що п'яне військо безтурботно спить по курнях, а іншої охорони ні поблизу, ні в самій Січі немає. Хан дуже здивувався з цього, вибрав найкращого з-поміж охоронців, пообіцяв йому волю та велику винагороду і звелів провести яничарів в середину Січі через хвіртку*, яка, за свідченням сторожі, в ту пору не була замкнена. Напучуючи яничарів, хан наказав їм «учинити добрячий промисел над п'яносплячими запорожцями», а сам з ордою тим часом оточив Січ з усіх боків, аби не випустити живим жодного козака. Та цього разу сподівання хана на вигуб-

* Хвіртка — в розумінні «проходу» або «пролазу».

лення усього запорозького війська і спустошення самого Коша не здійснилося. Хоч він і знав, що військо козацьке любило у святкові дні випити й безтурботно поспати, але не врахував того, що саме на Різдво багато запорожців сходилося на Січ з усіх низових дніпровських лугов *.

Більшість із цих прибульців були тверезі. І от настала північ. Усе військо, й гадки не маючи про наміри бусурманів, спокійно спочивало. Яничари тихо пройшли крізь відкриту хвіртку, показану ввійманом запорозьким охоронцем, заповнили усі вулиці й завулки Січі і з'юрмилися так, як буває часом у церкві. Але всевидящий Бог, мабуть, затмарив їм розум. Бо як інакше роздінити те, що йдучи на таку справу, яничари заздалегідь не обміркували, у який спосіб їм зруйнувати оте лицарське гніздо дніпровських козаків. Можливо, начальники яничарів у тісноті не змогли зійтися до купи й порадитися, як почати й закінчити своє лихе діло. Так чи інак, але бусурмани заповнили устю Січ, захопили всі гармати і на деякий час ніби застигли, спантеличені й мовчазні. Коли ж повернуло за північ, уседержитель благоволив зберегти православне і преславне низове запорозьке військо і відігнав сон якомусь Шевчику, козаку одного з куренів. Він підвівся для своєї нужди, відкрив кватирку **, аби глянути, чи не світає ще, і раптом побачив на вулиці силу-сиденну ворогів. Козака охопив жах. Одначе він тихо і прожогом засвітив кілька свічок, знаками сповістив про біду кільком побратимам, які ще не повкладалися спати, закрилися в кутку куреня і грали там в карти. Товариші покидали карти і тихенько кинулися до віконних щілин, аби переконатися, чи правду повідав їм Шевчик. Коли ж самі побачили, що Січ наповнена турками, негайно і якомога тихіше побудили усіх товаришів свого куреня, яких було до півтора ста чоловік, і повідомили їм про лихо. Усі швидко повставали, тихо повдягалися, обережно взяли зброю, а потім порадилися з курінним отаманом і вирішили влаштувати таке: поставити до кожного вікна по декілька кращих стрільців, щоб вони безперестанку стріляли, а інші щоб тільки заряджали мушкети і подавали їх першим. Козаки підготувалися до цього без особливого шуму, помолилися Бо-

* У зв'язку з наступними виборами військової старшини, що відбувалися у запорожців 1 січня кожного якого року.

** Кватирка в перекладі з польської мови означає «четверта частина» вікна, а в нашому розумінні це «форточка» у вікні.

гу, одразу повідчиняли усі вікна і почали шалено стріляти у стовписько яничарів. Цю стрілянину почули в інших куренях і відкрили й собі з усіх вікон густий і безперервний мушкетний вогонь. По двоє і по троє турків падали від одного пострілу. Здавалось, блискавиці освітлюють темну ніч над Січчю. Яничари ж, скуті неймовірною тіснявою, не могли спрямовувати своє оружжя прямо на вікна і тому стріляли в повітря, безладно металися і падали на землю убитими, захиляючись у власній крові. Коли ж вороже юрмище почало рідіти і лише третина яничарів уціліла, запорожці побачили, що тепер вони стріляють у супротивників, а потрапляють одне в одного і завдають собі шкоди. Тому козаки одностайно, мов по команді, висипали з куренів і кинулися в рукопашний бій. Озброєні мушкетами, луками, списами, шаблями і дрючками, запорожці нещадно дубували решту турків. На світанку все скінчилося. І Січ, і курені з усіх боків, і божественну церкву, і всі гармати обагрила і осквернила бусурманська кров. А січові вулиці й завулки були захаращені ворожими трупами. Вони лежали, обліті власною кров'ю, склеєні й заморожені сильним морозом. Як їх було багато, видно з того, що з п'ятнадцяти тисяч яничарів утекло із Січі і врятувалося на конях лише десь півтори тисячі. А тим часом хан, який стояв неподалік од Січі і чекав завершення задуманої розправи, побачив ганебний кінець своєї затії, завив, мов вовк, і тим нагадував Мамая, переможеного руським військом на Куликовому полі. Він розраховував завоювати Запорозьку Січ, а натомість втратив силу-силенну добірних стамбульських яничарів. Хана охопив неймовірний переляк. Він притьмом кинувся од Січі, день і ніч мчав у Крим, боячись, що розлючені запорожці наздоженуть його і прикінчать.

Після моторошної і кровопролитної ночі настав похмурий і невеселий день. По військової раді за наказом Сірка близько двох тисяч запорожців сіли на коней, об'їхали довкола Січі і кинулися услід за ханом. Але потім переконалися, що той чимдуж погнався на Крим, повернули назад і прибули в Кіш якраз на кінець церковної відправи. Наприкінці божественної служби усе військо відспівало спільний молебень на подяку своїй милостивій захисниці пресвятій Діві Богородиці, а потім узялося до похоронів загиблих побратимів. Усього в нічній завірюсі полягло п'ятдесят козаків, а поранено близько восьмидесяти. Убитих товаришів поховали за всіма

звичаями і наказали січовим священикам негайно і безперестанку, за чималу винагороду, служити сорокоуст. А поранених оддали на лікування січовим цирульникам з оплатою за рахунок військової скарбниці. Після цього козаки розійшлися і цілий день гуляли в своїх куренях, стріляли з мушкетів, палили з гармат, рясно окроплених бусурманською кров'ю. А трупи задубілих яничарів поки що залишалися на вулицях та завулках і бовваніли, мов справжні вали і могили.

Наступного дня, ледь розвиднілося, за наказом кошового ударили в казани на збір. Військо радилося, як учинити з трупами яничарів. Одні казали, що треба їх виволокти із Січі і спалити за бусурманським звичаєм. Інші вважали зручним оддати звірам і птицям. Треті пропонували позакопувати, четверті — у воду повкидати. Із цих порад три не було прийнято. Якщо в землю закопати, треба багато часу витратити, та й ніхто даром мерзлу землю не копатиме. Якщо палити, багато дров довелось би збавити. Якщо оддати на поталу звірям, то розохочені звірі і живому війську можуть завдати шкоди. А на останній тій пораді усе військо зупинилося: повитягати із Січі усі трупи яничарів і віддати їх дніпровським глибинам та бистринам.

Негайно після ради на Дніпро було направлено кілька сот козаків для рубання ополонки. Іншим наказано повідділяти задубілі трупи один від одного і приготувати їх для витягування із Січі. Треті готували коней та аркани. Козаки з Дніпра повідомили, що вони вже приготували п'ять чи шість широченних ополонки. Тоді негайно було наказано заарканювати трупи, прив'язувати до стремен по десять, двадцять і більше, волокни геть із Січі і залишати біля ополонки. А ті, хто був на Дніпрі, почали пускати трупи під лід. А позаяк того дня всі трупи витягти із Січі не вдалося, то й наступного дня військо змушене було займатися цим до обіду.

Від убитих яничарів запорожцям, окрім зброї, дісталось дуже мало. На задубілих трупах жупани, кунтуші, кожухи, шаровари, шапки, пояси, чоботи були просякнуті бусурманською кров'ю і здавалися судільними замерзлимими плитами. Якби хто захотів що-небудь зняти з убитих і тим самим осквернити руки свої, то хіба відрубав би один труп від іншого сокирою, а дорогі шати здирав би шматками. А коли б хто захотів витягти з-під мертвих яничарів зброю (одразу після битви було легко брати оружжя, оскільки тіла ще не задубіли), то знову

ж таки повинен був би розрубувати трупи, а роги і шабелтаси * просто відрізувати від них.

Коли нарешті трупи були віддані дніпровським глибинам, військо заходилося вичищати та вишкрібати вулиці й завулки і всю нечисть разом із снігом вимітати за Січ. Були також пообмивані та пообтісувані усі облиті кров'ю стіни курінні та гармати січові. А наступного дня січові священики відправили заутреню, відспівали молебень і воду освятили, а потім з усім церковним кліром пішли по вулицях, завулках і куренях, безперестанку молитви читаючи та святою водою усі місця окропляючи. Після очисної церемонії військо до самого вечора пило й гуляло, прості козаки по куренях, а знатні — у кошового Сірка. Але гульба на цей раз була тихою, без гарматних та мушкетних громів **.

Наступного дня запорожці піднялися рано, знову зібрались на раду, поділили за жеребками усю зброю, знайдену між трупами яничарів і до часу складену в загальну купу, а потім вирішили відправити гетьману Дорошенку «прикрого й дошкульного» листа, приписуючи лихий замір турків і татар гетьмановій злобі та підступності. Сірко послав листи чигиринськими чумаками, які були о тій порі на Січі. Дорошенко через того листа страшенно розгнівався на запорожців, але потім оговтався і надіслав козакам розлоге послання, в якому клятвено переконував, що він чистий у ставленні до січових козаків і почуває до них особливу приязнь і дружбу. Запорожці у відповідь на це пом'якшали і в свою чергу запевняли, що вони теж, крім приязні, нічого іншого не почувають до гетьмана.

Після страшної і кривавої битви, крім 13 500 убитих, на Січі залишилися у полоні півторасти яничарів та чотири аги, які заховалися в різних місцях між будівлями. Кримський хан дізнався про це і листовно попросив Сірка й усе запорозьке військо відпустити бранців у Крим. Козаки погодились. Тоді хан прислав за полоненими підводи, а разом з підводами і подарунки низовому товариству: дванадцять тисяч кинджаків та шість великих бутлів доброго кримського вина ⁷⁴.

* Шабелтаси (з татарського «шабультас») означає «порохова сумка», яку носили воїни на ремінці через плече. Ріг — порохівниця, виготовлена з рогів тварин і прикріплена до пояса.

** Величко С. Летопись... — Т. 2. — С. 358—364.

Запорожці прийняли подарунки, відпустили півтора ста яничарів, давши їм на дорогу хліба, м'яса й риби, а чотирьох агів залишили у себе, бо хотіли одержати за них викуп по дві тисячі левів за кожного. Коли ж гроші надійшли, чотири аги з харчами були чесно відпущені у Крим. А тим часом турецький султан після загибелі своїх яничарів на Запорожжі дуже обізлився на свого візира, який напоумив його на цей невдалий похід. Володар ладен був стратити свого найближчого радника, але потім передумав, зате забрав усе його майно до султанської казни, а самого довічно заслав на острів Родос.

Після такого винищення яничарів на Січі турки більше не наважувалися затівати походи проти запорозьких козаків з метою руйнування їхнього військового Коша. Навпаки, напад татар і турків послужив приводом для вторгнення запорожців у Крим.

Того ж 1675 року наприкінці липня Іван Сірко кликав на головну раду запорозьке товариство з ближніх і дальніх помешкань і запропонував йти на Крим, щоб помститися ханові за підступний напад і шкоду, завдану низовому війську, а саме за те, що хан разом з турецькими яничарами по-зłodійськи серед ночі прокрався на Січ і хотів зруйнувати її дощенту, а все козацьке військо вигубити або забрати в полон. Військо охоче відгукнулося згодою на таку пораду і попросило Сірка вести його на таке добре діло. Тоді кошовий розпустив військо по ріках і рукавах, наказав йому приготуватися у тритижневий похід на Крим, запастися харчами та іншим військовим спорядженням і через два тижні з'явитися на Січ. Товариство радо виконало наказ і прибуло на Кіш з усім необхідним. Тоді Сірко відібрав двадцять тисяч найкращих козаків, перейшов з ними Дніпро і якомога швидше попрямував на Крим. Але не прямо під Перекоп, а ліворуч у степи, щоб випадково не зустрітися з татарами, які повсякчас нищпорили там ради промислу. Розрахунок кошового цілком виправдався: татари дійсно його не помітили і не змогли сповістити про козацький похід у Крим. Тим часом Сірко з усім військом швидко минув розлогі степи і через Сиваш переправився у Кримське ханство, добре йому відоме, залишивши далеко праворуч Перекоп.

Потім кошовий залишив при собі три чи чотири тисячі молодців і розташувався з ними над Сивашем біля

переправи, а решту війська під орудою досвідчених ватажків, добре знайомих з тамтешньою місцевістю, відправив у самий Крим, аби нещадно ним трусонутися і на п'ятий день повернутися на переправу. Тоді військо посіддало своїх вітроногих коней, розділилося за раніше наміченим планом на кілька частин, раптово увірвалося в середину кримських поселень і заповнило собою усе ханство. Вогнем і мечем були знищені, крім дрібних селищ, такі міста, як Козлов, Карасів і навіть ханська столиця Бахчисарай. Хан дізнався «про таку фурію несподіваних і недишкретних гостей», ледве устиг вислизнути із Бахчисарая з усіма своїми султанами та мурзами і втік у кримські гори. Туди ж прибилася частина татар, яким пощастило урятуватися від козацького війська. Друга частина сховалася у неприступні фортеці, а третя — полягла од козацької зброї. Від піманих запорозьких язиків хан дізнався про січове військо, його склад і ватажка, а також про шлях, яким запорожці проникли у ханство. Тоді кримський володар зібрав у горах п'ятдесят тисяч своїх воїнів і негайно рушив до Сивашської переправи, сподіваючись перестріти там запорожців, котрі повертатимуться з Криму. Він не знав, що там залишилася друга частина козацького війська.

І дійсно, хан з ордою прибув якраз у той день, коли і запорожці розраховували повернутися до Сірка на переправу. Але спершу він побачив загін кошового, вирішив, що то усе запорозьке військо, і наказав своїм воїнам готуватися до бою. А тим часом до Сірка уже наближалося з чималою здобиччю та полоненими те саме військо, яке погостювало у Криму і залишило після себе великі руїни. По дорозі військо дізналося від татарського язика, що хан рушив на Сивашську переправу, одразу ж звернуло в бік, залишило із невеликим загonom частину своєї здобичі й грошей, потім підняло, для обману татар, мусульманські знамена, добути в бою, і поспішило услід за ханом.

Хан побачив позад себе військо з ординськими знаменами, подумав, що то йому на допомогу йдуть розігнані татари, і з неймовірною силою рушив на Сірка, але не зміг його одразу зламати. Навпаки, втратив близько чотирьох тисяч ординців і відступив. Сірко побачив позад хана військо, дізнався, що то його побратими, і почав шикуватися, аби вдруге зустріти ординську навалу. Хан, у свою чергу, очікував на допо-

могу від прибулих військ і теж вишикувався навпроти Сірка. Але і за другим разом він наразився на шалений опір кошового і знову відступив з великими втратами. Тоді військо Сірка миттєво осіддало коней і шалено навалилося на орду. А коли ханське воїнство

Кухоль
Івана Сірка

ще й побачило, що позад нього не ординці, а запорожці, воно геть утратило мужність і доблесть, швидко і безладно розсипалося і стало легкою здобиччю козаків. Запорожці ганялися по полю за переляканими татарами, кілька тисяч з них знищили, кілька тисяч забрали у полон і мало не піймали й самого хана.

Після такої блискучої перемоги усе Сіркове військо з'єдналося, забрало здобич, тимчасово залишену осторонь, і прибуло якраз опівдні на Сивашську переправу. Після невеликого відпочинку та обіду воно рушило із Криму через Сиваш. До кінця дня переправу було подолано, і далі військо пішло трохи інакше, аніж коли рухалося на Крим, — на Колончак, до Чорної долини і Кочкарів, залишаючи Перекоп ліворуч. По дорозі запорожці спустошили чимало татарських пасовиськ, захопили багато худоби та овечих отар разом з обслугою і допрямували вверх по Дніпру на Січ, маючи при собі велику здобич та тринадцять тисяч ясиру — полонених татар та визволених з кримської неволі християн. Коли військо оддалося на декілька миль від Криму, Сірко наказав у зручному для випасу місці зупинитися і наварити побільше каші, щоб вистачило усім — і війську, і ясиреві, а потім звелів розділити ясир — християн окремо і бусурманів окремо. Тоді кошовий наказав усіх бусурманів пов'язати, а до християн, яких було чоловіків і жінок, сім тисяч, звернувся, випробовуючи їх, з такими словами: «Хто хоче, хай іде з нами на Русь, а хто не хоче, повертайтеся в Крим». Християни

і народжені від них у Криму «туми» після такого звертання розділилися на дві частини: три тисячі вирішили, що краще повернутися в Крим, аніж на християнську землю; решта чотири тисячі забажали на рідну Україну. Сірко наказав усіх їх нагодувати, а потім одних залишив при собі, а інших відпустив у Крим. Але перед тим запитав їх, чому вони прагнуть назад у ханство. Ті відповіли, що в Криму у них є майно і господарство і там їм буде краще жити, аніж на Русі, де у них нічого немає. Відпускаючи цих людей, кошовий ще до кінця не вірив, що вони справді підуть у Крим, і сподівався, що вони все-таки повернуть на Русь. Тому Сірко піднявся на могилу і довго дивився їм услід, аж поки їх не стало видно. Тоді він врешті переконався у твердому намірі визволених земляків знову йти в Крим і наказав молодим козакам осідлати коней, наздогнати відпущених і всіх до одного нещадно порубати. Кошовий додав, що він негайно поїде слідом, аби переконатися, як виконає його наказ. Козаки здійснили веління отамана і не залишили жодної душі. Трохи згодом кошовий поскакав туди, де виконувався його наказ. Коли Сірко пересвідчився, що його волю здійснено точно, він подякував козакам, а до мертвих звернувся з такими словами: «Простіть нам, браття, а самі спіть тут до страшного суду Господнього замість того, щоб розмножитися вам у Криму між бусурманами на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну без хрещення погибель». Після цього Сірко повернувся до війська і рушив на Запорожжя. Поблизу Січі він наділив своє товариство здобиччю та добром. А вже на місці з усім військом оддав хвалу передовсім всесильному Богові, своєму помічникові, і молебну подяку пресвятій Діві Богородиці. Потім наказав приготувати для всіх куренів доволі м'яса з кримської худоби та овець, яких було захоплено до вісімнадцяти тисяч, і влаштувати на Січі гучний бенкет. Два дні гуляли Сірко й усе військо, доскочу тишилися гарматними і мушкетними громами. Після цього розійшлися по річках і рукавах, а вивезені з Криму християнські бранці з новохрещеними на Січі бусурманами, яких налічувалося півтори тисячі обох статей, були відправлені в Малу Русь. А з бусурманського ясиру одна частина послана в Москву, друга — до гетьмана Самойловича, а третя, у кількості чотирьох тисяч, залишена на Січі. Останнім Сірко з отаманами

оголосив, що коли вони бажать повернутися у Крим, хай подбають про негайний викуп. Якщо ж бранці не клопотатимуться за це, то всі вони незабаром будуть відправлені до Москви у довічну неволю. Коли татари це зачули, вони дуже сполошилися, одразу почали торгуватися із Сірком і отаманами і пропонувати за себе викуп, виходячи зі своїх статків. Врешті-решт усі вони, і старе й мале, написали по-татарськи реєстр своїх імен та розмір обіцяного викупу, випросили у Сірка трьох татар і послали ними той реєстр ханові з падким проханням якомога швидше зібрати викуп і доставити його на Січ. Через тих татар і Сірко з товариством листовно пояснили ханові причини вторгнення козаків у Крим, яке сталося з вини самих же ординців, і тут же нагадали хану про споконвічну доблесть і лицарство війська запорозького.

«Ясновельможний мосце хане кримський із многими ордами, близький наш сусіде! Не мислили б ми, військо низове запорозьке, входить у війну і неприязнь з вашою ханською милістю і з усім кримським панством, якби не бачили причин цього з вашого боку; ваша ханська милість, послуховавши дурної ради навіженого і божевільного цареградського візиря, а затим і наказу найяснішого і найвельможнішого султана свого, почали з нами війну минулої зими. Ви приходили до нас, низового запорозького війська, із султанськими яничарами і многими кримськими ордами; підкрався поночі до нашої Січі, зняли біля неї нашу сторожу і послали в Січ п'ятнадцять тисяч яничарів, яким наказали (що соромно було вам робити) не «по кавалерству» вигубити і винищити усіх нас, молодців, військо запорозьке, сонних і беззахисних перед бідою, а купу нашу січову доценту спустошити і зруйнувати; самі ж ви з ордами стали біля Січі, щоб жодної нашої душі не випустити. Але ваш замір і задум Христос Бог і премилосердний наш Спаситель обернув на благо, а болячки й біди наші у болячки і біди на голови турецьких яничарів, про що ваша ханська мосць добре знає. Не передбачаючи від вас жодного злого заміру і прихованого підступу (а ви ж захотіли діяти таємно супроти тих людей, які займаються лицарською справою), ми ніде не очікували вас, не дбали про свою безпеку і не були готові дати вам відсіч. Один Господь Бог Спаситель зберіг і захистив нас від вашої напасти і нашої гіркої біди. І позаяк

ваш учинок завдав нам, війську запорозькому, великої прикрості й досади, то ми, за прикладом давніх предків і братів наших, вирішили за образу і збиткування помститися вашій ханській мосці і всьому ханству, рівним за рівне, але не таємно, як ви вчинили, а відкрито, полицарськи. І Бог допоміг нам краще погостити у вашому кримському панстві, аніж вам у нашій січовій купці. І якщо та гостина наша у вашому панстві видалась вам «недишкретною», то, можливо, так воно і є, бо козакі, як не однієї матері діти, так і не одного норову: один стріляє направо, другий наліво, а третій прямо, але так добре, що всі у ціль влучають. Та й «недишкретці» тієї ми од вас навчилися, а не самі вигадали, бо, не прийнявши нас за гостей і добрих кавалерів у самому Криму, ваша ханська мосць разом із своїми сильними ордами поспішили до Сиваша, до тієї самої переправи, через яку ми увійшли у ваше панство; очікуючи нашого повернення, ви хотіли нас винищити, а не пустити через переправу. Але тут знову всемогутній Бог не допустив здійснення вашого заміру, а нам за нашу правду явив свою милість і дав можливість узяти верх над вами. І якщо ми в цьому торжестві чим-небудь потурбували вашу ханську мосць і вам видалось що-небудь з нашого боку «недишкретним», то вибач нам за те, ваша ханська мосць; не забувай, проте, що будь-яка «недишкретція» платиться за таку ж «недишкретцію». Зрозуміло, вашій ханській мосці й не снилося, щоб наше низове запорозьке військо, у такому малому числі, осмілилось наступати війною на знамените і велелюдне кримське панство. Але цього могло б і не бути (звісно, не внаслідок нашого страху, а завдяки нашій сусідській приязні), якби з вашого боку не було приводу й причин для ворожнечі та війни з нами, запорозьким низовим військом. Тому просимо вашу ханську мосць не лякати нас зброєю і не вважати нас за ніщо, а надалі на нас відкритою війною наступати. А то якщо будеш учиняти інакше, то й ми зберемося до купи вже набагато краще і в більшій силі, з'явимося у кримське панство не на Сивашську переправу, а прямо в самий Перекоп, виламаємо в ньому відчинемо собі ворота, для чого маємо усі засоби, і до ти з нього не вийдемо, поки з усесильною божою допомогою не побачимо кінця своєї справи. Бо якщо й колишні відважні кавалери і мужні вожді війська запорозького, наші славні предки віддавна воювали Крим

і царство турецьке *, то нам, їхнім нащадкам, хто може заборонити йти тим же самим воїнським шляхом? Отже, ми, військо запорозьке низове, не бажаємо воювати і ворогувати з вашою милістю і з усім кримським панством. Однак коли знову буде з вашого боку привід до війни, то ми навзаєм не побоїмося напасти на кримське ханство. А стосовно того, що деякі ваші й наші завзяті молодці, гуляючи широкими й дикими степами, вступатимуть між собою в боротьбу, то нам і вам не слід розглядати це як причину для великої війни. Не будемо більше затягувати нашого листа до вашої ханської мосці. Повідомимо лише, що ваших кримських невольників, знатних і простих, у нас знайдеться чотири тисячі. Ці бранці самі написали список своїх імен, визначили за кожного окремо викуп, випросили у нас трьох татар і через них послають той список вашій ханській милості. Якщо ти зволиш, ваша ханська милосте, наказати родичам невольників доставити той викуп якомога швидше до нас на Кіш з особливим від вашої ханської дишкреції для нас, війська запорозького, подарунком, то ми усіх бранців відпустимо у Крим. А якщо протягом півтора місяця того викупу не буде, то попереджаємо, що ми відішлемо усіх невольників до пресвітлої царської величності, доброго і багатого государя і добродійника нашого, котрий за те неодмінно винагородить нас із своєї монаршої казни. Виклавши усе це, бажаємо вашій ханській мосці доброго здоров'я і щасливого життя. Писано на Запорозькій Січі 1675 року, вересня 23 дня. Вашої ясновельможної ханської мосці доброзичливі приятелі Іван Сірко, отаман кошовий з усім війська низового запорозького товариством».

Проте ненависть мусульман до запорозьких козаків і всього християнського населення України після усіх цих подій так роз'ятрилася, що турки вирішили здійснити або, принаймні, поширювали чутки, що збираються здійснити похід на Запорозьку Січ і спустошити її додла. Існує переказ, що перш ніж відправити війська на Запорозжя, турецький султан Мухаммед IV послав козакам листа з вимогою добровільно підкоритися йому

* Самійло Кішка ⁷⁵, Федір Богданко, Петро Конашевич Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Сулима ⁷⁶ «торкнулися мужньо і самих стін константинопольських, доволі мушкетним димом їх окуривши; Синоп і Трапезонт стинали; могутньому Білгороду не раз крила осмалювали».

як непереможному лицарю. У відповідь запорожці, не перебираючи висловів, відповіли султанові теж листом, в якому заперечували будь-яку його доблесть і нещадно глузували над пихатістю «непереможного лицаря». У багатьох любителів південноруської старовини і досі зберігаються копії цих, можливо, і несправжніх, але цілком суголосних духу тієї епохи листів.

«СУЛТАН МУХАММЕД IV — ЗАПОРОЗЬКИМ КОЗАКАМ

Я, султан, син Мухаммеда, брат сонця і місяця, онук і намісник божий, володар царств — македонського, вавілонського, ерусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, винятковий лицар, ніким не переможний воїн, невідступний хранитель гробу Ісуса Христа, попечитель самого Бога, н я і втіха мусульман, великий захисник християн, — наказую вам, запорозькі козаки, здатися мені добровільно і без будь-якого опору і мене вашими нападами не примушувати непокоїтися.

Султан турецький
Мухаммед IV».

«ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ — ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНУ

Ти — шайтан * турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати **; твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, ерусалимський броварник ***, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак ****, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида *****

* Шайтан — чорт.

** Мати — тримати.

*** Броварник — пивовар.

**** Сагайдак — козел.

***** Гаспид — диявол.

внук і всього світу і підсвіту блазень*, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче!**

Невгоден еси матері вірних християн!

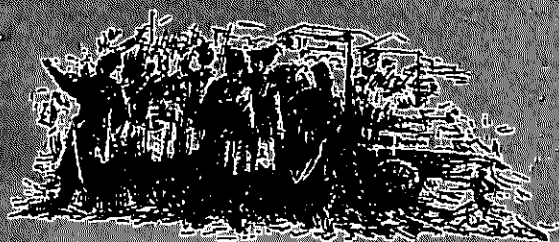
Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а дзень такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас...»

Кочовий отаман Іван Сірко
во всім Кошем запорозьким».

* Блазень — скоморох.
** Плюгавець — поганець.

Присяга Сірка царю Федору Олексійовичу.— Стара справа Сірка про підданство Дорошенка цареві.— Намагання Самойловича розірвати союз Дорошенка й Сірка.— Посольство Самойловича до запорожців та їхні погрози перейти до іншого царя в разі затримки гетьманом припадків.— Інструкція Самойловича, надіслана до Москви, про усунення самовільних рад, які затіваються Сірком та Дорошенком, і про засоби приборкання запорожців.— Схвалення інструкції в Москві та указ царя, направлений на Січ.— Продовження стосунків Сірка з Дорошенком.— Докори Самойловича Сіркові з цього приводу і посольство гетьмана на Запорожжя.— Донос Самойловича на Сірка в Москву та виправдувальний лист останнього.

Новий 1676 рік почався для Сірка і запорозьких козаків тим, що після смерті царя Олексія Михайловича, січня 30 дня, треба було присягати новому цареві Федору Олексійовичу з його братами Іваном та Петром Олексійовичами, за що кошовому і всьому війську запорозькому обіцяно тримати їх на платні, піклуватися про них, обороняти від усіх ворогів і ні в чому не обмежувати їхні вольності. «Великого государя, царя і великого князя Федора Олексійовича, усієї Великої, Малої і Білої Русі самодержця, її царської величності піддани — я, кошовий отаман Іван Сірко, і при мені суддя, писар, осавули, отамани курінні, і всі старші й менші війська запорозького низового обіцяємо Господу Богу перед святим Євангелієм, по непорочній заповіді його, яко в сьому святому Євангелії вказується, їй-право, на тому служити великому государю, царю і великому князю Федору Олексійовичу, усієї Великої, Малої і Білої Русі самодержцю, та його государевим спадкоємцям, і матері його, великій государині, цариці і княгині Наталії Кирилівні, і братам його».

Присягаючи на вірність новому російському цареві, Сірко приніс йому стару справу свою про підданство Дорошенка Москві. Дорошенко усе ще залишався в Чигирині, твердячи, що Чигирину, за прислів'ям «де булава — там і голова», неможливо бути без гетьмана. Самойлович, приписуючи усі злигодні Україні саме Дорошенкові, після вступу на престол царя Федора Олексійовича, «почав писати до Москви листи на свого супротивника, нібито він орди кримські та білгородські на нашу землю тогочинну принаджує». Про цю супліку дізнався Дорошенко і в красномовному і схвильованому листі до Сірка й запорожців від 21 березня 1676 року зняв із себе вину за бідкування України, а причину злигоднів та поневірянь вітчизни вбачав у нашествиях мусульман та у правлінні «Сарданапала» Самойловича, який «гетьманувати любить, а з перин розкішних, мов щур, вилізти і взятися за зброю для оборони батьківщини од вовків кримських не хоче». Одержавши від Дорошенка послання, Сірко звелів скликати з усіх лугів та рукавів Дніпрових низове запорозьке військо, учинити раду військову і на ній зачитати гетьманського листа. Під час читання «мало не всі запорожці плакали, нещастя убогої вітчизни своєї малоросійської тогочинної серцями опечаленими переживали». На скорботний лист Дорошенка запорожці відповіли своїм листом, де пов-

ністю погоджувалися з гетьманом у тому, що Самойлович справді затіяв «душепротівне» діло, і радили йому всіляко захищатися од лівобережного гетьмана, обіцяючи із свого боку допомогу в боротьбі з ворогом *. Після цього дружні стосунки між Сірком та Дорошенком ще більше зміцніли. Підтримуючи в усьому Дорошенка, наприкінці лютого Сірко послав до нього дванадцять козаків і через них радив, щоб гетьман у великого государя у вічному підданстві був, але до Москви з Чигирини без військової ради не ходив, а раді під Переяславом бути, і на ту раду слід їхати і Дорошенку, й Самойловичу, про що він, Сірко, великому государю має написати **.

Так доносив Самойловичу гоголівський піп Ісакій, і Самойлович платив за те Сіркові сторичею. Передовсім він направив на Запорозжя Карпа Надточія з листом, в якому умовляв Сірка облаштити Дорошенка, клейноди повернути, смуту на Україні не учиняти і про вибори нового гетьмана не думати. Карпо Надточій прибув на Січ 12 січня під вечір, а наступного дня, коли ледь почало світати і запорозьке товариство за звичаєм збиралося на військову раду, з'явився до Сірка в курінь, уклонився і подав йому гетьманського листа. Разом з Надточієм увійшли Луцик та руський чоловік на ймення Іван Іванович, котрий подав Сіркові грамоту князя Ромодановського і наказ кошовому з'явитися до боярина і жити у своєму домі на слобідській Україні. Сірко тих листів та грамот у курені не прийняв, а взяв їх при виході на майдан до козаків. На раді спершу були зачитані царські грамоти, а потім лист гетьмана Івана Самойловича. Військо не дослухало гетьманського листа навіть до половини і почало кричати, що гармат, узятих від Дорошенка, воно не віддасть і що гетьману варто було б ще кількоро нових гармат на Січ прислати, а не те що забирати. Після цих слів Надточій звернувся до козаків: «Недобру ви, панове браття, ухвалу учинили на весну раду скликати і нового гетьмана обирати. Знайте, на те не буде волі государя, щоб вам, опріч Івана Самойловича, кого іншого можна було б гетьманом обрати, бо ви й без того в містах велике сум'яття чините». Вислухавши Надточія, два козаки мишастівського куреня (один з них був Троцький Андрій) ска-

зали: «То правду мовить Карпо, бо, обравши гетьмана проміж себе, ми дозволимо людям, які мешкають по містах, різні пакості, нестерпні образи та смиканину творити, а відтак доведемо Україну до ще більшого спустошення і руйнування». Коли після таких розмов рада розійшлася, по всіх куренях отамани і знатне товариство зачали таке говорити: «Якщо гетьман надумає, затримувати запаси, ватажків та охоче військо, котре йде на Січ, ми знайдемо собі іншого царя недалеко від нас і зробимо усю частину України, що перебуває під рукою царя, такою ж безлюдною, як гетьман і боярин Дорошенкову сторону зробили». А Сірко у своєму курені казав: «Хай гетьман ватажків та охочі війська, котрі прямують на Запорозжя, не затримує, інакше ми знаємо, як нам діяти. А те, що в грамоті царської величності велено мені до боярина і у свій дім їхати, я нізащо не виконаю, бо знаю, що мене знову хочуть упіймати і в соболі запроторити⁷⁷, досить і того, що було, — більше не їду». А потім ходив туди-сюди по куренях і намовляв військо, щоб одписало цареві, ніби товариство не забажало одпустати його до боярина *.

У лютому гетьман Самойлович писав государеві, що готовий йому, як і блаженної пам'яті батькові його, вірно служити та невірних бити, але щоб тільки не заважали в тому Дорошенко й Сірко і щоб государ своїми грамотами, а боярин своїми нагадувальними листами Сірка й Дорошенка від непостійності утримували, і щоб Сірко до боярина для ради про кримські промисли із Запорозжя в Курськ приїздив, а до Сірка на Січ і припаси, і блудящих людей пропускати заборонив, а також свавільні ради в містах скликати і гетьманів обирати заборонив **. Тут же Самойлович сповіщав, що на посланий ним Сіркові через козака Карпа Надточія лист відповіли, замість кошового, курінні запорозькі отамани. Вони доводили гетьману, що даремно він усіляко їх паплюжить, бо вони з тим Дорошенком туркові добряче пиху збили і половину бідної вітчизни з рук його вирвали. А в той же час він, гетьман, маючи, мовляв, більше ніж треба війська, ні Дорошенка в біді не підтримав, ні нещасним ладиженцям і уманцям у боротьбі з турками й татарами не допоміг. Даремно він, гетьман, також про клейноди розводиться, ніби їм не

* Величко С. Летопись... Т. 2.— С. 390—396.

** Акты...— Т. 12.— С. 477, 489, 513.

* Акты...— Т. 12.— С. 548—550.

** Там же.— С. 516, 545, 546.

належить на Січі бути: як почалося козацтво на Дніпрі і як тут перші гетьмани жили, то сюди і клейноди государями давані, а вже згодом, на новому Запорозжжі та в нові часи, внаслідок безладдя на рідній землі ті клейноди з місця на місце переносяться, так само, як і ради, для яких особливе місце, Росава, є, а тепер вони в Стародуб забрели. Даремно також і за нібито свавілля дорікає він запорожцям: добру справу треба робити, нікого не питаючи, та й чи можна за багато верст повсякчас про все запитувати гетьмана. Не можна також вимагати від запорожців звіту про справи їхні, бо вони і славу, і харчі, і фураж — усе звикли самопалами та шаблями собі добувати, з безпекою для власного життя працювати за всіх. Якби їх зовсім не було, то давно б серед вітчизни козацької кочовиська татарські завелись. Даремно, нарешті, він, гетьман, дорікає запорожцям за непослух, бо ж сам не виконує волі царської: государ вирішив передати січовикам Переволочанський перевіз, а гетьман приховав царську грамоту про те монарше рішення*.

У відповідь на послання, писане курінними отаманами, Самойлович листовно виправдовувався перед Сірком, указував на шкідливі вчинки Дорошенка, знову нагадував Сіркові про необхідність бути вірним російському государеві та слухатися його, гетьмана**. А слідом за цим направив до Москви через своїх посланців Леонтія Полуботка⁷⁸ та Карпа Надточія цілу інструкцію про те, як припинити скликання самовільних рад, влаштуваних Дорошенком та Сірком, як заспокоїти Україну і приборкати запорозьких козаків. Для цього треба: по-перше, направити до Сірка посла*** і привести кошового до присяги на вірність російському цареві; по-друге, наказати Сіркові, щоб він тільки на Січі перебував і там стежив за порядком, а на малоросійські міста не зазіхав і своїх запорожців туди не пускав; по-третє, в разі непослуху Сіркового, попередити його грамотою, що гетьман усіх запорозьких козаків, які самовільно забрели у міста, хapatиме і як утікачів страчуватиме****.

Інструкція гетьмана цілком задовольнила Москву.

* Акты...— Т. 12.— С. 522—527.

** Там же.— С. 590.

*** Послом був визначений стряпчий Іван Протасєв.

**** Акты...— Т. 12.— С. 545—562.

5 березня Сіркові був посланий царський указ про те, щоб він, пам'ятаючи свою клятву в Москві, підбурювань Дорошенкових не слухав і від самовільних рад

Гетьман
Петро Дорошенко

свавільних людей усілякими способами, промислом та стараннями своїми утримував, запорожцям ходити у міста забороняв, а усіляко намагався над ворогами промисел чинити і вірно царській величності служити, за що цар дарує козакам п'ятсот червінців, сто п'ятдесят половинок сукон та п'ятдесят пудів свинцю, зілля та кож, а якщо ж вони бешкет та свавілля чинитимуть у малоросійських містах, боярин і гетьман будуть їх вгамовувати за військовими законами. Того ж дня подібне розпорядження про запорозьких козаків було надіслане гетьману України обох боків Дніпра Івану Самойловичу*.

Після одержання царської грамоти та гетьманського листа Сірко, однак, не переставав підтримувати стосунки з Дорошенком, про що запопадливо сповіщали Самойловича його прибічники. Так, 15 березня стависький протопіп Іван Дзєня повідомив гетьманові, що Сірко направив у Чигирин до Дорошенка своїх посланців, через яких запрошував його їхати на Запорозжжя і радив військових клейнодів Самойловичу не отдавати, бо Са-

* Акты...— Т. 12.— С. 537, 559.

мойлович обраний гетьманом на переяславській стороні, де запорозької старшини і старшини інших козаків не було і де проводити раду взагалі не годиться, а належить їй бути в урочищі Росава. Посланцям Дорошенко сказав, що не може поїхати на Січ, бо остерегається, коли б хто інший не заволодів містом Чигирином. Про стосунки Сірка й Дорошенка доносив гетьману і переяславський полковник Войца-Сербин*.

Сам Дорошенко почувався на силі завдяки зв'язкам із Сірком і відкрито висловлювався проти гетьмана: «Пю за те, щоб мені не віддати булави Івану Самойловичу, а силою у мене Самойловичу булави не одібрати!» — казав він на обіді в присутності Горяїнова, посланця князя Ромодановського. «Не видайте мене, як донці Степана Разіна видали; хай донці видають, а ви не видавайте!» — казав Дорошенко тут же за столом посланцям Сірка. «Не видамо!» — відповіли запорожці.

Звісно, треба було негайно покінчити з Дорошенком, щоб приборкати Сірка та прихилити його до Москви у зв'язку з новою загрозою з боку турків і татар. Спершу до Дорошенка був посланий стольник Деремонтов, а потім проти нього виступив із сімома полками сам гетьман Самойлович. Він переправився через Дніпро і послав до Чигирина чернігівського полковника Василя Бурковського з дорученням передати Дорошенкові наказ государя — скласти свої повноваження і принести присягу російському цареві. На цей наказ Дорошенко відповів відмовою. Він, мовляв, нічого не може робити без згоди усього запорозького низового війська. Після цього один з полковників Дорошенка таємно зустрівся з Бурковським і нашептав, щоб він аніскільки не вірив Дорошенкові, бо той підтримує зв'язки з Кримом та Запорожжям**. Про усе це гетьман Самойлович доніс цареві 1 квітня особливою грамотою, на що государ 7 квітня листовно звелів йому стосунків з Дорошенком не псувати, а всяляко схилити його до переходу на монарший бік. Такий перебіг подій дуже занепокоїв Самойловича, особливо з огляду на чутки про новий намір Дорошенка зібрати чорну раду для обрання гетьмана обох боків Дніпра***.

Не менше турбував гетьмана й Сірко. 22 квітня Са-

* Акты... — Т. 12. — С. 562, 565, 575.

** Там же. — С. 596—602, 604.

*** Там же. — С. 602, 610, 622.

мойлович направив на Січ свого посланця, канцеляриста Василя Романовського разом із стряпчим Іваном Протасєвим, Василем Перхуровим* та слугою Квітковським. Вони передали Сіркові листа з умовлянням не відриватися од підданства християнському монарху і не схилитися на бік турецького султана та кримського гетьмана. Сірко ознайомився з листом і почав дорікати гетьманові за те, що він припасів на Запорожжя не пускає. Одночасно з цим запорозька голота зчинила лемент і стала паплюжити гетьмана дошкульними словами. Наступного дня Сірко, будучи сильною нападитку, закликав до себе в курінь Василя Романовського, ухопив його за барки, зажадав у козаків шаблю і у великому гніві сказав: «Чи знаєш ти, що я тобі голову можу зітнути? Знатиме тоді твій гетьман, як я від Стародуба зайду і почну звідти його бити! Хоч я і присягнув російському цареві, але государя польського не залишу!» Дісталося од Сірка й служці гетьмана Квітковському. Цього кошовий обре почувив, побив і тут же виганьбив Самойловича мідними словами. Паплюжачи гетьмана, Сірко приказував: «Як гетьман Іван Самойлович прийде до нас на Запорожжя і війську уклониться, то буде гетьманом, а не прийде до нас Самойлович, Дорошенко прийде і гетьманом Дорошенко буде». Через посланців гетьмана Сірко передав йому листа від 22 березня, в якому дякував цареві за привезену Перхуровим платню для війська, дорікав Самойловичу за його зайві умовляння не відриватися козакам від християнського монарха (такого ніколи не буде) і до невірного царя не прихилитися, а також за те, що він царських указів не виконує: царського борошна на Січ не посилає, ватажкам з харчами ходити забороняє, застави, щоб на Кіш жодна людина не пройшла, по крайніх дніпровських містах виставляє, через що «козаки, аніскільки не прижмурюючи своїх очей перед гетьманом, а, навпаки, видивившись їх, досі так і не одержали від нього анічогісінько». Про клейноди Сірко у листі писав, що гетьман одержить їх тоді, коли з'єднається із Дорошенком і заради наступної з Кримом війни «злучиться» із запорожцями**.

Ясна річ, гетьман негайно доніс у Москву про все, що відбулося на Січі і в Чигирині. До столиці пішла також супліка (травня 6 дня) і від кошового. Сірко скаржився

* Московські люди везли запорожцям жалування.

** Акты... — Т. 12. — С. 632—636.

на Самойловича за те, що той притримав у себе грамоту царя Олексія Михайловича про передачу кошовому містечка Келеберди, а запорозькому війську — Переволочанського перевозу і млинів у полтавському полку, що авелів вигнати з міст запорозьке військове кінне товариство і заборонив ватажкам ходити із хлібними припасами на Запороги. Цар і на донесення гетьмана, і на скаргу Сірка відповів однією грамотою, травня 14 дня, на ім'я Самойловича і разом з цією грамотою прислав і лист Сірка, повелівши оголосити кошовому, що всі його скарги на гетьмана будуть до гетьмана і надсилатися. Тут же наказано роз'яснити Сіркові з військом, що грамоти блаженної пам'яті царя Олексія Михайловича про передачу Келеберди та Переволочанського перевозу не виконані тому, що подане цареві прохання було надіслане без відома гетьмана, а відтак надалі запорожці не повинні про будь-що просити царя, перед тим не повідомивши Самойловича. А кошовому запропоновано для проживання з дружиною, замість Келеберди, слободу Мерефу, де він і раніше жив, а про Келеберду велено йому взагалі забути: «Ми, великий государ, указали, за колишнім нашої царської величності указом, надісланим тобі, гетьману, квітня 14 числа (1676) на підставі твоєї чолобитної, кошовому отаману Івану Сірку та військові низовому запорозькому в тому всьому відмовити, бо здавна ніколи такого не бувало, щоб військо низове запорозьке для прогонування у містах чимось володіло... Тільки ватажків з хлібними припасами дозволяємо гетьману на Кіш пропускати, щоб запорожців затриманням припасів од нашої государевої милості не відлучати»*.

Тим часом стосунки Сірка й Дорошенка не припинялися, про що запопадливо доносили гетьманові його прибічники. Так, наприкінці травня гетьману сповістили, що Дорошенко прислав волами на Січ сорок пудів шинки, чотири бочки вина, один віз тютюну і все те, разом з волами, оддав війську**. Тут же гетьману повідомили, що Сірко з Дорошенком збираються укласти мир, а для цього хочуть зібрати раду в місті Крюкові, під Криловом. Наприкінці червня Самойловичу донесли, що запорозьке військо вимагало

* Акты...— Т. 12.— С. 641—647.

** За Самовидцем, живність, горілку, тютюн і гроші: Летопись Самовидца...— С. 128.

Дорошенка до себе в Кіш з військовими клейнодами, але сам Сірко усно й цілком таємно через свою людину передав Дорошенкові, щоб той не зважав на прохання війська, на Запорожжя не потикався, сидів спокійно в Чигирині і ні до гетьмана, ні до боярина, якщо бажає залишатися живим, не з'являвся. Це ж Дорошенку радив, окрім Сірка, і ніжинський протопіп Семион Адамович, позбавлений чернігівським архієпископом Лазарем Барановським⁷⁹, за згодою Самойловича, багатьох маєностей*.

Сірко не переставав підтримувати зв'язки з Дорошенком і водночас запевняв, що він і гадки не має вступати в переговори з турками й татарами. Так, 14 липня у листі до князя Ромодановського з приводу викупу з полону його сина Андрія та сина Скуратова Олександра кошовий пояснював: «Хотіли ми за вісьмох полонених турків узяти викуп. Вони запропонували нам або п'ять тисяч грішми, або замість грошей сина твоєї клякої милості чи сина окольничого Петра Скуратова. Але їхній намір не здійснився: за них дали лише дві тисячі. Листи од твоєї княжої милості, писані в Крим до сина твого князя Андрія Григоровича, і від Скуратова до сина його Олександра, ми добрими посланцями послали, але відповіді на те ніякої не маємо, а коли буде на те відповідь, сповістимо негайно. А що ради нинішнього викупу, за давнім військовим звичаєм, як і на Дону ведеться, ми вступили в дружбу з очаківцями, то учинили те лише задля того (і, Боже борони, ні для чого іншого), щоб мати для війська вільний прохід на Низ за сіллю та за іншими промислами. А проханів похід твоєї княжої милості сповіщаємо, що стоїть хан з усіма силами біля Каланчака».

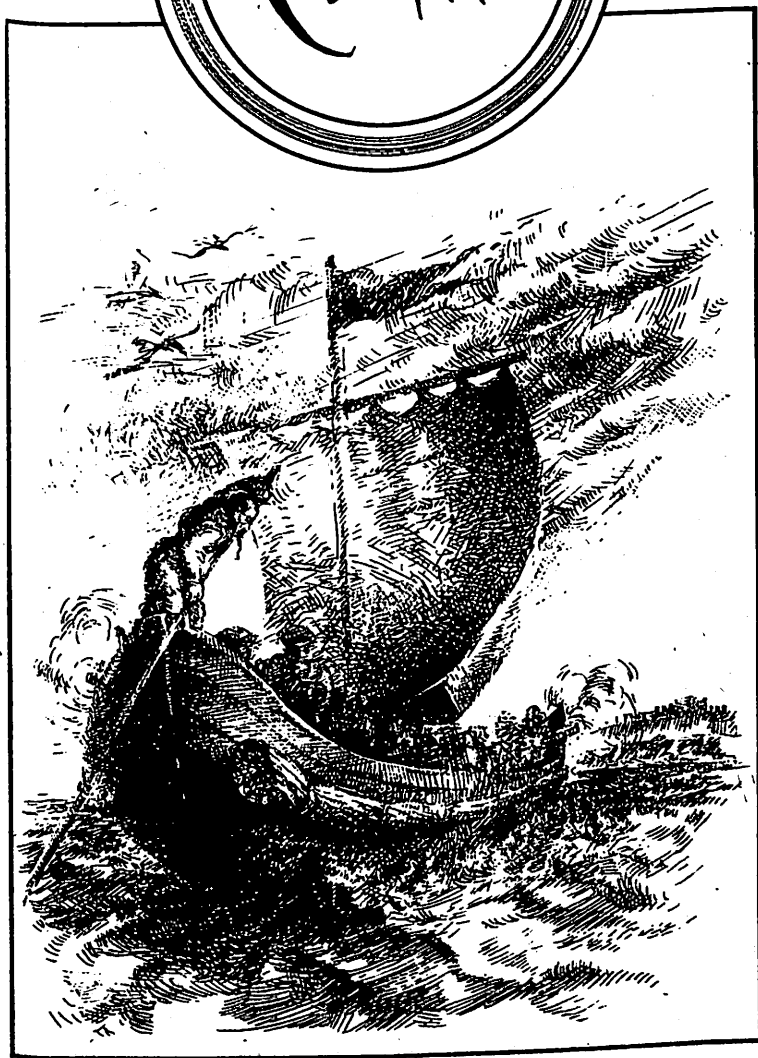
Проте ні князь, ні гетьман, ні його прибічники не вірили таким запевненням Сірка. Липня 21 дня із Жовнина доносили Самойловичу, що кримський хан із сильними ордами розташувався на річці Інгул неподалік Білих Криниць і чекає Сірка з військом, і тільки-но кошовий прибуде, союзники рушать на Чигирин, а звідти Сірко піде лівим боком Дніпра, а Дорошенко правим — на Україну⁸⁰. А втім, невзбарі з'ясувалося, що в Чигирин разом з татарами прийшла тільки частина запорожців, сам же Сірко залишився на Січі**. Серпня

* Акты...— Т. 12.— С. 655, 661, 774.

** Там же.— С. 682, 698, 701, 718.

30 дня (1676) поляки скаржилися посланцеві Самойловича Борису Моршєвському, що Сірко уклав перемир'я з кримчаками і тим самим більшу частину орди пропустив у Польщу, бо кримчаки, не маючи загрози з боку Сірка, вільно покидали Крим і багато лиха накоїли в Польщі. Але тут же гетьманський посланець дізнався, що Сірко прислав до польського короля невідомо навіщо, п'ятдесят козаків. Королівська величність видала тим козакам по двадцять карбованців на чоловіка й одіслала їх до коронного гетьмана у Львів. Там їм видано харчів по шість карбованців, після чого вони, без послань, без підвід і без подорожнього листа, поїхали назад. Запорожці просили гетьманських посланців взяти їх із собою, але ті їм відмовили*.

* Акты...— Т. 12.— С. 829, 832.

Остаточна розв'язка з Дорошенком —
Похід Сірка проти татар. — Перший похід
турків під Чигирин. — Намагання царя,
султана й хана прихилити Сірка на свій
бік. — Стосунки Сірка з Юрієм Хмель-
ницьким. — Прибуття на Січ царських пос-
лів Перхурова та Карандеева. — Листуван-
ня Сірка із Самойловичем. — Втеча турків і
татар з-під Чигирини. — Ухиляння Сірка
від походу на Чигирин і докірливий лист
йому з цього приводу від гетьмана. —
Приїзд на Січ царського посла з розпиту-
ванням про причини ухиляння Сірка від
походу. — Відповідь Сірка й запорожців на
цей запит. — Повернення посла в Москву
і його розповідь про наміри та дії запо-
рожців.

Так чи інак, але у Москві вирішили якомога швидше
завершити справу з Дорошенком, поки до нього не
прийшли на допомогу турки й татари, тим паче, що на
такому прискоренні наполягав і гетьман Самойлович.
За царським указом вдруге проти Дорошенка рушили
до Дніпра російські, під орудою Ромодановського, і ко-
зацькі, під орудою Самойловича, війська. На цей раз
Дорошенко, після невеликих вагань, здався союзникам,
склав перед ними військові клейноди і відкрив Чигирин
для вступу російських та козацьких військ. При роз-
питуванні Дорошенка про заміри турків і татар він
з-поміж іншого розповів і про те, що турки збиралися
побудувати на Запорожжі свої міста: на Чортомлицькій
Січі, біля Хортиці та на правому березі Дніпра,
в Кодаці, звідки можна було б усією Україною верхо-
водити*.

Після здачі Дорошенка Самойловичу Сірко, мабуть,
зовсім заспокоївся. Наказний кошовий отаман Василь
Криловський сповіщав Самойловича, що листопада
11 дня Сірко з товариством розташувався на Низу
і, будучи вірним своїй природній схильності чинити
військовий промисел над бусурманами та бажаючи
прислужитися вітчизні, усьому християнському світу
та царській величності, рушив проти татар, які повер-
талися з Польщі в Крим. Кошовий прагнув татарським
військам шкоди завдати і християнських невольників
із катівських рук визволити**.

А тим часом виникло питання, куди подіти Доро-
шенка — чи залишити його в Малоросії, чи відправити
до Москви. На початку грудня 1676 року гетьман
Самойлович з цього приводу писав цареві, що відсилати
Дорошенка в Москву незручно через неприємність,
яку у зв'язку з цим можна чекати від Сірка: «Коли
Сірко з усією своєю старшиною дізнається про те,
одразу ж рознесе по всій Україні, між військовими
людьми й посполитим народом, різні чутки, домагати-
меться повернення Дорошенка, а все для того, щоб лити
воду на свій млин, на шкоду вашій царській величності
та для паплюження мене за недбальство. Він почне
дорікати мені, що я допускаю стосовно Дорошенка
беззаконня і маю намір заслати його в Сибір». Цар
цілком погодився з такими доказами гетьмана, і тому

* Акты... — Т. 12. — С. 818.

** Там же. — С. 820.

Дорошенко був на якийсь час залишений у Малоросії, але згодом усе ж відправлений до Москви. Однак тут гетьман прохав царя, щоб Дорошенко жив у Москві на видноті, «аби посланці мої та Сіркові, коли бувають у Москві, бачили його і відали, що він живе при милості царської величності».

На той час Сірко все ще миролюбно ставився до гетьмана Самойловича. «Сірко нині під турецькі й кримські містечка ходив і з татарами перемир'я розірвав», — писав про нього сам гетьман до Москви. У такому ж мирному настрої перебував Сірко і в ставленні до царя, тим більше, що одразу після від'їзду Дорошенка в Москву кошовий одержав од государя листа з приємною звісткою про те, що колишньому гетьманові виявлена у столиці «велика шана і премногая царська милість»*.

Однак такий настрої Сірка стосовно російського царя і малоросійського гетьмана тривав недовго. Це виявилось на початку 1677 року, з часу так званого першого чигиринського походу⁸¹ татар і турків. Бусурмани давно погрожували новим походом на Україну і нарешті весною 1677 року вирішили здійснити свій намір. Зачувши біду, російський цар заздалегідь почав готуватися до оборони. Передовсім він послав Сіркові грамоту з повідомленням про заміри ворогів і про необхідність чинити над ними промисел. Велено було Петру Дорошенку також листовно застерегти кошового. Наказано знову розпитати Дорошенка, де турки збиралися, оволодівши Україною, закласти міста, на що отримано було ту ж саму відповідь: увага ворога завжди була прикута до острова Хортиці, урочища Кічкаса та міста Кодака за сімдесят верст од Січі. Цар велів взяти в облогу фортецю Кодак і послати туди лише човни, щоб ворог не зміг знайти там пристановища**.

Але в той час, коли цар і гетьман так настійно домагалися взаємодії із Сірком, на нього накидали оком і турки з татарами. Султан, утративши Дорошенка, висунув замість нього свого бранця Юрія Хмельницького і через нього почав схиляти Сірка на свій бік. Квітня 5 дня Юрій Хмельницький, оголосивши себе гетьманом, вождем малоросійського війська і малоросійським князем, писав Сірку: «Спасителю нашому усе під силу: убогого посадо-

вити з князями, смиренного вознести, сильного повергнути. Лихі люди не дали мені пожити в любій вітчизні. Утікаючи від них, довго я поневірявся і потрапив у неволю. Але Бог подвигнув серце найяснішого цесаря турецького: він дарував мені свободу, удовольнив мене своєю милістю і князем малоросійським затвердив. Коли я був на Запорозжжі, ви обіцяли виявити до мене любов та зичливість і мати мене за вождя хотіли. Виконайте ж тепер вашу обіцянку і присилайте послів своїх у Кизи-Кермен для переговорів зі мною».

Цього листа Хмельниченка Сірко відправив гетьману і долучив до нього власного, в якому повідомляв (квітня 22 дня), що минулої зими з міста Кизи-Кермена вийшов турецький загін, який захопив на Лузі* двох запорозьких козаків і відправив їх у неволю. Обидва запорожці, однак, повернулися на Січ: один самостійно, завдяки власній спритності та кмітливості, визволився, а другий зустрівся там з Хмельниченком і з його допомогою врятувався з волю. З цим козаком Хмельниченко і передав Сірку свого листа від квітня 5 дня. Кошовий, у свою чергу, передав Хмельниченкового листа Самойловичу і долучив до нього власного, в якому сповіщав, що він послав листа Юрію Хмельницькому з проханням козаків, полонених у Ладижині.

Гетьман прочитав послання Юрія Хмельниченка та лист Івана Сірка і за перше дякував кошовому, а за другий дорікав, бо, мовляв, не слід би підтримувати стосунки з Юрієм, «щоб не дати тим Хмельниченку вгору вознести і паче перед турками зміцнитися». Гетьман радив кошовому у майбутньому утримуватися від зв'язків з Хмельниченком, а посланого до нього запорожця, коли той повернеться на Січ, «для з'ясування замірів ворожих» до нього, гетьмана, направити. Водночас Самойлович негайно сповістив про усе царя і надіслав йому листи Хмельниченка та Сірка**.

Звістці гетьмана цар надав особливо великого значення і одразу ж відправив до нього Олексія Іванова, спеціального посла з царською грамотою для передачі Сіркові. Через нього цар наказав Самойловичу вибрати якого-небудь знатного чоловіка з-поміж своєї старшини

* Акты... — Т. 12. — С. 823, 834; Т. 13. — С. 56, 57, 25, 75.
** Там же. — Т. 13. — С. 90, 92, 122, 123, 163, 100.

* Йдеться про Великий Луг — місцевість над Дніпром навпроти Чортомлицької Січі.

** Акты... — Т. 13. — С. 105—111, 141.

і якомога швидше відправити його на Січ і через нього наказати Сіркові од перемир'я з кримчаками відмовитися, обміну полоненими не робити, а за своїм давнім війським звичаєм над Кримом та кримськими містечками промисел чинити. Гетьман негайно відправив царську грамоту Сіркові і до неї долучив свого листа від червня 15 дня, в якому писав, що кошовий, забувши страх божий, милість та добро государя, під виглядом обміну полоненими помирився з ханом замість того, щоб у такий трижовний час чинити промисел над ним: «Варто тобі, кошовому, для збереження церков божих, для милости великого государя та для цілості малоросійських міст перемир'я облишити і обмін той відкласти, а промисел над ворогом чинити» *.

Тим часом Юрій Хмельницький знову надіслав Сіркові, одне за одним, три листи (травня 15 і 19 дня та червня 14 дня), в яких виявив готовність просити султана за взятих у полон і замкнутих у цареградській вежі козаків та водночас запрошував кошового, коли справа дійде до війни, з усім своїм кінним військом, частиною піхоти й гарматами до нього, князя Юрія, Гедеона, Венжика, приходити, за що й Сіркові, і всьому війську низовому милість у турецького султана обіцяв виклопотати, вольності військові дарувати і від усіляких неподобств з боку Криму захистити: «Як із джерела всі струмки витікають, так і від вас, війська запорозького низового, усе починається... І якщо ваша милість негайно в Бендери приїде, то там, дасть Господь Бог, порадимося з вами, як учинити, і благополучно вас одпустимо». Сірко і ці листи Хмельницького відправив гетьманові, а разом з ними і два своїх (червня 22 і 29 дня). В останньому він писав:

«Відомо милості твоїй, що ми ні про що інше не думаємо, як про військовий промисел, маючи на меті оплакану вітчизну оборонити і від ворога хреста Господнього, бурсурана, якого веде нащадок Хмельницького, захистити. Відомо тобі також і те, що Хмельницький надіслав нам свого листа. Відтак ми відправили до Хмельниченка найнадійніших козаків Трохима Троцького, Леонтія Коржа та військового писаря Петра і зробили це не для чого іншого, як для клопотання перед турецьким султаном про полонених товаришів наших, а також і для того, щоб дізнатися про всі задуми й заміри ворогів. І ті по-

сланці наші повідали, що передовсім супротивники збираються з усіма силами своїми іти до нас на Січ, а потім, по розправі над нами, рушити під Чигирин, що, як свід-

Юрій
Хмельницький

Georgio Chumilinski Generale de Cossachi.
Ducatus Pol.

чать посланці, має статися невзабарі, бо коли посланці відїздили, якраз тоді нечестивці пішли від мосту з цього боку Дунаю до Тягина і далі збираються рушити в урочище Головню, а саме: на Андріївський острів (у гирлі Бугу), на річки Інгул, Інгулець, Кам'янку *, а всі ті урочища неподалік од нас розташовані. Крім того, посланці наші прочули, що Хмельницького зроблено князем України, і князівство його буде віднесене до таких же удільних, як і інші князівства турецького царства. Тим же посланцям візир турецький Ібрагім-паша говорив, що коли ми визнаємо Хмельницького за свого господаря, то від турецького війська нам не буде жодних хитрощів. У тому він клятвеними словами запевнив нас, низове військо, що коли він обмане нас, то хай тоді шабля його на шиї буде його. Сповідуючи про усе це, ми просимо вашу милість порадити, як нині нам учиняти. Ми неоднора-

* Річка між Бериславом та Миловом, де згодом була Кам'янська Січ.

зово зверталися до вашої милості, щоб ви попросили у царської величності для нас допомоги і необхідних військових припасів, але ніяк не могли ні досягнути до вас, ні упрохати вас. І тепер, не маючи достатніх сил, щоб протистояти такому величезному ворожому наступові, несамохіть змушені будемо скоритися Хмельницькому. Тож не подивуй з того: за нинішніх умов ми інакше себе зберегти не зможемо. І на це, ваша милість, не дивися легкома і про вітчизну нашу, і про нас піклуйся і дбай».

Гетьман знову усі листи Хмельницького і всі відповіді на них Сірка негайно відправив до Москви*.

Тривалі стосунки Сірка з Юрієм Хмельницьким та постійні доноси на кошового з боку гетьмана примусили царя Федора Олексійовича розслідувати справу Сірка на місці, у самій Січі. І здійснити це доручено царському послові Василеві Перхурову, відправленому на Січ з царською платнею і таємним наказом розвідати стосунки Сірка з Хмельницьким. Посол прибув спершу до Батурина, а звідти, вже з охоронними козаками, рушив на Запорожжя. Перхуров не застав Сірка, бо той був саме на пасіці, в п'яти верстах од Січі. Наступного дня, коли кошовий повернувся, посол направив до нього козаків із свого супроводу з проханням, щоб кошовий і все поспільство веліли без зволікання прийняти посла з царською грамотою і платнею. Кошовий Сірко і все присутнє в нього товариство запросили посла іти до них з грамотою і платнею. Коли посол прийшов, козаки вітали його пальбою з гармат, мушкетів та дрібного оружжя. Через чотири дні 24 червня кошовий і все поспільство зібрали раду, і на ній Сірко царську грамоту прийняв, печать на ній цілував і на голову клав, а відтак ту грамоту зачали козакам читати. Вислухавши царське слово, Сірко государеві бив чолом за його милість, а запорожці почали на раді голосно обурюватися, що сукна їм мало прислано, тільки й того, що дістанеться кожному козаку по рукаву. Служили вони отцю государеві, служать і тепер вірно і над бурсманами промисел великий постійно чинять, а обдаровують їх не вельми. Та й платні прислано обмаль, хоч вони й надалі обіцяють вірно государеві служити. Кричали на раді й про те, що гетьман відібрав у них Переволчанський перевіз і заборонив до них у військо запаси присилати. Кошовий на раді бідкався, що військо його не

* Акты...— Т. 13.— С. 169, 167, 179, 180, 173; Бантыш-Каменский Д. Н. Источники...— Ч. 1.— С. 266.

слухає, бо у нього ні знамена, ні булави немає, а якби була на те государева милість і прислані булава та знамено, то й козаки слухняніші були б.

Перебуваючи на Січі, посол дізнався, що запорожці послали Хмельницькому листа з проханням про побратимів, узятих під Уманню та Ладжином у полон. Сірко повідомив послу, що Юрій Хмельницький чекає до себе кримського хана і турецьких послів, аби з ними йти на Запорожжя, Київ та Чигирин, і якщо турецьке військо на Кіш прийде, то Сірко усе місто спалить, а сам з козаками на островах притулок знайде. На самій же Січі їм не випадає сидіти, бо у них немає ніяких запасів. А з кримським ханом і кизикерменським беєм запорожці уклали перемир'я для того, щоб невольників повернути. Строк же тому перемир'ю до Петрового чи Іллевого дня. Тепер до них турецькі люди з'їжджаються і торгівлю невольниками ведуть. До приїзду посла із Запорожжя в турецьке місто направлено трьох аманатників⁸² для обміну й викупу і вольників. А з турецького міста також прибув на Січ аманатник. До кримського хана запорожці спорядили послів без відома Сірка, коли той був на пасіці.

Зібравши усі ці відомості, червня 25 дня посол відбув із Січі до Москви*.

Слідом за від'їздом Перхурова липня 5 дня прибув до Батурина стольник Олександр Карандеев з платнею для гетьмана і всієї старшини і з опитувальними статтями про справи в Малоросії та на Запорожжі. Він повідомив про наказ царя послати грамоту до Івана Сірка, в якій передовсім сповістити кошового, що царська величність боронитиме Україну од турецького султана з усіх сил. Затим государ велів повідомити, що Дорошенко прилаштований у Москві біля поважних справ царської величності. А сказано Сірку про Дорошенка для того, щоб кошовий не подумав, ніби гетьман, виїхавши до Москви, потрапив у неволю, і щоб сам у відчаї не кинувся до хана. А ще государ хотів, щоб Сірко із Самойловичем жив у мирі та злагоді і приїхав би до нього, гетьмана, в Батурин на пораду, як ворогові відсіч дати, а гетьман, порадившись із Сірком, через деякий час відпустив би його на Січ. І нині стало відомо великому государеві, що він, Сірко, з волі царя, приїздив до гетьмана на побачення і для розмови про те, як зустріти ворожу навалу. І хоч кошовий люб'язність гетьмана

* Акты...— Т. 13.— С. 194—197.

надто вихваляв, але насправді з того побачення нічого путнього не вийшло, бо посланці його розповідали гетьману, як він, Сірко, одержавши государеву грамоту і лист від Самойловича, заявив перед усім військом, що цар і гетьман лише принаджують його своїми листами, покладатися на них не слід, а про свою безпеку треба дбати самим,— знають запорожці гетьманську турботу, далася вона їм узнаки. Затим посол завів мову про те, як би Сірка, зважаючи на ворожі наступальні заміри, від перемир'я з кримчаками відрадити, щоб тим перемир'ям невірних не порадувати і православному християнству поневолення і спустошення не вчинити. На те гетьман відповів послу, що коли виступить з полками боярин і князь Григорій Григорович Ромодановський, тоді, порадившись із ним, він, Самойлович, пошле знатних і досвідчених людей, спроможних тому лихому замірові Сірка запобігти. Говорив посол з гетьманом і про те, що треба заздалегідь узяти в облогу місто Кодак і не дати туркам ним оволодіти.

На те Самойлович відповів, що тим містом відає та для оборони його направляє туди козаків кошовий Сірко і йому, гетьману, посилати в Кодак своїх людей, коли запорожці того не просять, не випадає, щоб не озлобляти козаків. А коли гетьман зустрінеться з князем, тоді вони обидва напишуть Сіркові, як би те місто Кодак від ворогів уберегти*.

Відпустивши царського посла, гетьман почав старанно збирати відомості про наміри Сірка. На початку липня (12, 13, 15) гетьманові доносили, що Сірко замирився з кримським ханом і турками і послав у Крим двох аманатів, але хан їх не прийняв, бо він, мовляв, буде із військом низовим і без аманатів жити в мирі, а якщо Сірко не захоче з ханом ладити, то хай тоді начувається. З Юрком Хмельницьким Сірко також живе в мирі. Хмельницький писав кошовому, що коли Сірко із запорожцями не придуть до нього, то усі сили бурсурманські напосядуть на Січ. Через те Сірко й помирився з кримчаками і збирається об'єднуватися з Юрком. Сповідали гетьмана і про те, як у фортеці над дніпровським лиманом чотири козаки запевняли тамтешніх турків, що з боку запорозького війська для Порти немає жодної загрози. Передали, нарешті, гетьману і про те, як Сірко направив до Хмельницького з покло-

ном своїх послів, а той не дуже гречно з ними повівся. Зате Ібрагім-паша видав посланцям Сірка по вісім ефимків та по жупану і наказав передати кошовому, щоб він поки що залишався на Січі, а вислав би на Буг назустріч візирю три сотні кращих козаків з поклоном від себе: «І Сірко перемир'я з ханом учинив і дав в аманати двадцять два чоловіки. Та запорожці на те не зважали і забрали у пашів під Тягиним до тридцяти коней із сотні»*.

Зібравши достовірні відомості про зносини Сірка з кримським ханом Селім-Гіреєм і з гетьманом Юрієм Хмельницьким, Самойлович написав (липня 28 дня) листа кошовому, в якому засудив блюзнірський учинок Юрія Хмельницького, колишнього архімандрита і служителя православної церкви, а тепер поплічника турків, ворогів Христової віри, і водночас докоряв Сіркові та запорожцям за те, що вони, мов вода з вітром, злигалися із Хмельниченком і намислили разом з турками воювати проти православного царя, а самому гетьману та українцям раду радили — очікуючи, який кінець усьому буде, про государевих людей не дбати і їм не підкорятися. Усупереч цьому Самойлович напучував запорожців, аби вони якомога міцніше згуртувалися і спільними силами, з божою поміччю, ворогам відсіч давали. Самому Сірку він нагадав про клятву, яку той приніс на вірність російському цареві після повернення із Сибіру: «Від престолу царської величності не відступати і жодної смуги у запорозькому війську не сіяти». Насамкінець гетьман указував Сірку й на те, що турки на Чигирин і Київ, а не на Січ, найбільше зазіхають**.

Невідомо, чи цей лист, чи сама звістка про зміну ворогами маршруту, замість Запорожжя — на Україну під Чигирин, подіяли на Сірка, але він відмовився од союзу з візирем Ібрагім-Шайтаном та Юрієм Хмельницьким. Ібрагім-Шайтан-паша листовно просив кошового прислати Хмельниченку бодай п'ятсот козаків, але Сірко та все товариство відмовили йому і ніякого війська не посилали. Навпаки, кошовий написав Самойловичу листа, в якому обіцяв прибути під Чигирин на допомогу. На це гетьман і боярин листовно висловили побажання, щоб Сірко не гаявся і найкоротшими шляхами добирався до Чигирина***.

* Акты...— Т. 13.— С. 201, 205, 206, 213—216, 226, 227.

** Там же.— С. 228, 232.

*** Там же.— С. 274.

* Акты...— Т. 13.— С. 181—188.

Це було 12 серпня, а через вісім днів, 20 серпня, турки та їхні союзники татари, волохи, мултяни⁸³ були розгромлені під Чигирином і тікали в західні околиці вольностей запорозьких козаків, за річку Великий Інгул. Перед Бугом вони розділилися на два загони. Кримський хан пішов на Кизи-Кермен. Під містом наполохані вояки кинулися в річку і наввипередки подолали її уплав. А Ібрагім-паша дременував до Бугу та Дністра своїм колишнім маршрутом, залишивши на річці Кам'янці, за сто верст од Чигирина, великий обоз із двохсот возів, шестисот волів, декількох буйволів, більше п'яти сотень убитих і полонених та близько трьох тисяч талерів. «А коли їх за двадцять верств од того погрому добивали, вони з переляку багато грошей в землю закопали і на те місце більше не поверталися»*.

Ні в битві під Чигирином, ні в погоні за ворогами Сірко участі не брав. Так принаймні свідчать тодішні акти. Лише малоросійський літописець Самійло Величко твердить, що в першому чигиринському поході були й запорожці: «У той час, коли Ібрагім-паша залишив Чигирин і добрався до Бужина, кілька тисяч московського війська, а надто направлених Сірком запорожців, припливли човнами до шанців, одібраних у турків, на допомогу козакам гетьмана Самойловича»**. Проте сам Величко, беручись до опису першої облоги турками Чигирина, казав, що він для цього не мав під руками реєстрових козацьких записок, а користувався панегіричними віршописаннями Олександра Бучинського⁸⁴. В «Історії Росії» Соловйова⁸⁵ ми також не знаходимо згадок про те, що Сірко і запорожці брали участь у першому чигиринському поході***. Після ганьби турків під Чигирином кошовий лише докладно сповіщав Самойловича про роз'єднання кримського хана і турецького візира за Інгулом і про втечу першого в пониззя Дніпра. Сірко уклінно вітав гетьмана з перемогою над ворогом і разом із своїм посланням направив у Чигирин листи кількох православних невольників з Криму, котрі прохали обміняти їх на полонених під Чигирином мусульман****.

6 жовтня у Батурин прибув стольник Василь Михайлович Тяпкін з милостивим царевим словом до гетьмана і запитом про те, як учинити із взятим Чигирином.

Самойлович нашептав стольнику, що ніби Сірко разом із запорожцями уклали перемир'я на три роки з утеклим з-під Чигирина ханом і навіть на своїх байдаках перевозили татар через Дніпро нижче Січі. І ніби за це

Козацький танок

хан обіцяв прислати козакам борошна, самопалів, зілля та свиндю. Згодом з такою обіцянкою хан знову направив до Сірка своїх послів. Султан турецький, у свою чергу, послав до кошового моравського бей з тридцятьма тисячами червінців, аби схилити запорожців на свій бік. Моравський бей багатьом мовам у школах навчався і у відкритому полі із Сірком зустрівся. Вони розташували свої полки навпроти одне одного, зійшли з коней, відійшли далеченько вбік, взялися за руки і довго ходили між кущами. У цей час кошовий нібито прийняв подарунки од бей і присягнув на підданство турецькому султанові. А втім, при Сіркові тепер залишилась дрібка козаків — усі перейшли на зимівлю до гетьмана за Дніпро і всі паплюжать Сірка та кленуть, хоч і вважають, що підданство його туркам і допомога бусурманам нетривкі та скоротечні, бо кращі із запорожців, старшина й товариство, од нього відступають, а прилипили до нього лише гультіпаки та миршаві недомірки. Але й на цих пройдисвітів не можна не зважати і взимку особливо треба пильнувати Чигирин, бо коли вкриється кригою Тясьмин, вони в нижньому місті крізь трухляві стіни можуть багато лиха накоїти. Це особливо небезпечно тому, що в Чигирині запорожці мають багато родичів і таємних друзів*.

* Акты...— Т. 13.— С. 330.

* Акты...— Т. 13.— С. 270, 274, 377, 343.

** Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 429, 428.

*** Соловьев С. М. История России...— Т. 13.— С. 268, 269.

**** Акты...— Т. 13.— С. 274, 370, 377, 343.

Одночасно з цими свідченнями про дії Сірка гетьман послав на Кіш листа (жовтня 6 дня) з доганою кошовому та козакам за те, що вони здружилися з бусурманами і допомагали їм на переправах. «Саме тоді, коли вся наша вітчизна особливо від ворогів оборони потребувала і коли ми про її цілість турбувалися, мало не слізю до вас неодноразово писали, щоб ви допомогу нам під час ворожого наступу надавали, саме в цей час ви негідну раду між собою учинили, без царського і нашого відома, з ханом і з усім Кримом замирилися. А тепер після всього ви про запаси пишете, на що вам відповідаємо: ті запаси без указу царської пресвітлої величності посилати до вас не можемо»*.

Услід за посланням гетьмана до Сірка й козаків прийшла і царева грамота. Государ перерахував усі неподобні вчинки Сірка, проте все йому простив, бо за все скоєне, мовляв, відплатиться йому в день праведного суду Божого. Цар не погодився з пропозицією Самойловича затримати для козаків хліб та платню і наказав, як і раніше, постачати Запорожжя запасами. У грамоті також сповіщалося, що до Сірка й запорожців їде посол Шестаков для розпитування про їхні дії під час ворожого наступу**.

Грудня 1 дня піддячий Омелян Шестаков виїхав із Москви, спершу прибув до Батурина, узяв у провідники Артема Золотаря з товаришами і вирушив на Січ, куди прибув грудня 11 дня і зупинився в батуринському курені. Того ж дня він попросив Сірка прийняти його. Кошовий сам прийшов до посла в курінь, подякував за царську грамоту і сказав, що прийме її на раді. Тоді ж з Криму на Січ прибув ханський посол Тегай чи Тягій для викупу полонених. Військовий осавул Іван Шило вирішив було розмістити кримського посла в одному курені з царським послом, але руські люди цього не дозволили. Наступного дня Сірко прислав Івана Шило до государевого посла з проханням іти з грамотою на раду. На раді посол вручив грамоту кошовому, а Сірко, суддя і все товариство, приймаючи ту грамоту, звеліли військове знамено опустити додолу на шапки. Поцілувавши печать, Сірко передав грамоту судді Кудлаю, а той наказав зачитати її перед військом. Вислухавши грамоту до кінця, військо било чолом і кланялося госу-

* Акты...— Т. 13.— С. 344—348; Бантыш-Каменский Д. Н. Источники...— Ч. 1.— С. 267.

** Акты...— Т. 13.— С. 352—356.

дареві за його милостиве слово, а потім попросило посла говорити про справи, заради яких він прибув на Січ. Шестаков спершу відмовився — мовляв, утомився з дороги і тільки через день зможе це зробити. Проте кошовий і суддя настійно попросили розповісти усе негайно, бо не так просто знову зібрати усіх козаків, які вирушають на рибний промисел. Тоді посол почав своє слово так: «Ви знаєте, великий государ, який завжди піклувався і піклується про вашого отамана і все військо низове, наказав вам під час ворожого наступу на Чигирин йти проти супостата, а ви ж не тільки не пішли під Чигирин, а навіть над кримським ханом, коли він утікав через Дніпро, промислу не чинили. Чому ви цього не зробили?» Кошовий, суддя та осавул відповіли: «Під Чигирин ми не ходили, бо на Коші військ було мало, до того ж турки й татари перед Чигирином мислили на Січ прийти, сподівалися її захопити та своїми людьми укріпити. Щоб попередити цей лихий підступ, ми з ханом помирилися, маючи водночас намір продати йому татарськи оранців, бо військо наше без здобичі та запасів жило упроголодь. Ще й задля того замирилися ми з ханом, щоб нашим козакам вільно було ходити на море й ріки на рибний промисел. Крім того, ми неодноразово зверталися до гетьмана Самойловича з проханням, щоб царська величність прислала до нас своїх ратних людей, як це робив цар Олексій Михайлович, і щоб гетьман відпустив до нас козаків з міст або ж який полк та запасів надіслав. Але гетьман козаків не пустив і запасів не прислав, через що наші козаки змушені були однією рибою харчуватися. А коли з ханом уклали перемир'я, тоді за полонених брали великий викуп і по сіль до моря вільно ходили. А якби з ханом не помирилися, то усі з голоду вимерли б. А турків і татар, які утікали з-під Чигирини, ми не громили тому, що на Січі військ було мало і всі знали про мир з ханом і розійшлися по промислах. Ще й тепер війська у нас обмаль. Б'ємо чолом великому государеві, щоб він прислав до нас ратних людей, а гетьману велів би направити до нас полтавський полк, а ми весною, тільки-но війська й запаси до нас прибудуть, перемир'я з ханом розірвемо і на Крим війною рушимо». Після цього кошовому подали гетьманського листа. Вислухавши його, козаки сказали те ж саме, що й на царський лист.

А увечері царського посла відвідав кримський посол, пив вино, погрожував, що, мовляв, буде він, мо-

скаль, у нього в руках, а з гетьманським послом братався, прийнявши того за січовика. На третій день після цього Сірко запросив до себе в курінь гетьманського посла, наодинці з ним клявся, цілував хреста і запевняв, що царській величності він ніколи не зраджував, а з Хмельницьким мирився для того, щоб схопити його і відправити в Москву, і просив передати гетьману, щоб кошового за зрадника не вважав.

Грудня 17 дня Сірко прийшов у курінь до Шестакова і порадив йому повертатися назад уздовж Дніпра на фортецю Кодак, а наступного дня вже радив їхати по лем на Переволочну, тобто тим же шляхом, який добрався посол на Січ, а все для того, щоб кримський посол Тегай не дав знати в Аслан або Кизи-Кермен * про російського посланця і татари не змогли б його перехопити. Перед від'їздом Шестакова усі зібралися в церкві навпроти Сіркового куреня, Кошовий вручив послові листа для царя. Шестаков поїхав степом на Переволочну, як і радив Сірко. Його супроводжували п'ять чоловік, Роман Малюк і Семен Хорошка з товаришами, які везли також листа до гетьмана **.

Перебуваючи в Січі, московський посол дізнався, що направлені від Сірка до Хмельниченка Брекало з товаришами повернуті перекопським беєм назад. Бей сказав їм, що коли вони бажать їхати до Хмельницького, то їх одвезуть туди, куди і його одвезли⁸⁶. Але запорожці, повернувши від Перекопу, прибули на Січ разом з ханським послом. А гетьманський посланець прихилив до себе козака Васильєва і просив доносити про всі заміри запорожців, якщо Артемій Золотар (ім'я гетьманського посланця) пришло до нього про здоров'я довідатися. Після від'їзду Шестакова боярин і гетьман, аби відвернути Сірка від спілкування з ворогами, послали на Січ його зятя, наказавши останньому всіляко переконувати кошового облишити свої лихі наміри та вірно служити цареві ***.

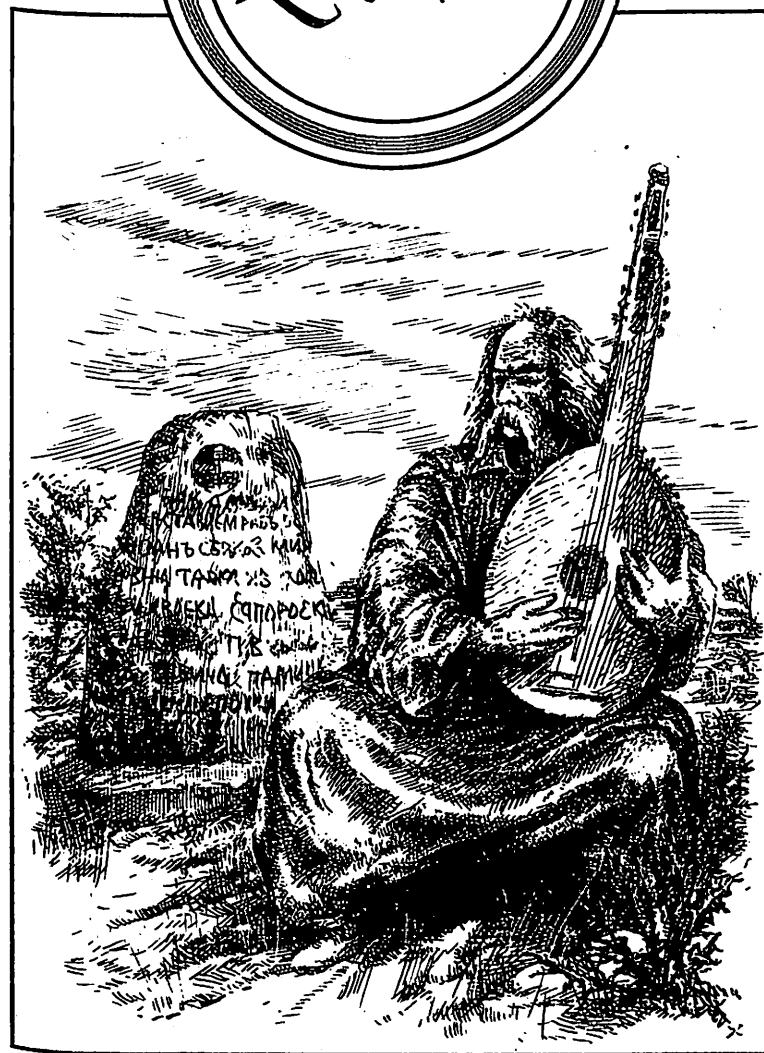
Гетьман прочитав Сіркового листа, але не повірив щирості та каяттю кошового і про свої сумніви листовно повідомив государеві ****.

* Аслан, правильніше Арслан, знаходився на острові Тавань, Кизи-Кермен — на березі Дніпра, навпроти Арслана, де тепер місто Берислав Херсонської губернії.

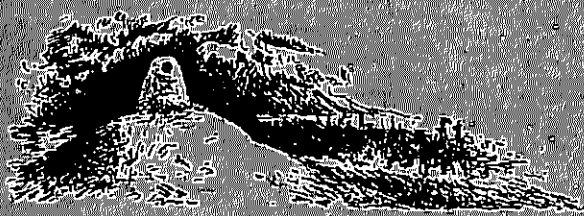
** Листи царю і гетьману: Акты... — Т. 13. — С. 437, 439.

*** Там же. — С. 423—430, 432—434, 386.

**** Там же. — С. 436.

Загроза московському цареві з боку турків і татар. — Чутки про зносини Сірка з турецьким султаном, кримським ханом та Юрієм Хмельницьким. — Звістка Самойловичу від Сірка про рух ворогів на Чигирин. — Сірко відправляє до Самойловича листа Юрія Хмельницького. — Порада Сірка про зруйнування Чигирини і прохання надіслати на Січ клейноди. — Невдоволення гетьмана і тим і другим. — Лист Самойловича до кошового. — Вірність Сірка російському цареві. — Погрози Сіркові з боку султана. — Невдача російських та малоросійських козаків під Чигирином. — Подвиг Сірка на Дніпрі. — Зносини Сірка з ханом і похід на Кизи-Кермен і Тавань. — Смерть Сірка. — Перекази та пісні про нього.

Прийшла весна 1678 року. Бусурмани знову погрозували нашестям на Україну. Турки й татари готувалися в похід на Чигирин. Ширилися чутки, ніби султан наказав іти на війну усім своїм підданим від дванадцяти років і що лише у Волоській та Мулянській⁸⁷ землях він звелів заготовувати по шістьдесят тисяч кирок, лопат і сокир. На цей раз ватажком турецьких військ був оголошений візир Асан Мустафа, випробуваний у ратній справі. Цар і гетьман почали готуватися до відсічі й тому змушені були знову налагоджувати стосунки із Сірком. А тим часом про кошового надходили недобрі звістки. Гетьману доносили, що Сірко потрапив під вплив турецького султана і заприятелював з кримським ханом, що він спілкується з ними через обопільних, з тієї та іншої сторін, послів, що він пересилає усі царські грамоти та гетьманські листи султанові і ніби обіцяє йому вийти з підданства російському цареві, бо йому, м'язяв, достатньо одного заслання до Сибіру, а більші н туди не хоче. Подейкували й про те, що Сірко підтримує зв'язок із Хмельниченком через свого посланця Яненка, а Хмельницький зноситься із Сірком через Коваленка, за доброго запорожців грішми і, за султанським указом, усілякими запасами принаджує їх, «тільки б обіцянок своїх дотримувалися і на Крим не наступали». А запорожці і кошовий, зі свого боку, направили послом до турків військового осавула Шила, «щоб султан листом своїм їх підкріпив і в поході своєму на Москву задніпровських міст не чіпав та чорним Муравським шляхом ішов». Доносили й про те, куди Сірко, для прийняття присяги на вірність султанові, збирається вирушати, а саме — на річку Інгул*. Нарешті повідомляли, що кошовий доручив своїм послам Івану Єненченку та Семену Гречку дійти таємної згоди з Хмельниченком і висунути перед султаном такі вимоги: віру православну не притісняти, данини та ясиру не брати, вольностей і прав запорозьких не порушувати, старшину турецьку і татарську в малоросійські міста не допускати. Якщо султан погодиться на такі умови, він, Сірко, його, Юрка, за князя визнає і всю Україну обабіч Дніпра під турецьку державу приведе. А втім, далекоглядніші з тих, хто розумів кошового та доносив на нього Самойловичу, пояснювали такі дії Сірка тим,

* Акты... — Т. 13. — С. 595, 602, 448, 455, 458.

що він «просто водять за носа ворогів, щоб бусурмани передчасно на нього не напали, Запорожжям та Січчю не оволоділи і все не спустошили; він тільки вичікує слушної нагоди, щоб над Кримом і кримськими людьми промисел чинити; через те він водночас і гетьмана сповіщає про всілякі тамтешні (кримські) події» *. І справді, січня 26 дня Сірко повідомляв Самойловичу про рух татар на Чигирин. Гетьман навзаєм сповіщав кошового про наказ царя з усіма силами йти під Чигирин, а малим військом, за порадою Сірка, стати на Муравському шляхові, в Белгороді та Осколі **. Тоді ж Сірко написав листа і цареві з проханням відпустити з Москви на Січ Махмета, мурзу білгородської орди, щоб в обмін на нього визволити з Криму своїх близьких родичів ***.

Гетьман ні в чому не довіряв кошовому й особливо обурився, коли йому переслали листа Хмельницького до Сірка.

Лютого 7 дня Хмельницький писав Сіркові, що на його прохання він ладен клопотатися перед султаном про визволення полонених козаків, а взамін просив кошового прислати до нього або товариша свого, або сотню нарочних; коли ж він посланців не направить, то тим його, Хмельницького, зганьбить перед султанською величністю, бо султан постійно про них питає, та й своїх побратимів-невольників усіх погубить. Цього листа Сірко, разом із власним, переслав Самойловичу. Кошовий листовно пояснював, що просив Хмельницького за своїх побратимів, захоплених під Ладжином, а до кримського хана посилав за пійманими біля Переволочної. Насамкінець Сірко запевняв, що ніякого посольства він до Хмельницького не посилав, а лише про своїх товаришів прохав, а на доказ цьому пересилає і відповідь Хмельницького.

Услід за цим Сірко відправив гетьману ще одного листа. У ньому він радив Самойловичу, як учинити з Чигирином на випадок ворожої навали. Порада його ось у чому полягала: замість того, щоб спустошений супостатом Чигирин захищати, доцільніше Київ, святе місто, обороняти: «Краще усіх мешканців чигиринських з міста вивести, а сам замок спалити, бо поганці у спо-

* Акты...— Т. 13.— С. 642, 603.

** Там же.— С. 453, 473, 487.

*** Тобто близьких родичів, захоплених раніше в неволю.

пеліле місто не прийдуть, та й нам розділяти військо на дві частини не з руки» *.

Одержавши листи від кошового і долучене до них послання Юрася, Самойлович угледів там лихі заміри й негайно переслав цареві з грамотою, в якій писав: «Не для чого іншого радить Сірко покинути Чигирин, як для того, щоб разом з Хмельниченком здійснити свій підступний задум. Тільки-но Чигирин їм дістанеться, вони знову перетворять його у неприступну фортецю. Хмельниченко заснує там столицю свого князівства, а Сірка оголосить головним свого гетьманського регіменту, бо вже й тепер Сірко величає Хмельниченка князем Малої Росії, а Хмельниченко Сірка — гетьманом кошовим війська запорозьких низових козаків» **.

Та ще більше гетьмана обурило прохання Сірка прислати на Січ військові знамена й дарувати йому містечко Келеберду. Кошовий скористався скрутним становищем гетьмана — царя і направив до Батурина своїх посланців з такою просьбою, сподіваючись на неодмінний успіх. «Навіщо затіяли вони оце випрохування? Ніколи такого не було, та й тепер не годиться їм тим утруждати ваш государевий престол,— писав гетьман цареві Федору Олексійовичу.— В усі часи, відколи стало військо запорозьке під вашою славною государевою обороною, лише регіментареві гетьману давались знамена й булави⁸⁸, за які військо запорозьке на службу вашу монаршу ходити повинно; а кожен полковник, за християнським звичаєм і стародавнім військовим правом, сам собі виготовляє, як може, для ратної справи знамена. Це і запорожці могли б зробити. А коли б у них не було для того грошей, то я міг би пособити або виготовити їм знамено і на Кіш послати. Дивує й те, чому вони не шукали знамен і нікуди не посилали по них, коли на Січі був самозванець, а самі пошили їх для нього і досі зберігають у себе. Навіщо ж вони просять царських знамен саме тепер? А для того, щоб прихилити до себе та відвернути від Чигирина побільше нерозсудливих і легковажних людей. Говорили вони і вимагали, щоб дати їм містечко Келеберду полтавського полку і Переволочанський перевіз на Дніпрі. Але ж відтоді, як виникло Запорожжя, і по сю пору ні містечком, ні селом, ні чимось меншим запорожці на Україні не

* Акты...— Т. 13.— С. 517, 515, 516.

** Там же.— С. 513.

володіли і просити про те соромилися. Отож і міркую я, що оддати їм містечко Келеберду негоже, бо тоді в одному полку два начальства буде, одне давніше, друге нове, через що між людьми почнуться чвари. До того ж, утвердивши там свою владу, запорожці спонукатимуть інших не-коритися нам. Звертаючись до нас із такими неподобними проханнями, вони просто зарозумілися, бо від вас, великого государя, і від мене, вашого государевого підданого, нинішньої зими надійшло їм чимало дарів. Тому вони й гадають, що без них жодна путня справа не здійсниться» *.

Але найбільше гетьман розізлився на Сірка через те, що той не припиняв зносин із Хмельницьким, приймав листи з Криму і продовжував переговори про обмін полоненими. Березня 2 дня писав Сіркові з Криму Ширін-бей, що хоч хан та султан з держави сходять⁸⁹, але він, бей, готовий виконувати угоду між кримчаками і козаками, лише б козаки її дотримувалися, і просив сповістити його, чи будуть козаки вірні кримчакам, чи ні. Сірко переслав гетьману листа бей, водночас роз'яснюючи, що бей обіцяно мир для обміну полоненими, та й то лише до святого Георгія⁹⁰, а потім кошовий порадиться із Самойловичем і, як той скаже, так він з Кримом і вчинить **.

Дізнавшись докладно про всі зносини Сірка з ворогами государя, Самойлович послав на Січ разом з російським послом, що віз платню запорожцям, і козака полтавського полку Івана Красноперченка з товаришами для з'ясування усіх козацьких намірів. На Запорозжі Красноперченкові повідомили, що турецький султан збирається йти походом на Україну і козаки готові виступити проти нього, що з кримським ханом вони дотримаються перемир'я, задля викупу полонених, лише до святого Георгія, що Юрій Хмельницький прислав на Січ трьох своїх козаків, аби схилити січовиків на свій бік, але запорожці йому відмовили і в усьому поклялися на государеву волю. Сам Сірко запросив Красноперченка до себе в курінь і розпитував його про свою дружину, дітей і дім, бо він, Красноперченко, з його дружиною колись раніше покумилися. Закликав до себе Сірко й Тишка Ганусенка, якого гетьман прислав з Батурина на Січ. Кошовий зняв перед ним із стіни Спасів

образ, поцілував його і сказав, що коли він не вірний царській величності і ворог гетьманові, то хай би той образ побив і душу, й тіло його *.

Хоч Самойлович і вважав, що Сірко ставиться неприхильно до царя і вороже до нього, гетьмана, усе ж знайшов за потрібне ладити з кошовим і, щоб відвернути його від можливої супруги з турками та Юрієм Хмельницьким, вирішив послати йому умовляльного листа і udовольнити різними запасами. У листі, писаному березня 28 дня, гетьман радив Сіркові й усім козакам не тішити себе обіцянками князя-ченця про його готовність сприяти визволенню бранців, а тим паче не покладати надій на бусурманського царя, котрий і підданого своїм християнам ні вольностей не дає, ні хреста святого ставить на храмах, ні співу божественного у церквах, ні відкритих обрядів чинити не дозволяє, а під час війни не для битв та військових справ, а лише для спорудження мостів та лагодження переправ використовує. То не краще велося б і запорожцям під султанською рукою. У кінці листа гетьман сповіщав козаків, що він велів приготувати для них у Переволочній двісті бочок муки, сорок бочок пшона, чимало шинки і що за цією провізією, як здавна заведено, треба прислати кількох своїх побратимів **. Про свій лист до Сірка і всі наміри запорожців Самойлович повідомив грамотою у Москву, за що одержав від царя монаршу подяку ***.

А тим часом турецький султан, не одержавши певної відповіді од Сірка, вирішив або, принаймні, велів пустити чутку про своє рішення частину війська турецького у кількості сорока тисяч на сорока великих військових суднах послати на Січ і вище до урочища Кічкасу, щоб там своє місто заснувати і звідти над Чигирином промисел чинити. Тоді Сірко знову завів мову з кримчаками про обмін полоненими, захопленими уже не в Ладжині, а в Переволочній, і відтак одержав од татар нову пропозицію бути з ними в мирі, за що вони обіцяли по самий Київ своїх коней у Дніпрі не напувати⁹¹. Про усе це Сірко листовно сповістив гетьмана травня 10 дня і просив його прислати на Січ сина свого Семена Самойловича з військом для відсічі ворогові. Гетьман відповів листом, у якому радив запорожцям рі-

* Акты...— Т. 13.— С. 505—508.
** Там же.— С. 560, 532, 537, 538.

* Акты...— Т. 13.— С. 546—548.
** Там же.— С. 528, 549—552.
*** Там же.— С. 550, 566.

шуче розірвати угоду про мир з кримчаками, бо вони, як йому, Самойловичу, добре відомо, мають намір усе Запорожжя так чи інак спустошити дотла.

Наприкінці листа гетьман повідомляв Сіркові, що до нього їде царський посол Василь Перхуров з проханням від государя прихилити козаків до істинної царській величності вірності та до єдиномислія з гетьманом*.

Відтоді Сірко усі свої зносини з ворогами розірвав. Червня 10 дня Самойлович писав литовському гетьману Паду, що кошовий і все військо низове належної до монарха християнської вірності дотримуються і до реґіменту гетьманського неодмінну прихильність зберігають, про що через своїх посланців повідомляють. Липня 12 дня Сірко над лиманом дніпровським у пониззі річки Корабельної, навпроти урочища Красняково-го, розбив кілька** турецьких галер з хлібом та іншими припасами. Судна ті під орудою паші йшли в Очаків та Кизи-Кермен, звідки припаси передбачалося суходелом доставити бусурманським військам. Сірко учинив це зразу ж після прибуття на Січ царського посла і в такий спосіб хотів засвідчити свою відданість государеві. З усіх турецьких галер, за словами кошового, врятувалася лише одна — під парусами і з великою кількістю веслярів, про що Сірко сповістив Самойловича через козака Гната Уфедя, який привіз гетьману турецького язика. Сірко, прагнучи випередити турків, що рухалися з-під Чигирина, залишив ясир з охороною в Кардашині над Дніпром, а сам з військом попрямував на Буг, до застави й турецького мосту. Міст той спалив, заставу спустошив, чимало утомлених, голодних і поранених мусульман винищив, християнських бранців з неволі визволив і багатьох татар примусив повернути на Крим***.

Проте геройський учинок Сірка не врятував Україну од біди. Саме тоді, коли Сірко громив татар на Дніпрі, серпня 12 дня російські ратники та українські козаки зазнали поразки і відступили од Чигирина. Літописець Самійло Величко пояснює цю невдачу під час другого

* Акты...— Т. 13.— С. 590.

** У Величка йдеться про 40 суден: Величко С. Летопись...— С. 429—464.

*** Акты...— Т. 13.— С. 666, 694, 697. Величко відносить зруйнування і спалення Сірком мосту на Бузі до першого Чигиринського походу (Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 452). Але із сучасних актів видно, що це відбулося в час другого Чигиринського походу.

чигиринського походу⁹² турків, хоч і не стверджує категорично, бездіяльністю гетьмана Самойловича та князя Ромодановського. Князь боявся нападати на ворогів ніби тому, що в їхніх руках перебував його син Андрій Ромодановський, узятий у полон десять років тому. Турецький візир погрожував князеві, що коли він осмілиться завадити йому захопити Чигирин, то одержить у подарунок облуплену й натопану соломою шкіру з голови свого сина. А Самойлович «знюхався з князем і повністю йому потурав», тому й не підтримав своїх козаків у їхньому прагненні воювати з турками. Тоді Сірко й запорожці, обурені поведінкою гетьмана, послали йому такого листа, сповненого нищівних докорів:

«Вельможний мосьпане гетьмане тогочинний український малоросійський Іоане Самойловичу. Після кончини славнозвісного, доброго нашого гетьмана Богдана Хмельницького, воістину дорогого вітчизні своїй малоросійській сина, почали з'являтися часті й непостійні гетьмани через дії ворожих сусідніх монархів (що видно з андрусівських ухвал 1667 року) єдина Мала Росія, наша бідна вітчизна, розділилась навпіл⁹³, спершу на два гетьманства, починаючи з полтавського Пушкаря⁹⁴ і переяславського Сомка, а потім, через Ханенка уманського, на три гетьманства і внаслідок постійних міжусобиць вельми обагрилася кров'ю нашої братії. Тоді ми, військо низове запорозьке, одразу ж перспективою нашого розуму задалегідь угледіли і збагнули початок занепаду й суцільного запустіння вітчизни нашої малоросійської. Насправді так воно й сталося з вашої, тогочинних гетьманів, ласки. Бачачи здалеку оком нашого розуму занепад вітчизни, що насувався, ми ніде не могли без гіркоти сердечної спожити хліба й одпочити після трудів праведних, бо нас постійно турбувало й непокоїло те, що внаслідок війни та чвар між нашими гетьманами доводилось нам повними сліз очима дивитися на спустошену й мертву Малу Росію, неньку нашу, і замість багатих осель батьків і прабатьків наших бачити оселі диких звірів. Бажаючи попередити це у міру сил наших, ми листами нашими й усовіщали, й переконували сьогочинних гетьманів, щоб вони для загального вітчизняного добра облишили війни та чвари і помирилися з тогочинними гетьманами і надалі не тішили себе брехливими польськими приманками та обіцянками. Проте усі наші докази не діяли і чимдалі зростала ворожнеча і злоба між гетьманами обох боків Дніпра, а міжусобні

війни нашу братію вигубляли. І хоча усі ті колишні гетьмани зовні удавали з себе заповзятливих розбудовувачів та опікунів вітчизни нашої, насправді ж кожен з них приховано й без будь-якої совісті, на шкоду велику батьківщині та з винищенням підлеглого їм християнського народу, заради вгамування свого владолюбства й ненаситних бажань якомога більше силкувався забрати води для свого млина і з тим доти сушив свою голову таким згубним ремеслом, доки зовсім не втрачав її разом із своїм урядом, з чималим для вітчизни бідунням. Після цього не дивуйся, ваша вельможносте, війську запорозькому, якщо нам довелось, після збурення турчином Чигирина, Канева й решти сьогобічних міст та сіл українських малоросійських, і тебе включити до реестру колишніх, нещиро зичливих до вітчизни нашої гетьманів. Бо знаючи, яку увагу та готовність до оборони від турків виявив ти, на слізні суплікації (прохання), ладижинцям, уманцям і мешканцям інших міст та повітів, інакше й не можемо назвати тебе, мосьпане, як сказали вище. І справді, замість військового походу та обіцяної ладижинцям і уманцям допомоги, ви щасливо накивали п'ятами від Лисянки і напризволяще залишили братів наших, добрих і відважних лицарів, які полягли за здоров'я отчизни й Ладжигина. Ти ж, замість своєї особистої участі, заткнув дірку Мурашком*, а сам, як журавель на купині високій, здалеку через Дніпро на Ладжигин та Умань дивився, що там діється, обгородився добре утрамбованими стінами для захисту свого здоров'я, щоб звідти не залетіла за вітром яка куля й оному (здоров'ю) на розкішних перинах і тобі, мов красноперому павичу, не завдала шкоди. А про нещирість вашу до Чигирина ми вже вам і не пишемо, бо не тільки ми, військо низове запорозьке, а й весь великоросійський та малоросійський світ виразно те бачать і розуміють, що він, Чигирин, разом з іншими містами й українськими селами, загинув через вашу з князем Ромодановським нещирість та незичливість і закінчив дні свої повним запустінням з величезним пролиттям християнської крові й вигубленням дорогої братії нашої. Та яка могла бути до Чигирина приязнь ваша, коли ви здавна його ненавиділи? І якщо раніше, ваша мосць,

* Натяк на охотницького полковника Мурашка, якого гетьман послав замість себе в Ладжигин і який загинув жахливою смертю од турків: Величко С. Летопись... — Т. 2. — С. 353.

ви не соромилися на Дорошенка та Чигирин із своїм і московським військом приходити і відкрито воювати його, то як могли ви засоромитися, щоб не обороняти і не перешкоджати падінню його? Роз'ясни ж тепер, пане гетьмане Самойловичу, що ти цим доказав, яку послугу Богові й вітчизні зробив? Дорошенка загнав у нескінченну неволю, Чигирин з усією сьогобічною Україною втратив, силу-силенну крові християнської даремно пролити допустив і після такого блюзнірського благолуччя обох сторін гетьманом титулуватися став. Чого ж тобі треба від запустілої сторони? Збагни, якого ти бажаєш від неї пожитку та збагачення. Нам здається, краще було б вам обом бути гетьманами на обох боках і жити, як брати, в дружбі та єдиномислії, завдяки чому вас і вороги боялись би, і в благах своїх та всієї землі української ви завжди примножувались би. Тепер же ти справжній губитель Чигирина і решток сьогобічної України, бо якби ти не добивав її і не підім'яв, разом з Дорошенком, під свою владу, то й турчин не приходив би прикінчувати її. А могло ж бути й так, що завдяки розумним діям уся сьогобічна Україна з Дорошенком, без будь-якого кровопролиття, від турецької влади прихилилася б під високу десницю православного монарха і тебе визнала б за єдиного пастиря свого. Але ти так озлобився на Дорошенка і на всю сьогобічну Україну, що аніскільки не хотів почекати до тієї щасливої пори. А нині дочекався жахливого зубожіння і запустіння вітчизни нашої і вже тепер гімни, складені Дорошенкові, тобі дуже пасують, бо через тебе, гетьмане Самойленку, до цурки опустіла сьогобічна Україна, за що даєси відповідь Богу всевидящому. Твоєму розуму видалась ціннішою одна людина, син князя Ромодановського, аніж тисячі братів наших, християн православних, великоросійських і малоросійських, залишених без належної допомоги твоєї на убивство бусурманам у Чигирині, Каневі та інших містах. Як тут сліпоті твого ума не подивуватися? Хто, пізнавши таку жорстокосердність твою, зможе приязно й зичливо прихилитися до тебе? І якщо кров одного праведного Авеля водала од землі до Бога про відомщення Каїну, то, як ти гадаєш, чи не буде пролита через тебе кров сили-силенної християн скаржитися на тебе і просити справедливості у Бога-творителя, судді праведного? Тож знай, незабаром спостигне тебе те, про що й не мислиш, і ти кров'ю своєю і чад своїх заплатиш за кров побратимів наших. За вини-

щення численної братії нашої на дім твій нагряне несподіване вигублення. Багатства твої, котрі ти уже зібрав і думаєш ще зібрати, у день гніву божого не допоможуть тобі, бо одна тільки правда рятує мужа од смерті. Вони перейдуть до рук інших, і ти залишишся неімущим і бідним. І як з твоєї вини вітчизна наша сьогобічна малоросійська запустіла, так і дім твій ошатний запустіє і в оселях твоїх мешканців не буде: бо якою мірою міряв еси, такою і тобі відміряться, за неложним глаголом євангельським. Викладаючи усе це внаслідок гіркої душевної скрути од важких бідувань і жахливого занепаду вітчизни нашої малоросійської, сьогобічної України, ми попри усе вітаємо тебе, бажаючи, щоб ти од того занепаду врешті прокинувся і, остерігаючись свого падіння, пошукав для вічного життя та благополуччя милості божої, яка безборонно дається усім просящим її. Уклінно просимо її і для себе і залишаємося вашій вельможності зичливі приятелі і браття, Іван Сірко, отаман кошовий, з усім товариством війська низового запорозького. Із Січі Запорозької, вересня 25, року 1678» *.

Восени Сірко через своїх послів Прокопа Голоту та Андрія, козака кальниболоцького куреня, сповіщав гетьмана, що кримський хан прислав до кошового посланця з проханням укласти з ним мир на три місяці для викупу полонених і передовсім для розшуку знатного аги Мустафи; Сірко направив у Крим свого тлумача, через якого дізнався, що хан, за наказом султана, збирається в задніпровську Україну, об'єднавшись із Хмельничком, виходити і там промисел свій чинити; тепер же кошовий пропонує гетьманові взамін знатного аги визволити з полону боярського сина Андрія Ромодановського або ж натомість зажадати сорок тисяч єфимків. На це повідомлення Сірка Самойлович також листовно, грудня 2 дня, відповів, що, зважаючи на ширу прихильність кошового до православного монарха та добре ставлення до нього, гетьмана, він сповістить пресвітлий монарший престол про службу і гарні справи Сірка, а щодо полоненого знатного турчина радив за малий викуп його не одпускати, а якщо ж його чомусь на Січі незручно тримати, то краще було б до нього, гетьмана, прислати. Як і раніше, Самойлович знову радив Сіркові ні туркам, ні Хмельниченку не довіряти. Крім того,

* Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 467.

гетьман писав, що попри цареву заборону посылати більше десятих запорозьких посланців у Москву, він, Самойлович, на цей раз дозволив, на прохання Сірка, їхати туди п'ятдесятьом козакам, «щоб государ, зважаючи на ваші труди, на вашу чолобитну виявив вам милість свою». Тільки-но запорозькі посланики вирушили до Москви, як до гетьмана прибули нові посланці від Сірка з повідомленням, що кримський хан під государеві міста з війною іде *.

Новий 1679 рік розпочався для Сірка походом на Кизи-Кермен і Тавань. Турки захотіли унеможливити вихід козаків у гирло Дніпра та на Чорне море і вирішили відновити фортеці в Кизи-Кермені та на острові Тавані, розташованому посеред Дніпра навпроти Кизи-Кермену. Між містом та островом вони протягли залізні ланцюги і до них прикріпили дзвоники, щоб було чути, коли запорожці своїми човнами наштвхнуться на загорож. Тому Сірко спустошив ті укріплення **. У відповідь турки вирішили відомстити запорожцям і зруйнувати саму Січ ***. Дізнавшись про наближення до Чортомлику Кара-Мухаммад-паші і не надіючись на сили козаків, кошовий наказав усьому товариству перебраться в урочище Лободиху, між островами. Турки підійшли до Січі, зачули про вихід з неї Сірка і повернули назад у свій край ****. Коли до царя дійшла звістка про труднощі кошового й козаків, він послав на Запорожжя для захисту південних кордонів велику кінну й пішу рать під орудою Корецького, щоб Сірко з'єднаними силами міг чинити опір туркам і татарам. Ворог почув про те, «вжахнувся і немов якась змія наполохана, сховав свою гордовиту голову» *****. Того ж року поширилась було звістка, ніби Сірко убив зрадника російського царя Юрія Хмельницького, але те не підтвердилося *****.

Тоді ж «турчин пустив чутку», ніби він, пам'ятаючи вигублення запорожцями у 1675 році тринадцяти з половиною тисяч яничарів, має намір прийти на Січ і спустошити її. У зв'язку з цим гетьман листовно виявив

* Акты...— Т. 13.— С. 700—703, 748; Т. 8.— С. 34.

** Летопись Самовидца...— С. 148.

*** Ригельман А. И. Летописное повествование...— Ч. 2.— С. 170.

**** Акты...— Т. 5.— С. 155.

***** Летописец Леонтия Боболинского. В кн.: Летопись Григория Грабянки...— С. 315.

***** Ригельман А. И. Летописное повествование...— Ч. 2.— С. 171.

готовність допомогти Сіркові у боротьбі з ворогами. У відповідь кошовий і козаки подякували Самойловичу, але відхилили його пропозицію: «Якщо ви, ваша вельможність, почнете турбувати вашу гетьманську особу з такою ж приязню та заповзятливістю, як ви це робили в Ладжині, Умані, Чигирині, Каневі та інших українських сьогобічних містах і повітах, то краще вам залишатися у власному домі і не дивитися зблизька на наше падіння, як дивилися ви безпечально на падіння Чигирини. А ми ввіряємо себе всемогутній божій милості і самі будемо, з усесильною божою помоччю, дбати про свою цілість на випадок ворожого нападу»*. Травня 29 дня коломацький сотник Остап Подерня у листі до охтирського полковника Федора Сагуна писав, що в цей день через слободу Коломак** їхали орельські та сірковські козаки і розповідали йому, Остапу: «надіслано од Сірка в усі міста листи про те, що бусурмани хотіли з ним мир укласти й не уклали»***.

Але це була остання звістка про дії Сірка, бо невдовзі його не стало: «Того ж літа (1680.— Пер.), серпня першого числа, упокоївся, похворівши трохи, у Грушівці на пасіці своїй славний кошовий отаман Іван Сірко. Доставлений водою на Запорозьку Січ, він був похований з почестями усім військом низовим запорозьким у полі за Січчю, навпроти московського шанцю, де погребалося й інше козацьке товариство. Ховали його 2 серпня знатно, з гучною гарматною та мушкетною пальбою і з великою од усього війська низового жалобою, як і личить такому справному та щасливому вождеві, який змолоду і до сивий не тільки в Криму успішно військовий промисел чинив і спалив там багато міст, не тільки в диких степах татарські загони громив і християнських бранців відбивав, але й човнами у Чорне море випливав і бусурманам чимало шкоди завдавав, кораблі й галери, що йшли із Константинополя у Крим, Азов та інші місця, розбивав і з великою здобиччю із запорозьким військом на Січ повертався. Усе товариство його любило і за батька свого уважало. Поховали його, як мовлено вище, з великою жалобою, знатну над ним могилу насипали і на ній камінний хрест поставили з належним написом імені та його діянь»****.

* Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 489—493.

** Тепер Валківського повіту Харківської губернії.

*** Филарет. Историко-статистическое описание...— С. 263.

**** Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 497—498.

Гетьман Самойлович дізнався про смерть Сірка з листа нового кошового отамана Івана Стягайла:

«Якщо життя людей перебуває в руках Бога, то з волі божої час смерті забирає кожную людину зі світу.

Могила
Івана Сірка

Отож серпня першого числа прийшов смертельний час і забрав, огорнувши нас жалобою, і пана Івана Сірка⁹⁵. Тіло його, після усіх нещасть і страждань, поховали ми, за звичаєм християнським та набожним обрядом церковним, у степу біля Коша, серпня 2 дня. А самі зашлилися у неодмінній та вірній службі нашому великому государеві, його царській пресвітлій величності і збираємо усе військо на Кіш, щоб навести належний порядок на Запорозжжі і завжди бути готовими для будь-якої послуги цареві. При цьому сповіщаємо вельможність твою, що після смерті Сірка 8 серпня наше товариство розгромило на Азовському морі турецький корабель, більшу частину людей його побило, а дев'ять чоловік до Коша привело. Полонені повідомили нам, що

ні від татар, ні від турків ніякої війни на нашого государя та Україну не буде, бо мусульмани воюють із французьким королівством. Для цього усі турецькі військові судна з Чорного моря від Константинополя пішли в Мармурове море. Залишилось тільки чотири галери, які пішли з казною в Азовське море, та й то ненадовго. Через те ні на Дунаї, ні на Дністрі немає турецьких військ. Лише в Криму ширяться чутки, ніби орда весною рушить на Україну. Дізналися ми й про те, що царська пресвітла величність хоча й по-братськи живе з найяснішим королем польським, але все ж на ляхів ремствує. А стосовно того, що ми не направляємо наших посланців до великого нашого государя, то сталося це тому, що наше товариство ні з поля, ні з води досі не повернулося до нас⁹⁶. А коли, дасть Бог, з їхнім приходом ми одержимо якусь звістку про ворогів, то негайно пошлемо повідомити царську пресвітлу величність. Оскільки твоя вельможність обіцяла нам випрохати ласку у великого государя, то просимо наперед утورувати для цього стежку. З цими писаними вістями послаємо до твоєї вельможності наших товаришів Кузьму із Семеном Ганженком, а з ними одного із захоплених бранців, волошина, котрий усе так само знає, як і ті турки, і не гірше від них розповість. Ми спершу самі його допитали, а потім те ж саме чули від інших. Просимо навзаєм сповістити нас про рух військ царської пресвітлої величності з військом твоєї вельможності та якомога швидше відправити до нас нашого посланця. Бажаємо твоїй вельможності від Господа Бога багатолітнього здоров'я і щастя, а собі бажаємо ласки твоєї до нас. Вельможності твоєї зичливі приятелі та смиренні слуги Іван Стягайло, отаман кошовий війська царської пресвітлої величності запорозького низового, з усім товариством. З Коша серпня 10, року 1680»*.

У Москві про смерть Сірка дізналися у вересні з приїздом запорозьких послів полковника Щербини та колишнього писаря Биховця⁹⁷. Під час таємної розмови Биховець сказав:

«Коли Сірко був кошовим, то від нього не було жодного добра для великого государя. А сказати йому про це ніхто не смів, тому що всі, чи внаслідок волі божої чи внаслідок хитрощів якихось, дуже його бояли-

ся. Що він намислить, бувало, те й зробить. А якби хто не хотів йому коритися, того б негайно убили, бо у нас усякому вольність. Коли б Сірко на кого скося глянув, тому без будь-яких розслідувань негайно смерть була б. Сірко не бажав добра великому государеві, тому що, поперше, був на засланні в Сибіру, а по-друге, через гетьмана Самойловича, від якого Сірку, його дружині та дітям багато неприємностей та образ було і який одібрав у Запорозжя маєтності та промисли і не прислав запасів. Польський король пропонував Сірку перейти до нього на службу, і кошовий почав думати, як би на Україні учинити кровопролиття. Зачувши про цей намір, король прислав до Сірка з Білої Церкви попа. Поп підбадьорив кошового настільки, що той направив до короля сина свого і сотню козаків із запевненням у вірній службі і з проханням, щоб король навів хана з ордою на слобідські українські міста, а свої війська послав Задессяням. Сірко ж у цей час під королівським знаменом піде також до слобідських міст. І коли малоросійські жителі зазнають лиха, а про Сірка почують, що він служить королю, то учинять заколот, уб'ють Самойловича, а кошового оголосять гетьманом, сподіваючись, що він через польського короля забезпечить їм спокій і захист од турків і татар. Сила божа не допустила цього заміру до здійснення. Ми із суддею Яковом Константиновим добре послужили Богу й великому государеві, до злого вчинку Сірка не допустили, не дали йому з Кримом домовитися, щоб бути під орудою турецького султана. Відтоді Сірко упав у розпач, що не зміг здійснити своїх задумів, занедужав, заболів у нього лівий бік, від чого надзвичайно схуднув. Під час хвороби військом не займався, а постійно жив на пасіці своїй, розташованій од Січі за десять верст у дніпровських заплавах і захищеній усілякими укріпленнями. Військо почало обурюватися, але він говорив козакам: «Слухайте мене, я людина стара і військова, знаю, що коли робити. Ви й так добрих молодців розгубили, бо без моєї ради носили їх у степ». Король прислав до нього волоха, на ймення Апостолець, який під час таємних розмов схиляв кошового до здійснення вищезгаданих злих намірів. Ми із суддею дізналися про те від Апостольця, котрий умовляв нас, щоб ми слухались старого воїна Сірка і все виконували, що він накаже. Ми запитували Сірка, навіщо приїхав Апостолець, але він не сказав, а лише пригадав свої особисті та усього вій-

* Величко С. Летопись...— Т. 2.— С. 498.

ська образи. Перед смертю Сірко звелів зробити йому труну, в яку він потім лягав, і говорив, що колишнього здоров'я у нього вже нема. А 1 серпня він нагло помер на своїй пасіці».

У листопаді на Січ прибув з царською платнею посол Бердяев і на раді напучував козаків, щоб вони не робили того, що замислював Сірко, і присягнули б на вірність російському цареві. Запорожці на те відповіли відмовою. Тільки один кошовий отаман Іван Стягайло оголосив, що він згоден прийняти присягу, бо раніше між Сірком та Самойловичем була ворожнеча, а окошувалося усе на військові, яке не одержувало платні від царя та хлібних запасів од гетьмана і терпіло великі злигодні. Але юрба все-таки не послухалась і не впустила до церкви Стягайла для присяги цареві. Найбільше протестував писар Петро Гук, який через непорозуміння не одержав з Москви подарунка, врученого помилково Биховцю, нібито писарю. Але через ніч настрої Гука змінились, і на раді козаки прийняли присягу на вірність російському цареві. Коли посол повернувся до Москви, на Січ послано ще п'ятдесят половинок сукна та декілька червінців Гуківі *.

Особистість Сірка як воїна і непереможного героя справляла величезне враження на сучасників, а ще більше на нове покоління козаків. Говорили, що рівного Сіркові не було, не буде і не може бути ніколи, бо на те є закляття самого Сірка: «Хто ляже поряд зі мною, той ще брат, а хто вище мене — той проклят». Подейкували, ніби запорожці після смерті свого славного вождя п'ять років возили його тіло у труні й суходелом, і водою, твердо переконані, що Сірко й мертвий наводить страх на ворогів і що з ним, навіть мертвим, можна перемагати бусурманів **. Та й тепер діди розповідають, що після смерті Сірка козаки відрізали його праву руку, з нею ходили на війну і в разі біди виставляли її наперед, приказуючи: «Стій, душа й рука Сіркові з нами!» І на ті слова вороги, мов зайці, тікали геть од козаків. Тільки згодом, коли й сама Січ уже була знесена і все Запорожжя зруйноване, козаки поховали руку Сірка, але не поховали з нею душі його: ні, він не по-

* Соловьев С. М. История России... — Т. 13. — С. 294—297.

** Мышецкий С. И. История о козаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. — Одесса, 1852. — Т. 2.

мер, він живе досі, він і тепер воює десь з ворогами Христової віри та козацької вольності *.

Могила Сірка, по-теперішньому, знаходиться в селі Капулівці Катеринославської губернії, біля гирла річки Чортомлик, де колись була Чортомлицька Січ⁹⁸. Могила розташована на городі селянина Миколи Олексійовича Мазая і являє собою невеликий земляний горбик, обсаджений довкола кучерявими шовковицями і високими тополями та увінчаний невеликою, поставленою прямовисно, завдовжки у два, без півтора вершка, аршина камінною плитою, на якій викарбувані з обох боків написи. На східній стороні зображено розп'яття Христа, а на західній стороні угорі викарбувано хрест, а нижче — напис:

**«Року божого 1680 мая 4 преставися рабъ божъ
Иоанъ Серько Дмитрови атаманъ кошовий воска
запорожского за его цп в (царскаго пресветлаго
величества) Феодора Алексевича. Памят праведнаго
со похвалами».**

Зіставляючи цей напис із свідченнями сучасника Сірка писаря Биховця та літописця Величка, ми бачимо різницю у місяці та дні смерті. Напис гласить, що кошовий помер травня четвертого числа, а сучасник і літописець свідчать, що він упокоївся серпня першого дня. Чому ж віддати перевагу? Мабуть, сучаснику та літописцю, бо навряд чи нинішній пам'ятник — той самий, що був поставлений одразу після смерті Сірка. Річ у тім, що через двадцять років по смерті кошового запорожці відійшли од російського царя і перейшли на бік шведського короля, а російський цар узяв гору над усіма ворогами своїми, в тому числі й над військом запорозьких козаків, і наказав усю Січ, уславлену іменем Сірка, дотла спустошити і всі могили із землею зрівняти⁹⁹. Російські війська наштавхнулися на Чортомлицькій Січі на упертий опір козаків і настільки озлобилися, що, за свідченням очевидців, розкопували могили і викидали звідти трупи. Тому важко припустити, що після того уцілів надгробок Сірка. Навпаки, слід гадати, його зруйнували у числі перших. Потім, коли запорожці знову повернулися до свого гнізда, вони спорудили Сіркові новий пам'ятник і, карбуючи на ньому напис, допустили деяку неточність¹⁰⁰.

* Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины... — Т. 2. — С. 76.

Дума
про вдову Сірчиху

В городі Мерепі жила вдова,
Старенька жона
Сірчиха-Іваниха.
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала,
Тільки собі двох синів мала:
Первого сина — Сірченка Петра,
Другого сина — Сірченка Романа.
Вона їх до зросту держала
І ще од них слави-пам'яті по смерті сподівала.
Як став Сірченко Петро виростати,
Став свої мати старенької питати:
«Мати моя, старая жоно!
Скільки я у тебе пробуваю,
Отця свого, Сірка Івана, в очі не видаю;
Нехай би я міг знати,
Де свого отця Сірка Івана шукати».
Вдова стара промовляє:
«Пішов твій отець
До стародавнього Тору пробувати,
Там став він свою головку козацьку покладати».
То вже Сірченко Петро тее зачуває,
Пилипа Мерепіянського з собою підмовляє,
Голуба Волошина за джуру у себе має,
Стали вони до стародавнього Тору приїжджати,
Отамана торського
Яцка Лохвицького
Пізнавати.
Отамане торський
Яцко Лохвицький
Із куреня виходжає,
Словами промовляє,
Сірченка Петра пізнаває:
«Сірченку Петре!
Чого ти сюди приїжджаєш?
Десь ти свого отця Івана шукаєш?»
Сірченко Петро словами промовляє:
«Отамане торський
Яцко Лохвицький!
Я сім год пробуваю —
Отця свого, Сірка Івана, в очі не видаю».
То вже Сірченко Петро"

З козаками опрощення приймає,
До трьох зелених байраків прибуває.
Козаки до Сірченка Петра словами промовляли:
«Сірченку Петре!
Не безпечно себе май,
Коней своїх козацьких од себе не пускай».
А Сірченко Петро на тее не повіряє,
Під тернами-байраками лягає-спочиває,
Коні свої козацькі далеко од себе пускає,
Тільки Голуба Волошина до коней посилає.
Турки тее забачали,
Із тернів, із байраків вибігали,
Голуба Волошина у полон до себе брали
І ще словами промовляли:
«Голубе Волошине!
Не хочемо ми ні твоїх коней вороних,
Хочемо ми добре знати,
Що зого пана молодого ізрубати».
Голуб Волошин словами промовляє:
«Турки!
Коли можете ви мене од себе пускати,
Могу я сам йому з плеч головку зняти».
Турки того дознали,
Голуба Волошина од себе пускали.
Голуб Волошин до Сірченка Петра прибуває,
Словами промовляє:
«Сірченку Петре, пане молодий!
На доброго коня сідай,
Між турками поспішай!»
Не успів Сірченко Петре між турки-яничари вбігати —
Міг йому Голуб Волошин з плеч головку зняти.
Тоді турки Пилипа Мерепіянського округ оступали,
З плеч головку козацьку знімали,
Козацьке тіло посікли-порубали.
Козаки стародавнії тее забачали,
На добрії коні сідали,
Турок побіждали,
Козацьке тіло позбирали,
До стародавнього куреня привозили,
Суходіла шаблями копали,
Шапками, приполами землю носили,
Козацьке тіло скоронили.
Отаман торський
Яцко Лохвицький
Тее зачуває,

До вдови старенької Сірчихи-Іванихи
В город у Мерефу письмо посилає.
Сірчиха-Іваниха письмо читає,
К сидій землі крижем упадає,
Словами промовляє:
«Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває:
Первая печаль — що я сім год пробувала,
Сірка Івана в очі не видала;
Другая печаль — що Сірченка Петра на світі живого немає;
Третяя печаль — що Сірченко Роман умирає».

Пісня про Романа Сірка

«Ой Лимане, Лимане,
Ти, Сірку Романе,
Да гей же ти, Сірку Романе!
Ой що будем робити,
Нема козакам по чарці горілки де взяти,
Да гей же, де взяти!»

Пісня про Івана Сірка

Ой як крикне старий орел, що під хмари в'ється,
Гей, загуло Запорожжя та й до Сірка тнеться.
Ой не вітер в полі грає, не орел літає,
Ото ж Сірко з товариством на Січі гуляє.
Старий Сірко перед стягом раду оглядає,
Козаченьків привітає, стиха промовляє:
«Гей, молодці-запорожці, татарва лякає!
Не дримайте, товариші, бо в руки злапає,
Збирайтеся докупоньки та сідлайте коні,
Тії коні воронії, що ждуть на припоні!»
Загуділо Запорожжя, як те Чорне море, —
Понеслися козаченьки облавою в полі.
Ой як свисне старий Сірко на конику сівім,
То спинились запорожці, як сонечко сіло.
Ой як крикне старий орел, на шпиль-гору сівши,
Засмутились запорожці, коней погубивши:
«Ой батьку наш, отамане, що маєм робити?
Без коней ми, наче орли, що в степу підбиті».
Ой як крикне наш отаман та й до козаченьків:
«Не журіться, запорожці, друзі молоденькі!
Ой годі ж вам турбуватись, годі, пани-брати,
А беріте в руки списи, рушайте гармати».
То ж не вітер в полі грає, не орел витає —
Ото ж Сірко з товариством по степу літає.

МАТЕРІАЛИ ДО МОНОГРАФІЇ ПРО ІВАНА СІРКА

№ 1

1664 року, березня 13 дня. Лист Сірка до царя
Олексія Михайловича з повідомленням про
усі і походу за річки Буг і Дністер.

Божією милостію, великому государю царю и великому князю Алексію Михайловичу, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержцу, и многихъ государствъ и земель восточныхъ и сѣверныхъ отчичю и дѣдичю и наслѣднику и государю и обладателю, вашему царскому пресвѣтлому величеству нижайшій рабъ и вѣрной подданой Иванъ Сѣрко, отаманъ съ войскомъ вашего царского величества запорожскимъ, до ногъ престолу вашего царского пресвѣтлаго величества челомъ бьемъ. Исполняючи я Иванъ Сѣрко вашему царскому пресвѣтлому величеству службу съ войскомъ запорожскимъ всегда не отмѣнно, гдѣ и нынѣ по указу вашего царского величества, присланнымъ съ конюхомъ къ намъ въ войско запорожское съ Максимомъ Голиковымъ, чтобъ и Иванъ Сѣрко чинилъ промыслъ надъ крымскими и ногайскими улусы; и я Иванъ Сѣрко обыкновенные своя службы къ вашему царскому пресвѣтлому величеству не оставя, мѣсяца генваря 8 числа изъ коша славного Запорожія пошли есми за двѣ рѣки, за Богъ (Бугъ) и за Днѣстръ, гдѣ милостією божією и предстательствомъ пресвятыя Богородицы и вашимъ великого государя счастьемъ, нападши на турецкіе села повыше Тягина,¹⁰¹ многихъ бусурманъ побили и добычу великую взяли. Въ той же, великій государь царь, грамотъ написано, чтобъ я надъ измѣнниками черкасы промышлялъ; и я съ войскомъ запорожскимъ оборотаясь изъ-подъ Тягина города турецкого, пришолъ подъ горо-

ды черкаскіе; и услыша меня Ивана Сърка тогожь часа, еще я съ войскомъ въ ихъ городъ не пришолъ, сами прежь горожане учили ляховъ и жидовъ сѣчь и рубить, сдаючись всѣ полки казаки и все посполство, которые бѣды и неволю и мучительства отъ ляховъ и отъ жидовъ имѣли, чрезъ насъ Ивана Сърка къ вашему царскому величеству привращена есть вся Малая Россія, надъ Богомъ (Бугомъ) и за Богомъ (Бугомъ) будучіе народы, а именно брянславской полкъ, калницкой, Могилевъ, Рашковъ, уманской повѣтъ, до самого Днѣпра отъ Днѣстра¹⁰², которые невинные люди общаясь душами своими, что ужъ держатися подъ крѣпкою рукою вашего царского величества, доколѣ души ихъ въ тѣлесѣхъ будутъ, непріателемъ креста Господня не поддаватися въ руки и не служить имъ. И я Иванъ Сърко, видя ихъ изневоленныхъ къ подданству ляхомъ отъ измѣнника гетмана Юрью Хмелницкого и его совѣтниковъ, за таково ихъ общаніе къ Богу и къ вашему царскому величеству, обещаю имъ твою великого государя милость и жалованье. Извѣстно вамъ великому государю будучи для ихъ обороны, а особно для городовъ крѣпкихъ, посылайте ваше царское пресвѣтлое величество ратныхъ русскихъ людей въ Брянславъ, въ Умань, въ Калникъ и въ иные надобные города, чтобъ непріатель откуда не нашолъ и твоихъ великого государя городовъ не завладѣлъ. Данъ изъ Умана, марта 13 дня, лѣта 1664. Нижайшій рабъ и вѣрный подданою Иванъ Дмитриевичъ Сърко съ войскомъ запорожскимъ вашему царскому пресвѣтлому величеству челомъ бьетъ.

№ 2

1664 року, лютого 24 дня. Наміри Виговського й Сулименка; рух Сірка з Торговиці до Умані; загибель брата Сірка.

Виговскій, тронувшись изъ Бара въ Балабановку для достиженія своихъ разбойничьихъ замысловъ, сталъ подбивать Сулименка и Вареницу¹⁰³, старшихъ козачьихъ разбойниковъ, и тѣ тайкомъ приготовили измѣну. Союзники, собравши нѣсколько тысячъ хлопства, пошли съ кіями до Лысянки, взяли стоявшую тамъ пушку и по дорогѣ ограбили близъ лежащія селенія и мѣстечка. Стоявшій во главѣ ихъ Виговскій пошелъ къ Бѣлой-Церкви, а отъ Бѣлой-Церкви къ Хвастову, въ

которомъ пробылъ 1½ недѣли. Когда о пребываніи Виговскаго въ Бѣлой-Церкви узналъ козачій гетманъ Тетеря, то онъ съ небольшою дружиною, съ женою и съ тѣми, кого только могъ съ собою захватить, поѣхалъ въ Бѣлую-Церковъ. Въ слѣдъ за нимъ тронулись, собирая и приспособляя дружину, Сулименко и Вареница. Козаки, истребивъ всѣ стада и скоть въ Чигиринѣ и въ его окрестностяхъ, пошли прямо къ Бѣлой-Церкви и когда подошли къ городу, то гетманъ Тетеря съ 3.000 ордою татаръ, съ бѣлоцерковскимъ полкомъ, а также съ жолнѣрами Маховскаго, оставшагося здѣсь въ виду безчинства и бунтовъ хлоповъ, набравъ побольше волонтеровъ изъ шляхты, сдѣлалъ вылазку изъ города и, настигнувъ козаковъ въ полѣ, разсѣялъ ихъ, рубя и избивая, преслѣдовалъ на разстояніи трехъ миль до самой Рокитной, гдѣ вновь сразился съ остатками Вареницы и Сулименка. И такъ Богъ попустилъ, что измѣнники поторопили не дожидаясь Сирка, который также имѣлъ находится съ нѣсколькими тысячами отборныхъ стрѣлковъ и уже подошелъ было къ Уманю и тамъ отдыхалъ, вышедши изъ мѣстечка Торговицы, которое расположено надъ рѣкою Бугомъ и сильно укрѣплено валами и хорошо снабжено войскомъ и орудіемъ.

1664 року між березнем та червнем.

Того же года, послѣ смерти Виговскаго, король далъ кievское воеводство Чарнецкому, бывшему русскому воеводѣ, который, не успѣвъ побывать ни дома, ни у жены, остался на Украинѣ при войскѣ и имъ управлялъ послѣ отъѣзда короннаго гетмана Потоцкаго, который поручилъ ему войско и начальство надъ войскомъ по причинѣ своей глубокой старости. Чарнецкій всегда носился съ козачьимъ войскомъ и съ Тетерей, которые ни о какой измѣнѣ не думали; своеволие же крестьянъ и бунтовщиковъ, лишь только онъ узналъ объ немъ, сей часъ же съ войскомъ наступилъ на нихъ, хватая и забирая. Также и бунтовщика Сирка съ его своевольной купой нѣсколько разъ разбивалъ¹⁰⁴. Въ это время былъ убитъ и братъ Сирка, срубивъ которому голову и воткнувъ ее на хоругвь, отдали воеводѣ съ другими плѣнниками изъ козаковъ Сирка, самъ же Сирко съ остаткомъ своевольныхъ ушелъ на Запорожье.

(Jerlicz I. Latopisięc. — Warszawa, 1853. — Т. 2. — S. 87, 92.)

1671 року, серпня 7 дня. Лист миргородського полковника Михайла Кіяшка до гетьмана Дем'яна Гнатовича Многогрішного.

Ясневелемошний, а ко мнѣ милостивый господине гетмане, господине и благодѣтелю мой! Воспріявъ азъ совершенную вѣдомость изъ Голтвы отъ наказного моего, что рыбники, ѣдучи съ Низу, сказывали, яко конечно Сърко пришолъ до Съчи къ войску низовому, которому ото всея рады войсковыя, принявъ его благодарне, дано изъ скарбу войкового платъе; а отдавъ, просили, дабы попрежнему войску ватагомъ будучи въ поле готовился пойти; и тамъ того Сърка въ Съчи въ очи видѣли. Сказываютъ, что тамъ же въ Съчи есть Ханенко. Сверхъ того, изъ тое своея рады послали по калмыки, хотя (желая), отступивъ татарь, таковыхъ же себѣ братью принять. Тѣжь рыбники сказывали, что отъ короля полско-го шолъ посолъ на Запорожье, которыхъ Дорошенкова сторожа встрѣта изымали; токмо изъ между ихъ единъ, при которомъ листы были, до Съчи прибѣжалъ, невѣдомо того о какихъ дѣлехъ, потому что при тѣхъ рыбникахъ еще предъ войскомъ листовъ не объявляли, а впрядь, каковы вѣсти буду имѣть, о семъ же прилежного радѣнія прилагаю ко объявленію велможности твоей должень препосылати. При семъ нижайшій мой поклонъ отдавъ милости твоей, господину и благодѣтелю моему, предаюсь велможности твоей, милостивому господину моему, наиповолнѣйшимъ слугою. Михайло Кіяшка, полковникъ войска его царского пресвѣтлаго величества запорожскаго миргородскій. Изъ Миргорода августа 7 дня 1671 года.

1667 року ¹⁰⁵, вересня 27 дня. Лист гетьмана правого боку Дніпра Петра Дорошенка до гетьмана лівого боку Дніпра Дем'яна Многогрішного.

Велможный, милостивый господине гетмане, мнѣ зѣло милостивый господине и брате. За посѣщеніе здоровья моего, зѣло вашей милости, моему милостивому господину, челомъ бія, взаимно доброго вашей милости,

моего милостивого господина, желаю здоровья и отъ всесилного Бога на многіе лѣта, при всякихъ потѣхахъ. Оного поведенія желаю, доброго пріятеля вашей милости, моего милостивого господина, есть то противно мнѣ непремѣнны заимнаго желателства знакъ, когда ваша милость, мой милостивой господинъ, не даючи мѣста у себя неподобнымъ вѣдомостямъ, о моемъ пребываніи нашедшемъ, для имовѣрности, и писать ко мнѣ и прислать своего нарочно посланца изволишь. Не дивно то есть во время войны и повѣтрія; а ꙗко то являються намъ пріятели и непріятели, розные новины отъ нихъ имѣють быти: тогда даю вашей милости, моему милостивому господину и брату, чрезъ посланного вашей милости и чрезъ сіе мое посланное писаніе о себѣ вѣдомо, что, за милостію божією, во все время пребыванія моего съ войскомъ мѣшкалъ въ Бѣлой-Церкви, непріятеля, многого въ силахъ, надвередилъ. А когда гетманы корунные, стали и окопавшися подъ Баромъ, начали со мною о комасіи договаривать, уступилъ есмь изъ-подъ Бѣлой-Церкви ку Ставищамъ; и толко ужъ было на подлинное мѣсто съ обоихъ сторонъ людей сослать, ажъ Сърко, хлѣбоядецъ нашъ, а давныхъ старшинъ своихъ измѣнникъ, съ таковымъ же съ Ханенкомъ поднявши войско съ Низу ¹⁰⁶, а потомъ по селамъ бѣглыхъ бѣлогородцкихъ занявши, за которые не мало головъ отъ войскъ татарскихъ уходячи къ Богу (Бугу) положилъ, и за прибытіемъ нѣкоего Ковалевскаго, слуги князя гетмана полного, съ половиною войска по надъ Богомъ (Бугомъ) къ ляхомъ отошли. И пошолъ было я съ войскомъ ихъ переходити, и толко у Богу (Буга) верствъ за десять отъ нихъ сталъ, и за немѣрно великою водою не моглъ не токмо пѣхоты нарядъ переправити и конницу усилюючи, имѣли не знаемыхъ бродахъ въ переправѣ великую шкоду въ людехъ и промыслахъ военныхъ имѣль отнести. А надѣя моя въ Бозѣ была: коль скоро бы ихъ дошолъ, подлинно ужъ было по войнѣ; а такъ съ жалостію не малою отъ того возвратити и дорогу имъ пустити, видя то свое войско зѣло оскудѣлое и въ запасахъ оголодѣлое; и отъ того яко ужъ натура несеть къ домоу, докучая, на малое время для отдохненія имѣль и самъ къ дому возвратити. А теперь, когда дождался Нурадына салтаца съ собраніемъ крымскимъ, на сихъ дняхъ, взявши Господа Бога на помощь, вновъ за удержаніемъ на Забожю (Забужѣ) тѣхъ лядцкихъ вѣрниковъ иду. Частократне мнѣ жены тѣхъ людей, которые у

вашей милости въ охотныхъ полкахъ застають, доби-
вають челомъ, чтобъ до нашей милости писалъ о уволне-
ніи ихъ: и нынѣ покорно вашу милость, моего милости-
вого господина, прошу, чтобы были до домовъ къ же-
намъ отпущены, понеже съ нашіе стороны волный путь
всякому, тогда пусть изъ вашіе стороны чтобъ не были
задержаны у вашей милости; якожъ я постерегаю того
прилежно, чтобы съ нашіе стороны въ сторонѣ его цар-
ского величества отъ войскъ крымскихъ всякая и наи-
меньшая не имѣла быти кривда. Тѣмъ вашей милости,
моего милостивого господина, увѣдомивши, пребываю
здорово. Изъ Чигирина, 27 сентября, 1671 году. Вашей
милости, моему милостивому господину желательный во
всемъ братъ, Петръ Дорошенко, гетманъ войска запо-
рожского.

№ 5

*1672 року, лютого 9 дня. Звістка про Івана
Сірка та Ханенка з Побужжя.*

Февраля въ 9 день прїѣзжалъ изъ Нѣжина отъ дум-
ного дворянина и воеводы Ивана Ивановича Ржевского,
въ Батуринѣ, Васильева приказа Трегубова стрѣлецъ
Стенька Прокофьевъ къ головѣ московскихъ стрѣль-
цовъ къ Григорью Неѣлову, для провѣдыванья всякихъ
вѣдомостей, и сказывалъ: посыланъ де онъ Стенька
былъ изъ Нѣжина отъ думного дворянина и воеводы
Ивана Ивановича Ржевского за Днѣпръ, для тамош-
нихъ вѣдомостей, и былъ де онъ за Днѣпромъ въ Кор-
сунѣ и въ Каневѣ февраля въ 4 день; и Дорошенко де
стоитъ въ Чигиринѣ, а при немъ козаковъ 12.000, а орды
было при немъ 20.000 бѣлогородской и крымской, и съ
тою ордою послалъ онъ Дорошенко отъ себя брата своє-
го Грицка, а съ ними пошли мурзы на двое, половина
подо Львовъ, а другое на Волюнь; да съ нимъ же Гриц-
комъ пошло козаковъ выборныхъ о дву конь 3.000; а
салтанъ стоитъ кошемъ въ Павлочахъ, а съ нимъ вой-
ска 2.000 татаръ, да козаковъ небольшое. А при немъ
Стенькѣ были, послѣ Рождества Христова, отъ королев-
ского величества послы у Дорошенка для того, чтобъ
Дорошенко былъ въ соединеніи съ королевскимъ вели-
чествомъ; и Дорошенко де имъ сказалъ, чтобъ де коро-
левское величество отдалъ ему Ханенка да Сѣрика съ
запорожскимъ войскомъ, и онъ де будетъ миритца съ

ними; а только де не отдадутъ Ханенка и Сѣрика и онъ
де съ ними николи миритца не будетъ и буду де васъ на
веснѣ воевать съ туркомъ и съ ордою. А при Дорошенкѣ
было войска турецкого конницы 10.000, и онъ де ихъ от-
пустилъ отъ себя послѣ Рождества Христова, а далъ имъ
заплаты 3 городка ляцкихъ, кои онъ Дорошенко у ля-
ховъ завоевалъ: Соболевъ, Степановку, Тростянку.
А была де у него Дорошенка рада, что турка пускать ли
въ города? И козаки на радѣ приговорили, чтобъ
отнюдь турка не пускать: толко де пустить турка, и онъ
засядетъ города также, какъ и Москва за Днѣпромъ,
и намъ де ихъ изъ городовъ не выжить. А приговорили
дать плату деньгами; и турки денегъ не взяли, и онъ До-
рошенко отдалъ тѣ городки турецкому войску, и онъ, вы-
бравъ тѣ городки, и пошли отъ него въ свои мѣста.
А Дорошенко де говоритъ, что царского величества на
малороссійскіе города онъ Дорошенко за Днѣпръ съ
войскомъ съ итти не мыслить и войска пускать не
будетъ, пакуя къ себѣ его великого государя, его
царского пресвѣтлаго величества, милость. И говоритъ
Дорошенко, что турецкому де салтану онъ Дорошенко
поддался не вовсе, покажеть Богъ изволить, а онъ де
Дорошенко и нынѣ подданной турецкого салтана. А Ха-
ненко де стоитъ въ Лодыжинѣ, а при немъ де Ханенкѣ
войска 6.000 запорожцовъ. А Сѣрикъ де пошолъ до
Чечелника, а при немъ войска 500; а Сѣрикъ съ Ханен-
комъ заодно въ подданствѣ у королевского величе-
ства¹⁰⁷

№ 6

*1672 року, січень — лютий. Свідчення запо-
рожця Прокіпа Локси про дії Сірка й Ханен-
ка проти татар і поляків.*

Сказывалъ въ Батуринѣ запорожской козакъ Прон-
ка Семеновъ сынъ Локся, вышелъ де онъ изъ полону
отъ татаръ не въ давнихъ часѣхъ на Плотаву, и пло-
тавской де полковникъ прислалъ его до гетмана; а былъ
де онъ Ханенкова войска, и посылалъ ихъ Ханенко изъ
Лодыжина подъ Зинковцы на семь боку рѣки Бога на
татаръ, ясаула войскового Ивана Шила, а съ нимъ вой-
ска было запорожцовъ пѣхоты съ 700, а стоялъ де подъ
Зинковцами начальной человекъ паша, а съ нимъ войска
бѣлогородскіе и крымскіе орды и янычаръ съ 30.000; и

онъ де, пришедъ подъ Зинковцы, ударили въ Подворкахъ на татаръ; а стояло де въ Подворкахъ орды 500 человекъ, и они де ту орду запорожцы сбили и языковъ было взяли, и припала съ поля орда и ихъ побили; утеклицы были ль или нѣтъ, того онъ не вѣдаетъ; а его де козака татарови взяли, и былъ у нихъ 3 недѣли, и орда де пошла подъ Лодыжинъ, и стояли де отъ Лодыжина въ милѣ, въ мѣстечкѣ Скибенцѣ, 3 дни, и полоняниковъ де изъ Скибенцовъ отпустили въ Крымъ, а съ ними де полоняниками послали татаръ съ 50 человекъ, а полоняниковъ было 100 человекъ, и онъ ушелъ изъ-за Стара-городка, не дошедъ Перекопи, и прибѣжалъ къ Сѣчи, и былъ въ Сѣчѣ 3 дни, и изъ Сѣчи пришелъ въ Переволочну, и изъ Переволочны пришелъ въ Плотаву, и изъ Плотавы де прислалъ его къ гетману плотавской полковникъ Ѳедоръ Жученко. А у запорожцовъ де рѣчь идетъ, что хотятъ запорожцы быть подъ рукою великого государя, а у королевскаго величества они быть въ подданствѣ не хотятъ: были де они въ подданствѣ у королевскаго величества и имъ де отъ королевскаго величества заплата никакой не было. А Сѣрко де былъ въ Лодыжинѣ съ Ханенкомъ, и изъ Лодыжина вышелъ и сталъ въ Чичелникѣ; а войска де при немъ его полку запорожцовъ съ 1.000 человекъ, а при Ханенкѣ де было войска въ Лодыжинѣ 2 полка, съ 2.000 человекъ, да ляховъ съ 1.000. А отъ королевскаго де величества присланы къ Ханенку клейноты, булаву, бунчюкъ, въ осень, передъ Филиповымъ заговѣйномъ за недѣлю; а принялъ де онъ тѣ клейноты отъ Калника 2 мили, въ мѣстечкѣ Млинцахъ. А за зимнимъ де путемъ, запорожцамъ отъ Ханенка изъ Лодыжина до Сѣчи отъ Дорошенка и отъ татаръ проходу нѣтъ. А Ханенко де и Сѣрко ходили въ Волоскую землю и въ Бѣлогородчину для добычи, и въ тѣхъ мѣстахъ разорили 3 села, село Чабурчо, а дву сель не знаетъ, и статку де взяли съ тѣхъ сель съ 4.000 рублей; и какъ де они вернулись къ Сѣчи, и выходилъ де на нихъ ханъ съ ордою и съ яначары, съ пушки, изъ Ачакова въ урочищахъ, за Кулничкомъ, въ степи, и почели де стрѣлять изъ пушекъ по нихъ, и пушки де у нихъ разорвало, а имъ де шкоды никакой не учинилъ. И пришли де они на Богъ рѣку, и на Богъ де ихъ встрѣтилъ отъ короля полскаго посолъ, посланъ де онъ къ Ханенку, что обѣщаль войску запорожскому плату, чтобъ они шли къ полскимъ городамъ до короля; а какъ де они придутъ къ крайнимъ городамъ, и имъ де тутъ коро-

левское величество велить дать заплату. И они де были въ городѣхъ королевскаго величества, а платы имъ отъ короля ничего не дано. А конечно де запорожцы желаютъ того, чтобъ имъ быть подъ высокодержавною непобѣдимую рукою царскаго пресвѣтлаго величества въ вѣчномъ подданствѣ¹⁰⁸. А какъ де весна будетъ, и запорожскіе козаки отъ Ханенка и отъ Сѣрка всѣ розойдутца по городамъ, а съ ними де быть не хотятъ.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

¹ Байда — запорозький козак, герой української народної пісні XVI ст. «В Царграді на риночку», де змальовано образ самовідданого борця проти турецьких поневолювачів, патріота України. Байду іноді ототожнюють з князем Дмитром Вишневецьким, який потрапив у полон під час походу в Молдавію і загинув лютою смертю в Стамбулі (1563). З ім'ям Вишневецького іноді пов'язують заснування Запорозької Січі. Однак перша Січ виникла раніше — в 40-х роках XVI ст. на Запорожжі — історичній області України приблизно між річками Південним Бугом (на заході), Дніпром і його притокою Конкою (на півдні), Калміусом (на сході) і Ореллю (на півночі).

² Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич) (рік народження невідомий — 1622) — видатний державний діяч і полководець, народний герой України. Виходець з місцевої шляхти Східної Галичини, полковник і гетьман Війська Запорозького. Очолював козацьке військо у війнах проти Туреччини та Кримського ханства. З усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства (1620) і сприяв відновленню Київської митрополії. Брав активну участь у визвольному русі українського народу проти панування Речі Посполитої і відряджав посольство в Москву (1620) для переговорів від імені Війська Запорозького про возз'єднання України з Росією.

³ Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1850) — російський і український дворянський історик і археограф, автор 4-томної «Истории Малой России» (М., 1822), укладач збірки документів «Источники для малороссийской истории» (М., 1858.— Ч. 1—2).

⁴ Ян III Собеський (1629—1696) — король Речі Посполитої (1674—1696), полководець, син магната і мемуариста Якова Собеського. Учасник Зборівської (1649) і Берестецької (1651) битв проти військ Богдана Хмельницького. Прославився як головнокомандуючий об'єднаних військ Польщі, Австрії, Німеччини, України в битві з турецькими й татарськими ордами під Віднем (1683) на Дунаї, де Туреччина зазнала повної поразки. Українських козаків там очолював славновісний полковник Семен Палій. За часів Яна III Собеського Річ Посполита підписала з Росією «Вічний мир» (1686), за умовами якого визнавалося возз'єднання з Росією Лівобережної України та Києва, а також Запорозької Січі.

⁵ Українські літописці Самовидець, Грабянка, Величко — вихідці з козацької старшини, автори історичних творів XVII — початку XVIII ст.: «Летопись Самовидаца» (М., 1846, автор невідомий),

«Летопись Григория Грабянки» (К., 1854), Самоил Величко. «Летопись событий в Юго-Западной России, в XVII веке» (К., 1848—1864.—Т. I—IV). Головна увага в них приділена історії визвольної війни українського народу проти панування Речі Посполитої та возз'єднанню України з Росією.

⁶ Чингісхан Темучін (1155—1227) — хан Монголії, полководець. Під його проводом монгольське військо підкорило Північний Китай, Сибір, Середню Азію, Кавказ, вторглося в межі Русі. На р. Калді (тепер Кальчик) монголо-татари завдали поразки об'єднаним силам руських князів і половецьких ханів. Нашадки Чингісхана у 1237—1240 рр. завоювали землі Русі і утворили державу Золоту Орду з центром на Волзі, встановили над руським народом криваве золотоординське іго.

⁷ Тамерлан (Тимур) (1336—1405) — емір Середньої Азії, полководець. Він створив там могутню державу із столицею у Самарканді, розгромив Золоту Орду, здійснив понад 20 загарбницьких походів в Іран, Індію, Малу Азію, Закавказзя.

⁸ Самойлович Іван Самійлович (рік народження невідомий — 1690) — гетьман Лівобережної України (1672—1687), виходець з духовенства (св. зв'язчика). Підтримував боротьбу за возз'єднання Правобережжя України з Росією. На козацькій раді в Переяславі (1674) проголошений гетьманом України обох боків Дніпра. До діяльності Івана Сірка Самойлович ставився вороже.

⁹ Дорошенко Петро Дорофійович (1627—1698) — державний і військовий діяч України, полковник Прилуцького, Чигиринського і Черкаського полків, гетьман Правобережної України (1665—1676), воевода російській у Вятці (1679—1682). Діяльність Дорошенка була складною і суперечливою, не завжди відповідала інтересам українського народу (угоди з Польщею, Туреччиною, кримським ханом).

¹⁰ Уставник — церковнослужитель (здебільшого чернець), який знав богослужіння у православних церквах і наглядав за порядком служби.

¹¹ Суховій (Суховієнко) Петро (роки народження і смерті невідомі) — значковий товариш Уманського полку, військовий писар, кошовий отаман Запорозької Січі, гетьман Правобережної України. Підтримував зв'язки з Кримським ханством і орієнтувався на підтримку татарських орд.

¹² Ханенко Михайло Степанович (роки народження і смерті невідомі) — уманський полковник, кошовий отаман Запорозької Січі (1670), гетьман Правобережної України (1670—1674), підтримував зв'язки із Січчю та Іваном Сірком, вів запеклу боротьбу за владу з Петром Дорошенком, підтримував гетьманів Юрія Хмельницького та Павла Тетерю, придушував селянсько-козацькі повстання проти польсько-шляхетського панування. У 1674 р. припинив боротьбу і перейшов на Лівобережну Україну.

¹³ Хмельницький Зіновій-Богдан Михайлович (1595—1657) — видатний державний діяч і полководець, гетьман України, організатор і провідник визвольної війни українського народу проти панування шляхетської Речі Посполитої (1648—1654), послідовний бо-

рець за возз'єднання України з Росією. Під проводом Хмельницького селянсько-козацьке повстанське військо здобуло ряд значних перемог над польсько-шляхетськими силами і визволило Україну від іноземних загарбників. Через свої численні посольства він вів переговори з царським урядом у Москві. На Переяславській раді 8 січня 1654 р. Хмельницький проголосив історичний акт возз'єднання України з Росією, до кінця життя відстоював це велике завоювання.

¹⁴ Кошовий отаман — виборна посада на один рік у козаків Запорозької Січі. Кіш — назва козацького табору, січового товариства і центрального органу управління Запорозької Січі. Кошовому отаману вручалась булава — знак найвищої влади. Під час походів кошовий отаман командував військом козаків. Він належав до заможної старшинської верхівки і володів маєтками (зимівниками).

¹⁵ «Воюючи то з татарами і турками, то з поляками і волохами, то з росіянами і українцями, Сірко... брав участь у 55 битвах...» — Тут автор мав на увазі не народи, а військові сили Кримського ханства, Туреччини, Польщі, Волощини, царської Росії і гетьманів України.

¹⁶ «...На Україні утворилася партія людей, які не бажали бути підданими московського царя. У числі таких осіб був і Сірко...» — Після смерті Богдана Хмельницького проти возз'єднання України з Росією виступили військовий писар Іван Виговський, полковник Павло Тетеря та ін. До цієї групи Д. І. Яворницький безпідставно відносив Івана Сірка, який не виступав проти возз'єднання, але висловлював протест проти зловживань царських воєвод та гетьманів на Україні.

¹⁷ Малоросія — назва України в офіційних актах царського уряду, а також у працях дворянських та буржуазних істориків у другій половині XVII — на початку XIX ст. Ця назва з'явилася після возз'єднання України з Росією (1654) і походить від терміну «Мала Русь» подібно тому, як Великоросія від «Велика Русь» і Білорусія від «Біла Русь».

¹⁸ Виговський Іван Остапович (рік народження невідомий — 1664) — український шляхтич, генеральний писар Війська Запорозького (1648—1657), гетьман України (1657—1659). Прихильник Речі Посполитої і противник возз'єднання України з Росією, підписав з урядовцями Речі Посполитої Гадяцький трактат (1658), за умовами якого на Україні відновлювалося польсько-шляхетське панування. Іван Сірко вів боротьбу проти ворожих дій Івана Виговського на Україні.

¹⁹ Шереметев Василь Борисович (1622—1682) — російський державний і військовий діяч, боярин, київський воєвода (1658—1660), командував царськими військами, які діяли на Україні проти польсько-шляхетських загарбників та їхніх союзників — орд Кримського ханства, а також загонів гетьмана Івана Виговського. У битві під Чудновом (1660) він потрапив у полон і був виданий кримському ханові. Викуплений з полону у 1681 р.

²⁰ Трубецької Олексій Микитович (рік народження невідомий — 1680) — російський державний і військовий діяч, князь, учасник пе-

реговорів про возз'єднання України з Росією. Трубецької був одним з воєвод царських військ, які на Україні вели боротьбу проти польсько-шляхетських загарбників і загонів гетьмана Івана Виговського.

²¹ Безпалый Іван (рік народження невідомий — 1718) — один із старшин Уманського козацького полку, прихильник возз'єднання України з Росією, наказний гетьман України (1658—1659). Безпалый очолював козацькі полки в боротьбі проти загонів Івана Виговського і спільно з російськими військами завдав їм поразки. Під час гетьманства Юрія Хмельницького обраний генеральним суддею (1659).

²² Сомко Яким Семенович (рік народження невідомий — 1663) — один із козацьких старшин, виходець із міщан Переяслава, рідний брат першої дружини Богдана Хмельницького (Ганни). Займав посади полковника Прилуцького козацького полку, наказного гетьмана Лівобережної України (1660 — 1663), відстоював возз'єднання України з Росією, очолював козацьке військо у війнах проти Речі Посполитої та Кримського ханства. Після Чорної ради під Ніжином (1663) обраний там гетьман Іван Брюховецький домігся смертної кари Сомку й групі старшин — противників нового гетьмана.

²³ Хмельницький Юрій (Гедеон, Венжик) Богданович (1641 — 1685) — молодший син Богдана Хмельницького, гетьман України (1657, 1659 — 1663). Слабодуха й безвільна людина, Юрій опинився під впливом старшинського оточення, яке штовхало його на відступ од батьківських заповітів: він підписав з урядовцями Речі Посполитої Слободницький трактат (1660), за умовами якого Україна поверталася під її владу. Після тривалої боротьби Юрія Хмельницького було скинуто з гетьманства. Пізніше в одному з монастирів на Правобережній Україні він потрапив у полон до татар, які привезли його в Крим, а звіди відправили до Туреччини. Турецький уряд використав ім'я сина великого гетьмана для своїх політичних комбінацій на Україні, а після їх провалу — скарав смертю в Кам'янці-Подільському (1685).

²⁴ Ромодановський Григорій Григорович (рік народження невідомий — 1682) — російський державний і військовий діяч, боярин, учасник Переяславської ради (1654), керівник Белгородського приказу в царському уряді. Як воєвода Ромодановський командував російськими військами, які діяли проти сил Речі Посполитої на Україні (1654—1656), а також у першій війні Росії проти Туреччини (1677 — 1681), брав участь у розгромі турецьких і татарських орд під час їх Чигиринських походів 1677 і 1678 років. Ромодановський недружелюбно ставився до Івана Сірка.

²⁵ Брюховецький Іван Мартинович (рік народження невідомий — 1668) — кошовий отаман Запорозької Січі, потім гетьман Лівобережної України (1663 — 1668). Проводив політику в інтересах козацької старшини та шляхти, яка посилювала феодальний гніт селян, міщан і рядових козаків. Від царського уряду отримав звання боярина. За таємні переговори з посланцями султанської Туреччини повсталі козаки в таборі поблизу Диканьки (Полтавщина) убили Брюховецького. Повстанню сприяли дії Петра Дорошенка, який прагнув стати гетьманом усієї України.

²⁶ Косагов Григорій Іванович (роки народження і смерті невідомі) — російський військовий діяч другої половини XVII ст., пол-

ковник, потім генерал. У 1664 р. він очолював царське військо, яке спільно з загонами донських і запорозьких козаків здійснило похід на Кримське ханство й оволоділо Перекопом. Запорожців очолював Іван Сірко. Косагов командував корпусом російських військ під час російсько-турецької війни 1677-1681 рр. і розгромив ворогів під Чигирином у 1677 і 1678 роках.

²⁷ Тетеря Павло Іванович (роки народження і смерті невідомі) — виходець із шляхти, полковник Переяславського козацького полку в роки визвольної війни 1648—1654 рр., сподвижник Богдана Хмельницького. Пізніше став гетьманом Правобережної України (1663—1665), виступив проти возз'єднання України з Росією і орієнтувався на відновлення влади Речі Посполитої, але не знайшов підтримки, зазнав поразки у своїх намірах і втік до Польщі.

²⁸ Чарнецький Стефан (1599—1665) — польський шляхтич, полковник польської армії, сандомирський хорунжий, пізніше — коронний обозний, київський воевода, коронний гетьман. Його військо придушувало антифеодалний і визвольний рух народних мас України. Чарнецький командував 15-тисячним військом, яке у березні 1653 р. напало на Україну і завдало багато шкоди. Будучи коронним обозним, він із своїм військом зруйнував фортецю Бушу (1654). У 1663—1664 рр. Чарнецький брав участь у загарбницькому поході на Лівобережну Україну і придушенні народних визвольних повстань на Правобережжі.

²⁹ Єрлич Йоахим (1598 — рік смерті невідомий) — польський хроніст, виходець із шляхти, учасник походів військ Речі Посполитої для придушення визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні. Єрлич — автор історичного твору польською мовою «Літопис, або хроніка різних справ і подій» (за 1620—1673 роки), де описав чимало фактів з тодішньої історії.

³⁰ Скарб Тетері — грошова казна і коштовності Війська Запорозького, які Павло Тетеря, втікаючи з України від народного гніву, вивіз до Польщі.

³¹ Маховський Стефан (роки народження і смерті невідомі) — польський шляхтич, полковник, учасник походів для придушення визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні. У 1663—1665 рр. очолював військові загоны, які придушували народні визвольні повстання на Правобережній Україні.

³² Репнін Борис Олександрович (роки народження і смерті невідомі) — російський державний і військовий діяч XVII ст., князь, боярин, посол у Польщі, воевода в Астрахані, Смоленську і Белгороді, очолював ряд приказів та Боярську думу.

³³ Дрозденко Василь (рік народження невідомий — 1665) — полковник Брацлавського козацького полку, один з керівників народних визвольних повстань на Правобережній Україні (1664—1665) проти польсько-шляхетського гноблення і кримських загарбників, борець за возз'єднання України з Росією.

³⁴ Шереметев Петро Васильович (роки народження і смерті невідомі) — російський державний і військовий діяч XVII ст., боярин, київський воевода.

³⁵ Многогрішний Дем'ян Гнатович (роки народження і смерті невідомі) — учасник визвольної війни 1648—1654 рр., полковник Чернігівського козацького полку, гетьман Лівобережної України (1668—1672). Проводив політику в інтересах старшини і шляхти: роздавав маєтки і старшинські посади, придушував антифеодалні виступи селян, міщан і козаків. Невдоволене козацтво скинуло Многогрішного з гетьманства. За зв'язки з Петром Дорошенком царський уряд заарештував його в Сибір, де він перебував у в'язниці (1672—1688) в Іркутську. Після звільнення там же служив у війську. У 1696 р. постригся в ченці одного з монастирів.

³⁶ Андрусівський мир — договір між Росією та Річчю Посполитою про припинення російсько-польської війни (1654—1667), укладений 19 лютого 1667 р. в с. Андрусові на Смоленщині на 13,5 року. За цим договором Росії повернуто Смоленську і Сіверську землю, визнано входження до її складу Лівобережної України. Білорусія та Правобережна Україна (крім Києва) залишилися під владою Речі Посполитої. На Запорозьку Січ поширювалася влада обох держав. Андрусівський договір, який поділив Україну по Дніпру на дві частини, викликав невдоволення українського народу.

³⁷ Уряд султанської Туреччини у 70—80-х роках XVII ст. зробив Юрія Хмельницького своїм ставлеником — маріонетковим «малоросійським князем» (правителем) на Правобережній Україні.

³⁸ Рігельман Олександр Іванович (1720—1789) — російський дворянський історик, військовий інженер, топограф, генерал-майор, виходець із Німеччини. У 1741—1743 роках служив на Запорозжжі, де проводилося розмежування земель, і там познайомився з життям і побутом козаків Нової Січі. Рігельман брав участь у складанні планів міст і спорудженні укріплених ліній на Південній Україні (Новоросії). Написав твір «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» (М., 1847.— Ч. 1—4).

³⁹ Вишневецький Дмитро-Юрій (1628—1682) — польський магнат, польний (польовий) коронний гетьман Речі Посполитої у другій половині XVII ст. Польний гетьман призначався королем за відсутності великого коронного гетьмана і командував усіма військовими силами держави.

⁴⁰ Одна з найпотужніших фортець на Україні місто Кам'янець-Подільський була захоплена військом Туреччини у серпні 1672 р. і залишалась під турецьким пануванням до 1699 р.

⁴¹ Трубецькой Юрій Петрович (роки народження і смерті невідомі) — російський військовий діяч XVII ст., князь, воевода в Києві.

⁴² Єфимок — російська назва німецької срібної монети — йоахимсталера (вага 29,3 грама срібла).

⁴³ Матвеев Артемон Сергійович (1625—1682) — російський державний та військовий діяч, князь. Очолював Малоросійський і Посольський прикази в царському уряді. У 1653 р. приїжджав на Україну й вів переговори з Богданом Хмельницьким про возз'єднання України з Росією; у складі великого посольства брав участь у Переяславській раді (1654) і прийнятті присяги від українського

населення. У 1655 р. Матвея командував російськими стрільцями, які спільно з козацькими полками під проводом Богдана Хмельницького воювали проти військ Речі Посполитої під Кам'янцем-Подільським і Львовом.

⁴⁴ Чайки — запорозькі човни, в яких козаки вирушали в походи по Чорному морю до берегів Туреччини. Такий човен брав 50—70 озброєних козаків. З кожного борту було по 10—15 пар весел, а для стійкості під час шторму там прикріплювали очеретяні в'язки.

⁴⁵ Долгоруков Юрій Олексійович (рік народження невідомий — 1682) — російський державний і військовий діяч, князь, боярин. Був послом у Речі Посполитій. Як воевода російських військ брав участь у російсько-польській війні 1654—1667 років. Під командуванням Долгорукова царські війська придушували селянську війну під проводом Степана Разіна.

⁴⁶ Міхал Корибут Вишневецький (1640—1673) — король Речі Посполитої (1669—1673), син магната князя Ієремії Вишневецького. За його часів Річ Посполита вела невдалу війну проти Туреччини: за умовами Бучацького мирного договору (1672) м. Кам'янець-Подільський і майже все Поділля перейшли під владу Туреччини. Король вороже ставився до українського козацтва та Запорозької Січі.

⁴⁷ Хохляч — українець. Походить від російського слова «хохол», що означає «чуб», «чуприна». Запорожці за традицією голили свої голови, але над правим вухом залишали частину довгого чуба, що дістав назву «оселедець».

⁴⁸ Хвалинське море — давньоруська назва Каспійського моря.

⁴⁹ Поспільство — тут рядове козацтво Запорозької Січі. У феодалну епоху на Україні посполитими називали залежне від феодалів або держави населення (селяни, міщани).

⁵⁰ Милослаївський Ілля Данилович (роки народження і смерті невідомі) — російський державний діяч, боярин, намісник Ярославський, батько цариці Марії (першої дружини царя Олексія Михайловича). Він був впливовою особою при царському дворі.

⁵¹ Сирний тиждень — сім днів перед великим постом. Припадав на час традиційного народного і релігійного свята масниці, що відзначалась щороку від 26 січня по 7 березня.

⁵² Клейноди військові — символи влади козацької старшини: гетьманська булава, полковницький пірнач, бунчук (гетьманський) — насаджена на дерев'яний держак мідна куля з прикріпленням до неї султаном (жмутом) кінського хвоста, корогви — прапори (малинові, жовті, червоні, сині тощо), литаври — мідні котли на тринозі, печатка Війська Запорозького.

Гетьманам і кошовим отаманам традиційно клейноди вручалися польськими королями або російськими царями.

⁵³ Кіш (в перекладі з татарського — укріплений табір) — військове товариство (громада) козаків Запорозької Січі. Кошем

називався і головний орган її управління (кошовий отаман, суддя, «савул, обозний, писар»).

⁵⁴ «...знав би я, як в Сибір через поле заглядати...» — тут загадка про заслання Івана Сірка в Сибір царським урядом.

⁵⁵ Тут йдеться про те, що нібито царський уряд винагородив воеводу Г. Г. Ромодановського 2 тисячами червінців за арешт Івана Сірка.

⁵⁶ Магомет (Мухаммед) — міфічний мусульманський пророк, засновник ісламу (релігії). Мекка — батьківщина засновника ісламу, де розташований священний храм мусульман — Кааба. Медіна — місце заснування Магометом першої мусульманської общини.

⁵⁷ Сорок соболів — одиниця міри для хутрових соболинних шкур (40 штук).

⁵⁸ Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — шляхтич, гетьман Лівобережної України (1687—1708), «граф Священної Римської імперії» (1707), український феодал.

⁵⁹ Чамбул (атарське слово) — загін кінних воїнів.

⁶⁰ Крилов — місто на Правобережній Україні.

⁶¹ Турецький візир (везир) — вищий сановник у султанській Туреччині, міністр, член Дивану — ради при султані.

⁶² Оргеев — місто в Молдавії (тепер на території Молдавської РСР).

⁶³ Цецора — місто в Молдавії (тепер на території Румунії).

⁶⁴ Разін Степан (Стенька) Тимофійович (1630—1671) — провідир селянської війни в Росії (1670—1671), що мала значний вплив на піднесення антифеодалного руху на Україні. На Слобожанщині козацький полковник Іван Дзиковський підняв повстання в Острогозькому полку при допомозі людей від Разіна. Своїх посланців Разін відряджав на Правобережну Україну до гетьмана Петра Дорошенка і закликав його йти з військом на допомогу донцям. Однак Дорошенко цієї пропозиції не прийняв. Посланці Разіна відчували й Запорозьку Січ, де кошовим отаманом у цей час був Михайло Ханенко. Кошовий отаман через своїх посланців пропонував донцям похід на Кримське ханство. Про позитивне ставлення Івана Сірка до селянської війни та Степана Разіна свідчить його участь у переговорах Дорошенка з разінцями і намір йти в похід проти царських воевод.

⁶⁵ Олексій Михайлович Романов (1629—1676) — російський цар (1645—1676), батько Петра I. За часів царювання Олексія Михайловича здійснилося воз'єднання України з Росією.

⁶⁶ Ногайська орда — татарська феодална держава, що утворилася після розпаду Золотої Орди в кінці XIV — на початку XV ст. У другій половині XVI ст. Мала Ногайська орда в степах північ-

ного Причорномор'я та Приазов'я розділилася на кілька дрібніших орд (Бігородську, Єдисанську, Джамбуїлуцьку і Єдичкульську), які стали васалами Кримського ханства. Єдисанська орда кочувала в степах між Дніпром, Південним Бугом та Дністром від узбережжя Чорного моря до річки Кодими (притоки Південного Бугу). Центром її стало місто-фортеця Очаків на Чорному морі (тепер у Миколаївській області). Тайша — калмицький правитель (князь, цар). Військові загони приволязьких калмиків часто виступали союзниками запорожців у походах проти Кримського ханства і Туреччини.

⁶⁷Регіментар (від польського слова *регінмент* — полк) — воєначальник, командуючий частиною військ Речі Посполитої у XVI—XVIII ст. Регіментарів на Україну призначав великий коронний гетьман.

⁶⁸Кучмань — місцевість у степу з лісами й балками у верхів'ї р. Інгул. Там збиралися татарські орди для нападів на Правобережну Україну. Звідти починався Кучманський шлях, що перетинав Південний Буг і тягнувся у напрямі на м. Бар на Поділлі. Поблизу Тернополя на Волині з'єднувався з Чорним шляхом. Цими шляхами татарські орди здійснювали розбійницькі походи.

⁶⁹Ясир (турецьке слово «бранець») — так називали в XV—XVIII ст. полонених, захоплених турецькими й татарськими людоловами на українських, польських і російських землях. Полонених продавали в рабство на невольницьких ринках Кримського ханства — у Кафі (Феодосія) і Геазеві (Євпаторія), а також Туреччини, Єгипту та інших країн Близького Сходу.

⁷⁰«...Хоч Сірко зв'язувався з польським королем, бажачи через нього добитися гетьманської булави, але він зовсім не думав зраджувати російському цареві, а тим паче прихилитися до кримського хана». — Тут дещо суперечливе пояснення Д. І. Яворницьким діяльності та вчинків Івана Сірка, який насправді не мав наміру служити шляхетській Польщі чи Кримському ханству.

⁷¹Гоголівський — від назви сотенного містечка Гоголів Ніжинського полку.

⁷²«...Гетьман кланявся Сірку за уряд гетьманства і булаву йому свою вручив». — Тут йдеться про те, що Іван Сірко нібито сприяв Петру Дорошенку стати гетьманом Правобережної України. Відмовляючись від гетьманства, Дорошенко в присутності війська віддав Сірку булаву — знак влади — і присягнув Російській державі.

⁷³«А ще цар зажадав, щоб Сірко відіслав клейноди гетьману». — Царський уряд поставив вимогу Івану Сірку — відіслати державу від Петра Дорошенка гетьманську булаву гетьманові Лівобережної України Івану Самойловичу. Сірко виконав цю вимогу.

⁷⁴«Тоді хан прислав за полоненими підводи, а разом з підводами і подарунки низовому товариству: дванадцять тисяч киндяків та шість великих бутлів доброго кримського вина». — Це була плата кримського хана козакам Запорозької Січі за звільнення полонених татар. Киндяк — шматок бавовняної тканини, з якої тоді шили сорочки й шаровари (штани). Бутель — скляна або ке-

рамічна посудина значної місткості, що використовувалась для зберігання й транспортування рідин (вина, горілки, меду тощо). На Україні такі посудини ще називали суліями або носачками.

⁷⁵Кішка Самійло (рік народження невідомий — 1602) — гетьман реєстрового козацтва (1599—1602). Перед цим близько 25 років він перебував у турецькому полоні. Біля Геазева у 1599 р. Кішка організував на галері (турецькому військовому кораблі) повстання невольників, які перебили охоронців-яничарів і повернулися на Україну. Запорожці обрали його гетьманом. Самійло Кішка загинув під час спільного походу козацького і польського війська в Лівонію (Прибалтика). Повстання невольників оспіване в українській народній думі «Самійло Кішка».

⁷⁶Сулима Іван Михайлович (рік народження невідомий — 1635) — гетьман нереєстрових запорозьких козаків (1628, 1635), виходець із чернігівської шляхти. Служив помічником управителя маєтку магната Станіслава Жолкевського на Переяславщині, а потім у маєтках магнатів Даниловичів. Багато років провів на Запорозькій Січі, брав участь у походах козаків на Туреччину й Кримське ханство. У серпні 1635 р. Іван Сулима підняв повстання нереєстрових козаків проти Речі Посполитої і зруйнував фортецю Кодак над Дніпром, знищив її гарнізон. Проте реєстровці схопили Сулиму і видали його в рядові. Гетьмана було страчено у Варшаві 2 (12) грудня 1635 року. Повстання взнало поразки.

⁷⁷«...В соболі запроторити...» — заслати в Сибір. Іван Сірко побоювався нового арешту й заслання.

⁷⁸Полуботок Леонтій — чернігівський полковник, батько полковника Полуботка Павла (1660—1723) — наказного гетьмана Лівобережної України (1722—1723).

⁷⁹Барановський (Баранович) Лазар (1620—1693) — український церковний, політичний і освітній діяч, письменник. Навчався в Київській братській школі, був ректором Київської колегії (1650—1657). З 1657 р. і до кінця життя Баранович займав посаду чернігівського архієпископа. Прихильник возз'єднання України з Росією. Виступав за політичну і релігійну автономію України. Відкрив друкарню в Новгороді-Сіверському (1674), яку переведено до Чернігова (1679). Баранович автор ряду творів на захист православія («Меч духовний», «Труби словес проповідних» та ін.), а також збірки віршів «Лютня Аполлона». Закликав захищати Україну від турецьких і татарських загарбників.

⁸⁰«...Союзники рушать на Чигирин, а звідти Сірко піде лівим боком Дніпра, а Дорошенко правим — на Україну». — Донесення вивідувачів гетьмана Івана Самойловича про те, що кошовий отаман Іван Сірко з запорожцями і гетьман Правобережної України Петро Дорошенко з козаками спільно з кримським ханом і його ордами мали намір рушити в похід на Лівобережну Україну влітку 1676 р., не мали під собою жодних підстав. Самойлович використав ці вигадки для доносу царському урядові на Сірка й Дорошенка, які нібито загрожували його гетьманству.

⁸¹Перший Чигиринський похід — завойовницьке вторгнення на

Україну турецьких і татарських орд під час російсько-турецької війни 1677—1681 років. Вороже військо намагалося оволодіти м. Чигирином — стратегічною фортецею на Правобережній Україні. Влітку 1677 р. 120-тисячне турецько-татарське військо під командуванням Ібрагіма-паші почало облогу Чигирин, де гарнізон складався з російських стрільців та українських козаків. Об'єднане 50-тисячне російсько-українське військо під командуванням воеводи Г. Ромодановського та гетьмана І. Самойловича завдало поразки ворогові й примусило його залишити Україну.

⁸² Аманат (араб.) — заложник, якого залишили на забезпечення договору.

⁸³ Муляни (в перекладі з молдавського — горці) — мешканці Мулянії (тепер північна частина Румунії).

⁸⁴ Бучинський-Яскольд Олександр (роки народження і смерті невідомі) — поет, панегіричними віршами якого нібито користувався український літописець Самійло Величко.

⁸⁵ Соловійов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський історик ліберального напрямку, автор 29-томної праці «История России с древнейших времен» (М., 1859—1866).

⁸⁶ «... Их одвезуть туди, куди і його вивезли». — Це була погроза: Юрія Хмельницького тоді татари відвезли з Криму в Туреччину.

⁸⁷ Волоська і Мулянська землі. — Історичні області між Карпатами і Дунаєм (тепер у складі Румунії).

⁸⁸ «...Одному регіментареві гетьману давались знамена і булави». — Гетьман Лівобережної України командував військами (полками козаків) і знаками його влади вважались клейноди — знамена (прапори) та булава...

⁸⁹ «...Хан та султан з держави сходять...» — В цей час кримський хан і турецький султан з різних причин залишали свої престолі.

⁹⁰ Святий Георгій — легендарний великомученик, скараний на смерть імператором за проповідь християнства в Римській імперії 23 квітня 303 року. Про святого Георгія складено багато розповідей («житій»), його вважали святим, який приносить перемогу, і зображали на іконах у вигляді озброєного юнака.

⁹¹ «... Вони обіцяли по самий Київ своїх коней у Дніпрі не напувати». — Тут ідеться про зобов'язання кримських татар не нападати на Україну і Київ.

⁹² Другий Чигиринський похід — повторне вторгнення турецьких і татарських орд на Україну під час російсько-турецької війни 1677—1681 років. Влітку 1678 р. 200-тисячне турецько-татарське військо під командуванням візира Кара-Мустафи вдруге взяло в облогу місто-фортецю Чигирин і цілий місяць обстрілювало його з гармат, неодноразово штурмувало великими силами. Але захисники фортеці (українські козаки й російські стрільці) виявили стійкість

і відбивали штурми. Тоді об'єднане українсько-російське військо (120 тис.) під командуванням воеводи Г. Г. Ромодановського і І. С. Самойловича прийшло на допомогу Чигирину. Зазнавши втрат у боях і при облозі Чигирин, вороги відступили з України. Зруйнованій Чигирин захисники залишили.

⁹³ Поділ України по Дніпру на дві частини фактично відбувся ще до підписання російською державою та Річчю Посполитою Андрусівського договору про перемир'я в 1667 році. Після відмови Юрія Хмельницького від гетьманства над усією Україною в 1663 році полковник Павло Тетеря (колишній сподвижник Богдана Хмельницького), який підтримував наміри Івана Виговського та Юрія Хмельницького про відрив України від Росії, за домовленістю з урядом Речі Посполитої оголосив себе гетьманом Правобережної України. Так було покладено початок поділові України.

⁹⁴ Пушкар Мартин Іванович (рік народження невідомий — 1658) — полтавський полковник (1648—1658), народний герой, сподвижник Богдана Хмельницького, борець за возз'єднання України з Росією. У 1657—1658 роках Мартин Пушкар спільно з кошовим отаманом Запорозької Січі Яковом Барабашем очолював народне повстання проти гетьмана Івана Виговського, який розпочав збройну боротьбу і намагався відірвати Україну від Росії та відновити польсько-шляхетське панування над українським народом. Пушкар загинув 1 (11) червня 1658 року під Полтавою у битві з військом Виговського та його союзниками — кримськими татарами.

⁹⁵ «... Серпня першого числа прийшов смертельний час і забрав, огорнувши нас жалобою, і пана Івана Сірка». — Кошовий отаман Запорозької Січі, народний герой Іван Дмитрович Сірко помер 1 серпня 1680 року. Д. І. Яворницький наводить документи, що підтверджують цю дату смерті Сірка. Однак з попереднього тексту запрошується висновок, що він помер у 1679 році. Цю розбіжність можна пояснити недоглядом Д. І. Яворницького. Досі серед істориків не виникала проблема датування смерті Івана Сірка.

⁹⁶ «... Наше товариство ні з поля, ні з води досі не повернулося до нас». — Йдеться про те, що запорожці ще не повернулися з морського походу й не зібралися з численних промислів, бурдюгів (тимчасових жител-землянок у степах) і зимівників (старшинських господарств).

⁹⁷ «У Москві про смерть Сірка дізналися у вересні з приїздом запорозьких послів полковника Щербини та колишнього писаря Биховця». — Під час таємної розмови писар Биховець (мабуть, недоброзичливець Сірка) повідомив ряд вигадок про наміри Івана Сірка вчинити змову з королем Польщі, кримським ханом і султаном Туреччини і цим викликати «кровопролиття» на Україні. Ці відомості ніякими документами не підтверджуються.

⁹⁸ «Могила Сірка, по-теперішньому, знаходиться в селі Капулівці, Катеринославської губернії, біля річки Чортомлик, де колись була Чортомлицька Січ». — Івана Сірка поховано над Дніпром поблизу села Капулівки (тепер Нікопольського району на Дніпропетровщині). Води Каховського моря підмивали правий берег і наблизилися до могили славного кошового отамана. У 1967 р. місцеві власті перезаховали прах Івана Сірка на Бабиній могилі, що розташована при

дорозі неподалік Капулівки. На ній встановлено той же старий камінь-пам'ятник, що стів і раніше. Навколо могили поставлено огорожу.

⁹⁹ Через двадцять років по смерті кошового запорожці ввійшли від російського царя і перейшли на бік шведського короля, а російський цар узяв гору над усіма ворогами своїми, в тому числі і над військом запорозьких козаків, і наказав усю Січ, уславлену іменем Сірка, дотла спустошити і всі могили із землею зрівняти». — На бік шведського короля перейшла у 1708 році лише незначна частина запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Решта запорожців відмовилася й обрала нового кошового отамана (Петра Сорочинського), не виступила проти Росії. Навесні 1709 р. за наказом Петра і царські й козацькі полки зруйнували укріплення Запорозької Січі. Запорожці не чинили опору: одні здалися, інші відступили з Січі на південь і заснували свої Січі спочатку на річці Кам'яній (притока Дніпра), а потім в урочищі Олешки, що належало до володінь Кримського ханства. Опис Д. І. Яворницьким руйнування козацьких могил не має документального підтвердження.

¹⁰⁰ Камінь-пам'ятник, встановлений козаками на могилі Івана Сірка, зберігся до нашого часу. Дата смерті кошового отамана (4 травня 1680 року), висічена на камені, не відповідає приведеному Д. І. Яворницьким документові, де йдеться про смерть Івана Сірка 1 серпня 1680 року. Ця помилка в написі на камені могла трапитися тому, що запорожці ставили пам'ятні на могилі кошового отамана через багато років після його смерті.

¹⁰¹ Тягин — місто-фортеця в Молдавії (пізніше названа Бендери).

¹⁰² Документ свідчить про позитивну діяльність Івана Сірка, спрямовану на визволення і возз'єднання з Російською державою значної території Правобережної України від Дністра до Дніпра: Поділля, Брацлавщини, південної Київщини, загарбаних Річчю Посполитою в роки російсько-польської війни, що почалася в 1654 році після Переяславської ради. Внаслідок зради гетьмана Юрія Хмельницького польсько-шляхетським військам вдалося захопити правобережні українські землі й закріпити це Слободищенським трактатом (1660). Узимку 1664 р. Іван Сірко здійснив похід козацького війська в Молдавію, а потім на Правобережжя. При наближенні козаків населення Брацлавського та Кальницького полків, а також Могильова, Рашкова, Умані та інших міст повставало й намагалося відновити проголошене ще в 1654 р. їх возз'єднання з Російською державою. Іван Сірко повідомляв у Москву про цей рух і просив царський уряд направити військо (ратних людей) у Брацлав, Умань і Кальник для його підтримки, утримання цієї території в складі Російської держави. Однак цей план здійснити тоді не вдалося: саме в той час значні військові сили Речі Посполитої вторглися на Лівобережну Україну і дійшли до Глухова й Новгород-Сіверська, але були зупинені російськими та козацькими військами, завняли поразки й відступили на Правобережну Україну і в Польщу. Військових сил для визволення Правобережної України в Російській державі не вистачило, а тому за умовами Андрусівського договору (1667) вона залишалася під владою Речі Посполитої.

¹⁰³ Сулименко і Варяниця — ватажки селянсько-козацьких пов-

стань проти польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні в 1663—1665 роках. Сулименко (Сулима) Степан (роки народження і смерті невідомі) — торговий полковник. Варяниця (роки народження і смерті невідомі) — один з козацьких старшин, соратник Сулименка. Повстанські загони під проводом Сулименка й Варяниці вели важкі бої під Білою Церквою та Рокитним (Київщина) з великими силами польсько-шляхетських військ полковника С. Маховського і гетьмана П. Тетері, а також їх союзниками — ордами кримських татар. На допомогу повстанцям з Запорозької Січі вирушили загони козаків під проводом Івана Сірка, але не встигли. Повстанці зазнали поразки.

¹⁰⁴ Шляхетський літописець Йоахім Єрлич твердив, що нібито київський воевода Стефан Чарнецький «бунтівника Сірка з його свавільною юрбою кілька разів розбивав». Але свідчень про це в документах не знайдено. Мабуть, це — шляхтянська вигадка.

¹⁰⁵ Тут помилка: треба 1671 рік.

¹⁰⁶ Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко і гетьман Правобережної України Михайло Ханенко, який орієнтувався на підтримку Речі Посполитої, спільними силами вели боротьбу проти вторгнення на українські землі турецьких і татарських орд — союзників гетьмана Петра Дорошенка. Тому останній в листі до лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного назвав Івана Сірка «хлібодцем» і «зрадником».

¹⁰⁷ Іван Сірко і Михайло Дорошенко справді присягали Речі Посполитій з тим, щоб мати від неї підтримку для відсічі турецьких і татарських орд. Саме тому гетьман Правобережної України Петро Дорошенко, який тривалий час орієнтувався на підтримку Туреччини й Кримського ханства, вимагав від польського короля видачі йому на розправу Сірка й Ханенка — це була умова, при якій Дорошенко погоджувався вести з Річчю Посполитою переговори про мирну угоду.

¹⁰⁸ У середовищі запорозьких козаків наростало нестримне бажання бути у «вічному підданстві» Російській державі й рішуче порвати зносини з Річчю Посполитою, уряд якої вороже ставився до Запорозької Січі. Під впливом таких настроїв серед козацтва Михайло Ханенко мусив порвати зв'язки з Річчю Посполитою і перейти на Лівобережну Україну (1674). Іван Сірко також припинив зносини з нею і продовжував очолювати боротьбу запорожців проти агресії Кримського ханства й Туреччини. У його вірними і надійними союзниками, як і раніше, були донські козаки та російські ратні люди.

ЗМІСТ

Сергієнко Г. Я. Д. І. Яворницький та його історична праця «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків» 3—15

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ 16

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ 17—48

Родина, сім'я і характеристика Сірка.— Походи під Акерман і Самарники.— Поразка війська Виговського і похід на Буг.— Участь у Переяславській раді при обранні Хмельниченка гетьманом.— Дії Сірка проти татар, поляків та Дорошенка.— Похід на Перекоп.— Незлагоди із запорожцями через Дорошенка.— Похід до Перекопу і Тягина.— Зіткнення із Чарнецьким.— Набіг на Буджак і Білогіродчину.— Сутичка з Маховським.— Бій з ханом під Перекопом.— Боротьба і дружба з Дорошенком.— Походи на Україну та Крим.— Перемога над татарами під Ольховцем та Стеблевом.— Похід під Очаків.— Боротьба з Дорошенком.— Походи до Бугу й Кальника.— Присяга Сірка польському королеві.— Перемога Сірка над татарами під Іллінцями і набіг на Білогіродчину.— Поразка загону Дорошенка і сутичка з ханом Нуреддіном.— Полон Сірка, заслання в Сибір і повернення.— Походи його під Аслам, Очаків та Кам'янець.— Розгром татар на Муравському шляху і триденний бій у степу.— Похід у Крим і Волоську землю.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ 49—66

Поява на Січі царевича Семиона Олексійовича.— Його прикмети за розповідями ватажка Міюського.— Зустріч і допит царевича Сірком.— Оповідь царевича про свою втечу з Москви.— Направлення царських послів Чадуєва і Щоголева до Сірка з наказом видати їм самозванця.— Зустріч запорожців із царськими послами на Україні і в самому Запорозжжі, розмова з царевичем.— Прибуття послів на Січ.— Їхня розмова з Сірком в курені та з царевичем біля посольської хати.— Обурення запорожців послами.— Військова рада і смертний вирок послам.— Утихомирення козаків під впливом Сірка.— Приватна бесіда Сірка з послами і перерахування ним усіх несправдливостей царя у ставленні до кошового.— Недовіря запорожців до московських послів і відправка до Москви власних посланців.— Затримання царевича на Січі.— Повернення послів до Москви і їхня розповідь про все бачене на Запорозжжі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ 67—80

Посольство Сірка до Дорошенка і Самойловича з пропозицією діяти спільно проти ворогів христової віри.— Ув'язнення гетьманом Самойловичем посланців Сірка Яреми Кваші та Грицька Голоблі.— Листи Сірка з цього приводу до брата гетьмана, батюшки Тимофія Самойловича і до боярина Григорія Ромода-

новського.— Прибуття запорозьких посланців до Москви у справі самозванця.— Грамота царя Сірку про видачу самозванця.— Відправка самозванця до Москви, його страта і дарунки царя Сіркові.— Справа про Івана Мазепу.— Сповідь Мазепи і його свідчення про Сірка та Дорошенка.— Нове нашествя турків і татар на Україну.— Рух Сірка за Буг та задніпровську Україну.— Вторгнення турків на Поділля і взяття ними Ладжижина й Умані.— Походи кримського хана на Лівобережну Україну.— Повернення Сірка на Січ.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ 81—98

Прихід короля Яна Собеського в західну Україну і розгубленість серед старшини і козацької маси на східній Україні.— Доноси Самойловича на Сірка в Москву.— Виправдувальне посольство Сірка в Москву.— Відмова царя у проханні Сірка.— Стосунки Сірка з польським регіментарем Мондревським та королівським послом Завишею.— Розповідь про це самого Сірка та царського посла Перхурова.— Похід Сірка під Перекоп.— Дружба Самойловича і Сірка та ворожнеча між ними.— Доноси Самойловича на Сірка в Москву.— Виправдувальний лист Сірка до царя.— Стосунки Сірка з Дорошенком і його намагання схилити гетьмана на бік Москви.— Присяга Дорошенка Сірку на вірність московському царю.— Невдоволення за те на Сірка з боку царя.— Помста турків Сірку за Дорошенка.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ 99—114

План турецького султана Магомета IV по зруйнуванню Січі.— Прибуття від нього в Крим п'ятнадцяти тисяч яничарів.— Похід кримського хана на Січ із сорока тисячами татар та п'ятнадцятьма тисячами яничарів.— Випадковий рятівник Січі Шевчик.— Винищення на Січі тринадцяти з половиною тисяч яничарів.— Погоня за ханом та очищення Січі від ворожих трупів.— Лист хана на Січ з проханням про викуп полонених.— Похід Сірка в Крим, поділ війська на частини і жахливе спустошення Криму.— Повернення Сірка, відпочинок у степу і винищення трьох тисяч християн.— Прибуття Сірка на Січ. Лист кримському хану та глаумливе послання турецькому султану.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ 115—126

Присяга Сірка царю Федору Олексійовичу.— Стара справа Сірка про підданство Дорошенка цареві.— Намагання Самойловича розірвати союз Дорошенка й Сірка.— Посольство Самойловича до запорожців та їхні погрози перейти до іншого царя в разі затримки гетьманом припасів.— Інструкція Самойловича, надіслана до Москви, про усунення самовільних рад, які затіваються Сірком та Дорошенком, і про засоби приборкання запорожців.— Схвалення інструкції в Москві та указ царя, направлений на Січ.— Продовження стосунків Сірка з Дорошенком.— Докори Самойловича Сіркові з цього приводу і посольство гетьмана на Запоріжжя.— Донос Самойловича в Москву та виправдувальний лист останнього.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ**127—142**

Остаточна розв'язка з Дорошенком.— Похід Сірка проти татар.— Перший похід турків під Чигирин.— Намагання царя, султана й хана прихилити Сірка на свій бік.— Стосунки Сірка з Юрієм Хмельницьким.— Прибуття на Січ царських послів Перхурова та Карандеева.— Листування Сірка із Самойловичем.— Втеча турків і татар з-під Чигирин.— Ухиляння Сірка від походу на Чигирин і докірливий лист йому з цього приводу від гетьмана.— Приїзд на Січ царського посла з розпитуванням про причини ухиляння Сірка від походу.— Відповідь Сірка й запорожців на цей запит.— Повернення посла в Москву і його розповідь про наміри та дії запорожців.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ**143—164**

Загроза московському цареві з боку турків і татар.— Чутки про зносини Сірка з турецьким султаном, кримським ханом та Юрієм Хмельницьким.— Звістка Самойловичу від Сірка про рух ворогів на Чигирин.— Сірко відправляє до Самойловича листа Юрія Хмельницького.— Порада Сірка про зруйнування Чигирини і прохання надіслати на Січ клейноди.— Невдоволення гетьмана і тим і другим.— Лист Самойловича до кошового.— Вірність Сірка російському цареві.— Погрози Сіркові з боку султана.— Невдача російських та малоросійських козаків під Чигирином.— Подвиг Сірка на Дніпрі.— Зносини Сірка з ханом і похід на Кизи-Кермен і Тавань.— Смерть Сірка.— Перекази та пісні про нього.

Матеріали до монографії про Івана Сірка

165—173

Сергієнко Г. Я. Коментарі та примітки

174—187

Документально-художественное издание

Яворницький Дмитрій Іванович
**ІВАН ДМИТРИЕВИЧ СІРКО,
СЛАВНИЙ КОШЕВОЙ АТАМАН
ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКИХ НИЗОВЫХ КАЗАКОВ**

Дніпропетровск, издательство «Промінь»
На украинском языке

Документально-художне видання

Яворницький Дмитро Іванович
**ІВАН ДМИТРОВИЧ СІРКО,
СЛАВНИЙ КОШОВИЙ АТАМАН
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКИХ НИЗОВИХ КОЗАКІВ**

Зав. редакцією В. В. Чорнобильський
Художник-ілюстратор О. М. Бузилов
Художній редактор В. І. Хворост
Технічний редактор С. В. Запольська
Коректор Г. І. Давиденко

ИБ № 2502

Сдано в набор 26.04.90. Подписано в печать 16.08.90.
Формат 84×100¹/₃₂. Бумага офсетная. Гарнитура
академическая. Печать офсетная. Усл. печ. л. 9,36.
Усл. кр.-отт. 19,3. Уч.-изд. л. 10,33. Тираж
25 000 экз. Заказ № 125. Цена 3 р. 50 к.

Издательство «Промінь»,
320070, Днепропетровск, просп. К. Маркса, 60.

Областная книжная типография,
320091, Днепропетровск, ул. Горького, 20.

Я22 Яворницький Д. І.
Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий ота-
ман війська запорозьких низових козаків /Пер. з
рос. В. Л. Чуйка; Передмова, коментарі та приміт-
ки Г. Я. Сергієнка; Худож.-іл. О. М. Бузилов.—
Дніпропетровськ: Промінь, 1990.— 190 с.: іл.

ISBN 5-7775-0350-0

Праця Д. І. Яворницького присвячена дослідженню
життя і подвигів легендарного кошового отамана Запорозької
Січі Івана Дмитровича Сірка.

Розраховано на масового читача.

Я 1805080000-055 БЗ-17-9-90
М219(04)-90

ББК 63.3(2Ук)